

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Bibl. Ind. I. 25

c

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 12, 24 & 82.

THE DAS'A-RUPA,
OR
HINDU CANONS OF DRAMATURGY,
BY DHANANJAYA ;

WITH THE
EXPOSITION OF DHANIKA, THE AVALOKA.

EDITED BY
FITZ-EDWARD HALL, D. C. L.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1865.

दशरूपम् ।

अर्थात्

धनञ्जयरचितनाट्यधर्मिकम् ।

धनिकशावल्लोकाभिधया टीकया सहितम् ।

श्रीयुतेन फिक्स-एडवार्ड-हल-नामकमहोदयेन

प्रकाशितम् ।

कलिकातानगरे

वात्सिल्य-मिश्रण-यन्त्रे ग्रन्थोऽयं मुद्राश्रितोऽभूत् ।

शकाब्दाः १७८६ । ई० १८६५ ॥

PREFACE.

ALTHOUGH but moderate in antiquity, the *Das'a-rúpa* has long been the favourite authority, among the Hindus, for everything connected with the theatre; and it has not been superseded by any more modern performance of similar character.* In conciseness, if not in clearness also, it has much the advantage over the revered enunciations of Bharata;† and its manifold merits have, doubtless, contributed to bring them into desuetude, and almost to extinction.

* The only one with which I am acquainted is the *Nāṭya-pradīpa* of Sundara Miśra, author of the *Abhirāma-maṇi*. The *Nāṭya-pradīpa* was written in Ś'aka 1535, answering to A. D. 1613. It is chiefly made up of selections from the *Das'a-rúpa* and its commentary, and from the *Sāhitya-darpaṇa*.

The dramaturgic portions of the *Sāhitya-darpaṇa* scarcely add a word to what has been much more tersely delivered by earlier writers.

Ranganātha, in his gloss on the *Vikramorvas'ī*, speaks of the *Nāṭya-darpaṇa*, *Nāṭya-lochana*, and *Rúpa-chintāmaṇi*; Nārāyaṇa Dīkshita, in his gloss on the *Viddha-s'āla-bhaṇjikā*, of the *Nāṭya-s'ekhara*; Mohanadāsa Miśra, in his gloss on the *Hanumān-nāṭaka*, of the *Nāṭakāvatāra*; and Rāyamukūṭa, Bhānujī Dīkshita, and Vedānti Mahādeva, of the *Nāṭaka-ratna-kos'a*.

Two works on pantomime, the *Nṛitya-sarvasva* and the *Nṛitya-vilāsa*, are mentioned by Mallinātha.

For some of these indications I am indebted to Dr. Aufrecht's valuable *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit, &c.*

† These, so far as I have recovered them, are now in the press.

Of the age of Dhananjaya, author of the *Das'a-rûpa*, little can be affirmed positively.* It may be suggested, that Dhanika, one of his commentators, and possibly his own brother, was

* From the last stanza of the *Das'a-rûpa*, it appears, that he was son of Vishnu, and was attached to the court of a king named Munja. What Munja is meant is not quite certain. The only king so called, that we have any notice of, the uncle to Bhoja of Dhára, had, in A. D. 974, been reigning we know not how long, and was still in power in 993.

Mallinátha's familiarity with the *Das'a-rûpa* only proves, that the book existed in the fourteenth century. Professor Wilson's conclusion as to the age of Mallinátha,—at p. xxiii. of the Preface to his Sanskrit Dictionary, first edition,—is set aside by Dr. Aufrecht. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit.*, &c., p. 113. Mallinátha names the *Kávyá-prakás'a*; and this, Professor Wilson thinks, "may be about five centuries old." *Select Specimens of the Theatre of the Hindus*, Vol. I., p. xxi.

No chronological inference, touching the *Das'a-rûpa* is, in my opinion, deducible from the fact, that it is named in the commentary on the *Abhidhána-chintámani*. Hemachandra's time we are pretty sure of; but it has not yet been evinced that he did duty as his own interpreter.

Dhananjaya knew of the *Brihat-kathá*. Its age, however, is still to be found out, and its language likewise. See I., 61.

Sundara Mis'ra's attribution, however often repeated, of the *Das'a-rûpa* to Dhanika must, undoubtedly, be set to the account of mere inadvertence.

In a coming note, I shall show, from internal evidence, that Dhanika could scarcely have written the *Das'a-rûpa*.

Probably among the latest works which Dhanika lays under contribution, to illustrate the *Das'a-rûpa*, are the *Viddha-s'ála-bhanjiká* and the *Karpúra-manjarí*, both by Rájás'ekhara, a writer whose time is unascertained.

At p. 184 there is a couplet from King Vákpati. At p. 186 the same couplet is ascribed to Munja. Vákpati and Munja are two names of the same person. If our Dhanika be the one mentioned

living about the middle of the tenth century. Besides his exposition here adverted to, Dhanika composed a treatise on

in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1861, p. 198, he is to be assigned to about A. D. 950.

In 974, a grant of land was decreed to Vasanta A'charya, son of Dhanika Pandit. Vasanta, it should seem, had immigrated from Ahichchhatra; and a region of that name was situate in the north of India. The Dhanika of the *Avaloka* is spoken of, in one of my manuscripts, as an officer near *utpala-rāja*. It is recorded, of an Utpala, in the *Rāja-taranginī*, that he built a city. It is not well to be dogmatic about his time.

In one of my manuscripts of the *Das'a-rūpa*, Dhanika is dignified, on a single occasion, as Bhaṭṭa.

Professor Wilson says: "One of the best and earliest existing treatises on dramatic literature is the *Das'a-rūpaka*, or description of the 'ten kinds of theatrical composition,' of which the term *rūpaka*, 'that which has a form,' is the most appropriate designation. This work is exclusively devoted to dramatic criticism. It consists of a text and a gloss, with examples. The text is the composition of Dhananjaya, the son of Vishṇu; who styles Munja his patron, and who, consequently, wrote in the eleventh century, by which time, therefore, the dramatic art of the Hindus was complete, or, rather, was in its decline. The gloss might be thought to be by the same hand as the text; the author being Dhanika, the son of Vishṇu; agreeing in the patronymic, and differing little in the name. Amongst his illustrations, however, a number of passages are cited from the *Ratnāvalī*, a play written in the beginning of the twelfth century; which is rather incompatible with the author of the *Das'a-rūpaka*'s having written in the eleventh. There is also another difficulty in the title of the commentator, who calls himself an officer of a different prince, *mahārāja-s'rīmad-utpala-rāja-mahāsādhyapāla*, 'the chief usher, or minister, of the illustrious Utpala Rāja.' Whether Utpala be the name of a prince, or a country, is uncertain; but in neither case can it apply to Munja, or Bhoja. The date of the gloss must, therefore, remain undetermined; although, as the work is but rarely met with, it is, no doubt, of some antiquity. Ranganātha, a commentator on the *Vikrama* and *Urvas'ī*, cites a comment on the

poetical embellishment.* Moreover, he seems to have had, at one time, some repute as a versifier ; and it is not improbable that he was a dramatist.† None of his writings, the *Avaloka*‡ excepted, is now known otherwise than from scanty extracts.

Das'a-rúpaka by a writer named Páni,—*Páni-virachita-das'a-rúpaka-tikáyám*,—which, if found, may tend to throw some light upon the history of this work." *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. xx., xxi.

Here, as is his invariable custom, Professor Wilson fuses together the *Das'a-rúpa* and its exposition. That the *Ratnávalí* dates from the seventh century, not from the twelfth, I have elsewhere well-nigh demonstrated. In addition to Dhanika's and Páni's commentaries, I have heard of one by Kshonídhara Mis'ra. Páni must have preceded A. D. 1656. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c., p. 135.

* It was in verse ; and its title was *Kávyá-nirṇaya*. A specimen, consisting of seven stanzas, is adduced at p. 171 of the present work. Not only is this the sole extract from it that I have seen, but I have nowhere else even found it referred to.

† Dhanika, in the *Avaloka*, cites five and twenty of his own couplets, twenty Sanskrit and four Prakrit, in as many different places. Two of these couplets, both Sanskrit, those at pp. 72 and 138, are given as Dhanika's in the *S'árngadhara-paddhati*. Two of them, one Prakrit and one Sanskrit, are quoted by Vis'wanátha, but without the author's name. They are the last stanza in p. 91, and the second in p. 96, of this volume. Compare the *Sáhitya-darpana*, pp. 51 and 56, of the edition in the *Bibliotheca Indica*.

‡ The full name is *Das'a-rúpávaloka*. In one place, in one of my manuscripts, *Das'a-rúpáloka* stands as a substitute.

Though the text-work is all but unexceptionally referred to under the designation of *Das'a-rúpaka*, there is the warrant of its concluding stanza for giving it the more abrupt, but equally applicable, title of *Das'a-rúpa*. This form has, further, the implied support of Dhanika. Ranganátha once has *Das'a-rúpa* for the ordinary and fuller-bodied *Das'a-rúpaka*. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c., p. 135.

One of my manuscripts prefixes the following couplet to the commentary ; but I have rejected it for various reasons, among which

The *Das'a-rūpa* is metrical, and is distributed into four sections. Beginning with an invocation, in three stanzas, to Ganes'a, Vishṇu, Bharata, and Saraswatī, it continues in this wise: Who could invent anew a detailed nomenclature of the scenic science; which Virinchi wrought out, after repeatedly extracting the essence of all sacred writ; which Bharata, holy sage though he was, practically illustrated; and whose dances, boisterous and subdued, Nílakaṇṭha and S'arvānī respectively executed? I purpose, then, simply to propound succinctly, in choice language, a few dramaturgical definitions.*

In default of puritans, dullards to whom the pleasures of the stage are inexplicable, are glanced at with quiet raillery: As for the simple man of small parts who maintains, that, from theatric spectacles, distilling delight, there accrues no good, over and above philology,—just as is the case with history and the like,—my obeisance to him, with his aversion to what is delicious.†

The mimetic art is the imitating of situations. From offering objects to the sight, it is denominated exhibition; and, from having to do with imposition, representation.‡ It has ten

one is, that its manner is too pedestrian for so ornate a stylist as Dhanika:

प्रणिपत्य शिवं साम्बसाचार्यं भरतं तथा ।

क्रियते दृश्यरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै ॥

* I., 4. Virinchi, "the disposer," is Brahmá; Nílakaṇṭha, S'iva; and S'arvānī, his consort, Párvatī. One of S'iva's epithets is *mahá-nāṭa*.

Of the extracts which I reproduce from the *Das'a-rūpa*, I do not undertake,—even where I forbear omitting and abridging,—to give, in all cases, a strictly literal translation. Italics, or brackets, to mark ellipses, have, therefore, been dispensed with; and I have allowed myself some deviation from the Sanskrit structure of sentence and verbal collocation.

† I., 6. The value here attached to history deserves attention.

‡ I., 7. It is worth observing, that the Sanskrit terms employed

divisions ; and it has the sentiments for its basis. These ten divisions are the *nāṭaka*, *prakaraṇa*, *bhāṇa*, *prahasana*, *ḍima*, *vyāyoga*, *samavakāra*, *vithi*, *anka*, and *ihāmṛiga*.*

Distinct therefrom is pantomime, grounded on extenuation of the feelings ; and still different is rhythmical movement, which is regulated by the marking of musical intervals, and by time. Each of these is twofold, gentle and vehement, in

to denote the drama as contemplated under its two main aspects, are conjugates. Their common etymon is *rūpa*, “to see,” “to form.” Hence there are substantives, from it, to import “appearance,” “image,” “semblance,” &c. &c. The Latin *species* devolves through a like series of significations.

* I., 8. See, for these names, the *Abhidhāna-chintāmaṇi*, II., 284. Bharata's *Nāṭya-s'āstra*,—as quoted by Trisaṇa, in the *Chandrikā*, a commentary on Daṇḍin's *Kāvyaḍars'a*,—enumerates them as follows :

नाटकं सप्रकरणमङ्गो व्यायोग एव च ।
भाषः समवकारश्च बोधो प्रहसनं हिंसः ॥
ईशान्यगस्य रूपाणि दशेतानि विदुर्बुधाः ।

After these verses comes a couplet from the same source, in definition of the *toṭaka* :

द्व्यमानुषसंयोगो यथाऽङ्गोऽङ्गे विदूषकः ॥
नाटकं नाम तज्ज्ञेयं विशेषेण नाटकस्य तु ॥

Troṭaka is the lection in the printed *Sāhitya-darpaṇa*. It is difficult to decide between this and *toṭaka*.

In continuation of the above, we read :

गोष्ठौ संलापमिल्लौ च प्रस्थानं काव्यमेव च ।
उल्लासकं श्रौगदितं भाषश्चैवाऽथ भाषिका ॥
दुर्मल्लिका प्रेक्षणकं भद्रकं रासकं तथा ।
नाट्यरासकमुल्लाप्यमुपरूपाण्यमूनि तु ॥

The minor dramatic entertainments are, thus, on the word of Bharata, the *goshṭhī*, *sanlāpa*, *s'ilpa*, *prasthāna*, *kāvya*, *ullāsaka*, *s'ṛigadita*, *bhāṇa*, *bhāṇikā*, *durmallikā*, *prekshaṇaka*, *bhadraka*, *rāsaka*, *nāṭya-rāsaka*, and *ullāpya*.

Ullāsaka may be for the *hallis'a* of the *Sāhitya-darpaṇa* ; *prekshaṇaka*, for its *prenkhana* ; and *bhadraka*, for its *saṭṭaka*. But I

the *lasya* and in the *tāṇḍava*; and they are subsidiary to the *nāṭaka* and the rest.*

know the *Sūhitya-darpana* only in the two Calcutta editions, neither of which is such as will satisfy a scholar. Of Trisaṇa's *Chandrikā* I have consulted two very old copies. One is my own, and the other I borrowed.

* I., 9, 10. Mallinātha, in his notes on the *S'is'upāla-vadha*, XIII., 66, introduces the ninth and tenth stanzas, certainly from memory, in these words :

भावाश्रयं तु नृत्यं स्थानं नृत्यं ताक्षक्याश्रयम् ।
 आश्रयं पदार्थाभिनयो नागी देशस्थयाः ॥
 मधुरोक्तभेदेन तद् नृत्यं द्विविधं पुनः ।
 लास्यदण्डकरूपेण नाटकाद्युपधारकम् ॥

But it is, unquestionably, the fault of the scribes, that we here have *danḍaka* for *tāṇḍava*.

Of pantomime there are seven species, according to an anonymous couplet quoted by the commentator at p. 4. They are the *ḍombī*, *s'rigadita*, *bhāna*, *bhāntī*, *prasthāna*, *rāsaka*, and *kāvya*.

For *ḍombī*, one of my manuscripts has *ḍrovi*; and another has *ḍovī*. Perhaps none of them is the right word.

We are enabled, by this list, to set off, as pantomimic, six of Bharata's minor entertainments, catalogued in the last note. Of the nature of the residue, nothing can be said at present.

Pantomime, we are told, is gesturing, or *mārga*; and rhythmical movement is called *des'ī*. Looking at their roots, *mārga* and *des'ī* may be intended to import "delineation" and "indication."

What is the *Des't-kos'a*, quoted by the lexicographers?

Mallinātha, at the place just above noted, cites Bharata's definition of pantomime, as being :

सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसञ्ज्ञः ।

The *Siddhānta-kaumudī* has वाक्पार्थाभिनयो नाचं and पदार्थाभिनयो नृत्यं. On collating this with the language of our commentator, we gather, that, in the view of the Hindus, pantomimic gesticulations depict in detail; whereas the function of dramatic personation is to interpret collective results.

Dramas are classified in respect of subject-matter, hero, and sentiment. The subject-matter is of two descriptions: substantive, or material; and accessory, or subordinate. The substantive is the action which the principal character, he who is concerned in the essential interest, is to accomplish; and it permeates the argument. The accessory, if protracted, is styled episode; and, when of inconsiderable extent, adventitious incident.* That which, by the mention of something

In the *Sāhitya-darpana*, p. 125, we read भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः. Far better says Mallinātha: अभिनयो रसभावाद्विषयकचेष्टाविशेषः. See his notes on the *Kirātārjunīya*, X., 42.

S'ārngadeva retails a tradition touching the *tāṇḍava* and *lāsya*. Bharata, after obtaining the dramatic science from Brahmā, exhibited his craft before S'iva. Reminded, thereby, of his own peculiar Panlike tripudiation, S'iva had it taught, by one of his attendants, Tanḍu,—whence its appellation,—to Bharata. At S'iva's instance, Pārvatī lessoned him in the *lāsya*. The goddess afterwards instructed in it Ushā, daughter of Bāṇa; and she, the milkmaids of Dwāravatī. From them it was promulgated among all people. Vide *Catalog. Cod. Manuscript, Sanscrit, &c.*, p. 200.

Only by way of approximation will “dance” suffice as representative of *nṛtta*. The Greeks had something much nearer to it than we have. But for a very large share of its motion being otherwise than of the feet, it may be compared to the *ὑπόρχησις*.

* Sundara Miśra cites Bharata, as below, on the subject of the “episode” and “adventitious incident:”

आगर्भाद् वाऽऽविसर्गद वा पताका विनिवर्तते।

एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायास्तु यो भवेत्।

प्रधानार्थानुयायित्वादनुसन्धिः स कीर्त्यते ॥

पताकाद्वत्तमप्यूनमेकाद्वैरनुसन्धिभिः ॥

अङ्गान्यत्र यथालाभमसन्धिप्रकरीं न्यसेत् ॥

Abhinavagupta is censured, in the *Nāṭya-pradīpa*, for allowing the “episode” to run to the “completive articulation;” and Rāghava Bhaṭṭa is there blamed on account of what he has laid down respecting the “adventitious incident.”

extrinsic, indicates the business going forward, or that is to ensue, and is marked by parity of transactions, is a pro-episode.*

The subject-matter, of whichever description, substantive or accessory, is further discriminated into three kinds ; the notorious, the fictitious, and the composite. The notorious

* I., 11-14. Already we meet with internal evidence, which should of itself be tolerably conclusive, that the author of the *Das'arūpa* is not identical with its commentator. The words तुल्यसंविधान-विशेषणं, which I have rendered "marked by parity of transactions," are analyzed, by the latter, into तुल्यसंविधानं, "parallel as to transactions," and तुल्यविशेषणं, "corresponding in attributes;" and he adduces, from the *Ratnāvalī*, what he apprehends to be an exemplification of each. Moreover, without warrant, he restricts to the first the "mention of something extrinsic," and sets over against it, in connexion with the second, the *samāsokti*, on which the text is silent ; to say nothing of his thereby treating a term of popular use, and a technicality, as if they belonged to the same category. This refinement I reject unhesitatingly. As any one who reads the text with care will discover, its writer rarely propounds for scholiastic enucleation such an enigma as Dhanika here thinks good to descry and to unriddle.

In the *Sāhitya-darpana*, the "pro-episode" is dwelt on at considerable length, and is split up with that love of minute and infructuous subdivision for which the Hindus are so remarkable.

On the faith of Sundara Mis'ra, Bharata thus defines the "pro-episode:—"

यनाद्यैर्प्रस्तुतेन्यस्मिंस्तस्मिन्नेत्यस्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥

A couplet in explanation of the first species of the "pro-episode" occurs, as Bharata's, in a treatise on poetry, written by, or, more likely, dedicated to, Rājā S'inga, surnamed Anavota, whom I take to have been a medieval potentate in Bundelkhand. That couplet is likewise found in the *Sāhitya-darpana*, which is, no doubt, of posterior date to S'inga.

is that which is derived from history or suchlike ; the fictitious is devised by poets ; and the composite is a synthesis of those two.*

The object is the triad of human ends ;† they being taken severally, or any one of them in association with either of the other two, or with both. The source of the object, concise in the delivery, but multifariously capable of development, is the germ.‡ Where an intervening topic terminates, the drop is what prevents discontinuity.§

The germ, the drop, the episode, the adventitious incident,

* I., 15.

† These are the aims of mundane existence, in the Hindu system of ethics ; the discharge of prescriptive duty, the quest of gain, and sexual solace.

‡ The germ is defined as follows, by Bharata, apud Jagaddhara, in his gloss on the *Venī-sanhāra* :

स्तेष्वप्ययोपक्षेपैश्च समुद्दिष्टं विसर्पति ।
यत् फलोदयपर्यन्तं तद् बीजमिति कीर्तितम् ॥

Annexed is Mātrigupta's definition of it, as cited in a gloss on the *S'ākuntalā*, the *Artha-dyotānikā*, the author of which, I am told, is Nīlakaṇṭha Dīkshita :

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं वड्डया यत् प्रसर्पति ।
फलावसानं यच्च चैव बीजं तद्भिधीयते ॥

§ I., 16. Mātrigupta, according to Sundara Miśra,—in a passage too corrupt, in my manuscript, to admit of decipherment,—had peculiar views regarding the “drop.”

Professor Wilson's account of the *bindu*, or “drop,” is not to be trusted. *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxix.

The *Sāhitya-darpana*, VI., 319, defines the “drop” in the very words used by Dhananjaya : only there is a bad error, in the printed editions ; *uchchheda* for *achchheda*.

In what it says of the drama, the *Sāhitya-darpana* copies very copiously, and without any acknowledgment, from both the *Das'arūpa* and its commentary ; unless it be supposed, that all three were plundered from some ancient source or sources now forgotten.

and the object, are pronounced to be the five requisites of the purpose. The stages of enterprize, set on foot by those who would compass the issue, are five : inception,* prosecution, prospect of success, assured consummation, and realization of the issue.† The requisites of the purpose, being respectively conjoined with the stages of enterprize, as just enumerated, give the five articulations. An articulation is the concurrence, in common relation, of the main topic with one that is subordinate. The articulations are the initial, the counter-initial, the medial, the speculative, and the completive.‡ Of these, the first and the third have twelve branches each ; the second and the fourth, thirteen each ; and the last, fourteen : the aggregate being sixty-four. Their end is sixfold ; in the ordering of the purpose of pursuit, in the concealment of what is to be concealed, in apt disclosure, in mental affection, in impressiveness of phraseology, and in continuity of fable.§

* Thus defined by Bharata, according to the *Artha-dyotānikā* :

चौत्सुक्कसावबन्धु यो बौजस्य निबध्यते ।

सहजः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इत्यने ॥

† These are named as below, in an anonymous couplet, quite possibly from Bharata, cited in Trisaṇa's *Chandārik* :

प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तिश्च सम्भवः ।

नियता च फलप्राप्तिः कार्ययोगश्च पञ्चमः ॥

‡ Agreeably to an anonymous couplet quoted by Trisaṇa, they are denominated :

मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च ।

तथा निर्वहणं चेति स्युरमी पञ्च सन्धयः ॥

Instead of *vimars'a*, Dhanika has *avamars'a*. First he gives *upasanhrīti*, as the fifth articulation ; but he exchanges it, at I., 44, for *nirvahaṇa*. The correct word, I believe, is *nibarhaṇa*.

Bhāmaha, in a line adduced by Trisaṇa, rigorously limits the articulations to five :

पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं नास्तित्वाप्येयमिदमन् ।

§ I., 17, 18, 21-23, 28, 33, 40, 45, 49. The following definitions of scattered branches of the articulations are found in Jagaddhara,

The entire subject-matter is again divided. Something is simply to be intimated; and the rest is to be seen and heard. All particulars that lack interest, or are inappropriate, are for intimation; and whatever is pervaded by pleasing or

who, in his commentary on the *Venī-sanhāra*, attributes the first, second, and fifth, to Bharata. The rest,—the sixth excepted, which is called the Muni's,—are given anonymously, in his notes on the *Mālatt-mādhava*. It may be suspected, that the whole have the same derivation. Indeed, I surmise, that Bharata has supplied Jagaddhara with the generality of his anonymous quotations.

अर्थवधारणं यत्र प्रमाणाद् युक्तिरच्यते ।
 सहास्यवचनप्रायं नर्मेच्छन्ति मनोषिणः ।
 व्याख्येन व्यापकज्ञानमनुमानमुदीरितम् ।
 प्रद्वेषः प्राणितव्ये यः सद्देगः स्मृतो बुधैः ।
 चिन्तानिःश्वासखेदेन हृद्वाह्यभिनयेन च ।
 स्तथाङ्गोपाङ्गचेष्टाभिरुद्देगाभिनयो भवेत् ॥
 दृष्टार्थयुक्तं यद् वाक्यं भाषतेऽर्थमनोप्सितम् ।
 वाक्यान्तरेण संयोगि ब्रह्मोऽयमभिधीयते ॥
 अद्भुतस्य तु सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपगूढनम् ।

Vis'wanātha differs widely as to several of the aforesaid branches; and it would be interesting to learn what grounds he had for here ignoring the authority of the *Das'a-rūpa*. If Jagaddhara may be confided in, Bharata recognizes one, at least, out of the branches which the *Sāhitya-darpana* exchanges for something quite different. I refer to *chhala*, or *chhalana*, "disrespect."

Dhanika, in elucidating and illustrating the sixty-four branches of the five articulations, takes up forty-two pages, nearly a quarter of his treatise. A detailed account of them will not be expected here. Dhananjaya, no question, took them all from his predecessors. It is curious to speculate how Bharata could have illustrated them, if illustrate them he did. At all events, he would hardly have elaborated them except as inductions from actual compositions. A whole cycle of Hindu dramatic literature may have perished before the days of Rāmila, Somila, and Bhāsa.

exalted sentiments and emotions, is for manifestation. That which is only to be intimated must be consigned to the explication,* the ingression,† the reservation, the act-premonition,

* Jagaddhara, annotating on the *Mālatī-mādhava*, quotes from Bharata two couplets about the “explication:”

कुतोऽपि स्वेच्छया क्लृप्तः सङ्गच्छे नोभयोरपि ।
विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्यस्याऽपि सूचकः ॥
विष्कम्भस्तु द्विषा सोऽयं शूद्रः सङ्कीर्ण एव च ।
शूद्रो मध्यमपात्रेण सङ्कीर्णो मध्यमाधनैः ॥

The same commentator, adduces the first of these stanzas in his notes on the *Venī-sanhāra*, but with different readings, to which I have given the preference.

In his notes on the first-named drama, he gives an anonymous line, directing, that the “explication” be in Sanskrit :

शूद्रो मध्यमपात्रेण संस्तुतोत्तमा निबध्यते ।

† Bharata thus defines the “ingression,” according to Jagaddhara’s annotations on the *Venī-sanhāra* :

हीनाभ्यामेव पात्राभ्यां अङ्गादौ यत् प्रवर्तते ।
प्रवेशकः स विज्ञेयः सौरसेन्यादिभाषया ॥

The language appropriate for it is, thus, some such as the Sauraseni.

Jagaddhara, explaining the *Mālatī-mādhava*, brings forward the two ensuing couplets, of unknown source, the one immediately after the other :

यत् तु प्रयोगवाङ्मत्यादङ्केर्ये न समाप्यते ।
वङ्गटनान्तेऽप्यकथैः स विज्ञेयः प्रवेशकः ।
अङ्गनानामन्तरालेषु सङ्क्षिप्तार्थप्रयोजनैः ।
नृत्ये वङ्गकथावद्गो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥

Professor Wilson transforms the “explication” and the “ingression,” *vishkambha* and *praves’aka*, into “members of the theatrical company, apparently; who may be supposed to sit by, and, upon any interruption in the regular course of the piece, explain to the audience its cause and object.” He goes on to observe: “The *vishkambha*, it is said, may appear at the beginning, in the middle,

and the act-continuation.*

Another distribution of the subject-matter parts it into what is to be heard by all,† what is to be heard by none but a particular individual,‡ and what is not to be heard by any one. The second is either conversation apart or private communication.§

An utterance from the void is that which, though unspoken, one makes as if to have heard, and then exclaims, without reference to any of the actors, “Why dost thou say so?” or somehow thus.||

or at the end, of an act; the *praves'aka*, it is said, only between the acts.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxvii. Compare Vol. I., p. 242, and Vol. II., p. 333.

So far as can be learned, it is laid down, that the *vishkambha* is interposed between sections of the fable, or else precedes the play proper; whereas the *praves'aka* is to come only at the end of an act. It must not come before the end of the second, imply the *Das'a-rûpa* and the *Sâhitya-darpana*.

* I., 50-52. Jagaddhara, in his notes on the *Mâlali-mâdhava*, quotes the annexed half-stanza and stanza from some unnamed writer :

समासतो हि नाद्यञ्चैरङ्गावतरणमुच्यते ।

अङ्गावसाने यच्चैव भाविनोऽङ्गस्य सूच्यते ।

वस्तु बीजं च उत्पाद्य तैर्वैख्योङ्गावनावलान् ॥

† यत् तु सर्वजगच्छ्रायं प्रकाशं तन् निगद्यते ।

So says Bharata, as cited by Jagaddhara on the *Veni-sanhâra* and *Mâlali-mâdhava*.

‡ यत् तु आद्यं न सर्वस्य खगतं तदिहोच्यते ।

उक्तस्याऽऽवयवस्य कार्यात् पार्श्वस्थैः स्याज् जनान्तिक्तम् ।

These lines likewise are given, as from Bharata, in Jagaddhara on the *Mâlali-mâdhava*.

§ I., 57-59. The second half of the fifty-seventh stanza and the first half of the fifty-eighth are cited, as Bharata's, in the *Gûdhârtha-chandrikâ*, a gloss on the *Chandî-vilâsa*. Of these two works I possess an imperfect copy. I know nothing more of them than their titles.

|| I., 60. Bharata's description of the “utterance from the void”

A whole section is next devoted to the persons of the drama. The hero ought to be decorous, comely, munificent, ready, complaisant, popular, pious, persuasive, well-born, unswerving, youthful, intelligent, sanguine, of retentive memory, penetrating, accomplished, high-minded, valiant, firm, dignified, versed in sacred lore, and equitable.† Heroes are

is as follows, on the word of Jagaddhara, in his annotations on the *Veni-sanhāra* :

दूरस्थाभाषणं यत् स्यादशरीरं निवेदनम् ।
परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशं निगद्यते ॥

Not far from this couplet, another, of relative tenor, is cited from Bharata :

काव्यस्यास्पतया यत्र पात्रं नैव प्रवेशयेत् ।
आकाशे अवशं दत्ता लघुं बध्नेति चोच्यते ॥

† All but two of these terms are explained in the subjoined extract :

विनयः शीलसम्पत्तिर्मेधुरः प्रियदर्शनः ।
त्यागः सर्वस्वदानं स्याद् दक्षः क्षिप्रकरो मतः ॥
प्रियंवदोऽनुत्कटवाक् सखेहो लोकरञ्जनः ।
मितप्रशस्त्रवाक् वाङ्मयी नित्यकर्मरतः शुचिः ॥
प्रातर्वंशस्तुतव्यं वंशः षोडशात् त्रिंशको युवा ।
वाङ्मनःकर्मभिर्यच्च न चलः स स्थिरो मतः ॥
धृतिः सर्वेषु या प्रीतिरत्नाच्चेऽस्मानिरेव च ।
कृतिः कालान्तरज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मेता ॥
कलाश्चात्र चतुःषष्टिर्मानसि तत्तत्समुद्भूतिः ।
शूरः सङ्ग्रामनिपुणो रूपवान् दृश्य उच्यते ॥
अतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः ।
आत्मवत् सर्वभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः ॥

This passage, attributed to Bharata, is given in Jagaddhara's annotations on the *Mālātī-mādhava*, and again, in that writer's annotations on the *Veni-sanhāra*. In both places, two stanzas precede the extract, identical with the verses to the translation of which this note is appended; except that *dhṛiti* and *dris'ya* are there

of four sorts : gallant, placid, lofty, and impetuous.*

A separate hero is appointed for the episode ; and he must be an adept in discourse. He is attached to the chief hero ; and so are the devotee, the hanger-on, and the jester. Lastly comes the rival, who is required to be grasping, bold and vehement, headstrong, criminal, and of evil courses.†

Eight manly attributes of the better sort are specified as being generosity, vivaciousness, equanimity, self-possession, stability, quick sense of honour, gallantry, and self-sacrifice.‡

substituted for *buddhi* and *dṛiḍha*, and *samunnatih* stands, in one manuscript, for *samanvitah*.

Dhananjaya has, in this instance, copied Bharata very closely ; and, supposing his text not to have been depraved, it should seem, that he may not have improved upon his precursor. For *buddhi* may be a synonyme of *prajñā* ; and *dṛiḍha* is not very far removed, in sense, from *sthira*. But, on the other hand, *dṛis'ya*, as explained, scarcely differs from *madhura*.

Vis'wanātha has made short work of the traditional qualifications of a hero. See the *Sāhitya-darpana*, III., 64.

* II., 1, 2.

† II., 7, 8.

‡ II., 9-13. The *dhairya* of my printed text, in the ninth stanza, is clearly a clerical error for *sthairya*. I have translated the latter word. Compare II., 12.

Bharata, according to Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava*, has written :

शेभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गान्धीर्यमेव च ।
ललितौदार्यतेजांसि पौरुषेया गुणा अमी ॥

Jagaddhara there represents Bharata as explaining "self-possession," "equanimity," and "gallantry," in these words :

विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु ।
भावेषु नोपलभ्यन्ते तद् गान्धीर्यमुदाहृतम् ॥
अभ्यासात् करणं तु क्षिप्रत्वमुपजायते ।
महत्त्वमपि विकारेषु तन् माधुर्यमुदीरितम् ॥
हृत्पदादाह्विन्यासधूनेचौष्ठप्रयोजितम् ।
सुकुमारविधानेन ललितं तन् निगद्यते ॥

The heroine should be the wife of the hero, a female connected with another, or a common woman. The female connected with another may be either that other's wife, or a maid. The common woman, or harlot, is not to be imported into any drama as mistress of a celestial king.*

Bharata, as cited by Kshíra Swámin on the *Amara-kos'a*, and twice by Ráyamukutámani on the same vocabulary, thus defines 'quick sense of honour':

अविच्छेपावसानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणान्त्येष्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥

Vis'wanátha, in the *Sákhya-darpana*, III., 95, has inserted this couplet precisely as if it were his own.

* II., 14, 19, 21. Compare stanzas 14—21 with Bharata, on the authority of Jagaddhara annotating the *Málatí-mádhava* and the *Vení-sanhára* :

स्त्रान्या साधारणस्त्रीति तद्वृत्ता नायिका विधा ।

स्वकीया तत्र वक्तव्या मुग्धा मध्या प्रगल्भिका ॥

शीलार्जवादिष्युक्ताऽकुटिला च पतिव्रता ।

सज्जावती चाऽपवृषा निपुणा च प्रियंवदा ॥

साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागसम्भवात्ययुक् ।

रूपकेष्वनुरक्तैव ज्ञेया प्रहसनं विधा ।

अन्यस्त्री द्विविधा प्रेम्णा कन्यकोढा तथाऽपरा ।

रसे प्रधाने कर्तव्या नान्योढा नाद्यवेदिभिः ॥

कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥

Professor Wilson says : " We may observe, however, to the honour of the Hindu drama, that the *parakṭyā*, or she who is the wife of another person, is never to be made the object of a dramatic intrigue : a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve." *Select Specimens, &c.*, Vol. I., p. xlv.

The *Das'a-rūpa*, II., 19, enjoins, that the heroine, if wedded to another than the hero, is in no case to be provided with the leading sentiment. One may make a maid's inclinations to depend on a subordinate sentiment, or on the leading, at option.

It comes to only this, after all, that the Hindu theatre, while forbidding adultery to its heroines, makes them free of fornication. See, further, a coming note in which the *prakarana* is spoken of.

For messengers, the heroine may employ an abigail, a confidante, a work-woman, a foster-sister, a neighbour, a female devotee, or a handicraftswoman.*

What I have translated in the text is followed by a few lines which I omit. The subjoined quotations bear on them :

रतिसन्भोगे दक्षा प्रतिपत्ता खचिका गुणद्या च ।
 अनिष्टतर्गर्वितचेष्टा नाविज्ञया तृतीये तु ॥
 सुरताविरसैर्यः स्याद् बद्धः पार्श्वगतः प्रियः ।
 साऽऽमोदगुणसम्प्राप्ता भवेत् स्वाधीनभर्तृका ॥
 अनेककार्यसंयुक्ता यस्या नाऽऽगच्छति प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदेन मदेन वा ।
 अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥

Jagaddhara, writing on the *Málatt-mádhava*, cites the first of these couplets,—which concerns the “confident” heroine,—as Bharata’s; and the next two, without mention of their author. The fourth is in Kshira Swámin and in Ráyamukutámani, who assign it to Bharata.

The *khaṇḍitá*, *kalahántarítá*, *vipralabdhá*, and *proshita-priyá*, or the “mistrusted” heroine, the “left for quarrelling,” the “deluded,” and the “desolate,” are incidentally spoken of by Bharata: *Nátya-s’ástra*, IV., 303, 304.

Professor Wilson, in spite of grammar, makes the *swádhína-patiká*, the heroine who rules the hero, to be “devoted to her husband.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xlv. It is expressly said, that her husband stays by her, being in subjection to her.

* II., 27. The heroine’s agents are elsewhere thus spoken of:

विधवेक्षिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका ।
 प्रविश्य चाऽऽ विश्वासं दूतीकार्यं च विन्दति ॥
 पटुता दृष्टता चेतोऽन्तर्ज्ञत्वं प्रतारणम् ।
 देशकालज्ञता चैव दूतीकृत्ये गुणा मताः ॥
 निदृष्टार्था मितार्था च तथा शासनहारिका ।
 सामर्थ्यात्पादिता होना दूती तु विविधा मता ॥
 स्त्रीपुंसवोरागसमादधाना
 कथं च कार्यं प्रतिपादयन्ती ॥

The charms, natural and acquired, of the fair sex at the prime, and their manifold humours, are registered with a minuteness which there is no need of imitating in this abstract.*

दृष्टार्थिका सा परदानयोगे
दूती नियोज्या बद्धा सुधीभिः ॥
लज्जितं नाथवन्नं वा रूपिणं वा तथाऽऽतुरम् ।
दूतं वाऽप्यथवा दूतीं न तु कुर्यात् कथञ्चन ॥

These passages are all in Jagaddhara's notes on the *Mālatī-mādhava*. The first and fourth he ascribes to Bharata. The fourth is also inserted, as Bharata's, in Nārāyaṇa Dikshita's gloss on the *Viddha-sūla-bhanjikā*.

Fitting companions for the heroine are specified by Bharata, in Jagaddhara as above :

कारुदासी च धान्ये प्रतिवेश्या च शिल्पिका ।
बाला प्रप्रजिता चेति नाथिकानां सखोजनः ॥

There must be some mistake in this odd assortment. Hindu ladies could never have stood on such terms of equality with their dependants. Besides, the "confidante," as we have seen, is characterized from the other members of the enumeration.

The couplet given just above must have served, in its uncorrupted form, as antetype to II., 27, of the *Das'a-rūpa*.

* II., 28—39. Related to the matter of those lines are the ensuing verses :

सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्
ते सात्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः ।
अलङ्काराश्च नाथज्ञेय्या भावरसाश्रयाः ।
यौवनेऽभ्यधिका स्त्रीणां विकारा वक्त्रगान्धजाः ॥
देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
भावान् समुत्थितो ह्रावो ह्रावाद्देहा समुत्थिता ॥
धूनेनादिविकाराद् यः शृङ्गाराकारसूचकः ।
स्थायिभावः स्थितो ह्राव इर्थातः प्रीतिगोऽपि च ॥
नारीणां प्रियसम्भोगलज्जासाध्वसकौतुकेः ।
स्वभावाविष्कृता वेगे ह्रस्वेति परिकीर्तिता ॥

To assist in his affairs, the hero has a special counsellor. Ministers of religion, ascetics, allies, foresters, and civil and military functionaries, it is ordained, should also be assigned to him ; each to give aid according to his proper function.*

रूपयौवनलावण्यैरपभोगोपहृष्टितैः ।
 अलङ्करणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता ॥
 शोभैव कुसुमाक्षेण पूरिता कान्तिरच्यते ।
 स्त्रीणां विलासचेष्टितं लीला ।
 इष्टजनानुद्यतिर्लीला ।
 यानस्थानासनादीनां नेत्रवक्त्रादिकर्मणे ।
 उपायातविशेषो यः स विलासो मतो बुधैः ॥
 दधितावलोकनादौ विशेषोऽङ्गक्रियासु यः ।
 शृङ्गारचेष्टासहितो विलासः समुदीरितः ॥
 यच्च चित्तहृत्तेरनवस्थितत्वं
 शृङ्गारजो विधम उच्यतेऽसौ ।
 भेदास्तयस्तस्य मदानुबन्ध-
 कार्कश्यसञ्ज्ञा कथिता विदग्धैः ॥
 सुखा कथां प्रियजनस्य सखीमुखेभ्यः
 कर्णोद्गरस्थितचलमनुतर्जनीकम् ।
 यत् साङ्गभङ्गमिह षष्ठितमङ्गनानां
 मोहायितं तदुदितं कविभिः पुराणैः ॥

All these extracts but the second and eighth are from Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* ; and he names Bharata as author of the seventh, ninth, and eleventh. The second is cited by Rāyamukuta-maṇi, who ascribes it to Bharata ; and Kshīra Swāmin refers to the same writer the first distich of it, all that he adduces. The eighth likewise is from Bharata, according to Rāyamukuta-maṇi.

In Bhānūdatta's *Rasa-taranginī* are three verses, called Bharata's, precisely like the *Das'a-rūpa*, II., 30 ; except that the last line reads :

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावास्तु योषिताम् ।

Rāyamukuta-maṇi and Vedānti Mahādeva quote the three verses, but ending with the words स्त्रीणां चेष्टाः स्वभावजाः, as from the *Nāṭaka-ratna-kos'a*.

The *Sāhitya-darpana*, III., 125 and 146, wrongly has *vikṛita* for *vihṛita*, "modesty."

* II., 41.

Appurtenant to the gynaeceum are eunuchs, Kirátas, mutes, dwarfs, barbarians, Abhíras, brothers-in-law, and others.*

The hero's style of procedure is of four kinds.† One of these is the sportive; the manifestations of which are frolic, this with reverse, and with pleasantry, and under disguise.‡

* II., 42. What the duties are of some of the attendants on the ladies, is not so clear as could be desired.

† Jagaddhara, expounding the *Veni-sanhára*, gives the following as from Bharata :

नाटकं हृत्तयः प्रोक्तास्तत्रो नाद्यवेदिभिः ।
भारती कैशिकी चैव साक्षत्यारभटो तथा ॥
तत्र शृङ्गारौकामकलावच्छिन्ना व्यापारः कैशिकी ।
विशेका साक्षती सत्त्वशैथिल्यागार्जवैः पुनः ।
मायेन्द्रजालसङ्गमक्रोधाद्भान्नादिष्वेष्टितैः ॥
भवेदारभटो नाम नाद्येतिषस्तु हृत्तयः ।
भारती शब्दहृत्तिः स्याद् रसे रौद्रे च युज्यते ॥
शृङ्गारे कैशिकी वीरे साक्षत्यारभटो पुनः ।
एवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्याऽविरोधतः ॥

Then come six couplets differing in nowise from the *Das'a-rūpa* III., 25-30, and VI., 14, of the *Nāṭya-s'āstra*. It may be, that Dhananjaya simply transcribed from Bharata at times. Yet it should be borne in mind, that the Hindus, since they ordinarily quote from memory, not seldom confound one book with another.

For Bharata's enumeration of the "styles of procedure," see the *Nāṭya-s'āstra*, I., 40; and VI., 24. The *Pada-chandrikā* cites VI., 24, as Bharata's; and Trisaena, its first half, as his.

‡ The annexed lines relate to the sportive style of procedure, and its exhibitions :

शृङ्गारार्थं चपाकारि वाक्चं गोष्ठीषु नर्म तत् ।
उपचारस्त्रीपुंसैर्मनोजन्मनिबन्धनः ।
स एवात्र परिज्ञेयः नर्मसञ्ज्ञः प्रयोक्तृभिः ॥
स्त्रेषेणोक्तिस्तु भावानां नर्मस्फोट इतीरितः ।
नर्मस्फोटस्तु भावानां देहस्थानां प्रकाशनम् ।
कार्यकारणतो यत्र नायको गोपयेत् तनुम् ।
वर्मगर्भः स कथितो नाद्यवेदिभिश्चतमः ॥

Further refinements carry frolic to eighteen species. The strenuous style has four aspects ; and the extraordinary,* the same number. The remaining style of procedure, which pertains to vocal delivery, is the elocutional.†

नेतुर्वा नायिकाया वा व्यापारः स्वार्थसिद्धये ।

प्रच्छादनपरो यस्तु नर्मगर्भः स कीर्तितः ॥

These extracts are all unaffiliated. The first five are in Jagaddhara on the *Mālati-mādhava* ; and the last is in the *Nāṭya-pradīpa*.

The *kaus'iki* of the printed *Sūhitya-darpaṇa*, in place of *kais'iki*, "sportive," is indefensible. I have never seen the former word, as here intended, in any manuscript whatever ; and I have inspected many, some of them very old, in which the *kais'iki* is mentioned.

For the lection *sphanja*, II., 44 and 47 I would now prefer *sphanja*. So read all my manuscripts but one, and also my copy of Sundara Mis'ra's treatise, which looks at least a couple of centuries old. It is in two extracts from the *Sāhitya-darpaṇa* that I there found *sphanja*. The printed *Sāhitya-darpaṇa* has *sphūrja*.

Professor Wilson, in his Sanskrit Dictionary, Englishes *narma-garbha*, "frolic under disguise," by "a secret lover."

* Thus defined by Bharata, says Jagaddhara on the *Veṇī-sanhāra* :

कपटादृतदम्बेषु वृत्तिरारम्भो मता ।

† II., 44-56. From the fifty-sixth stanzas we learn, that Udbhāṭa propounded a fifth style of procedure. Its name is not recorded. Udbhāṭa is twice cited, as an authority in rhetoric, by Trisaṇa. The same author also quotes repeatedly from Rudraṭa, who likewise had his five *vṛttis* :

मधुरा प्रौढा पुरुषा ललिता भद्रेति वृत्तयः पञ्च ।

But these pertain to letters of the alphabet, and have nothing to do with the *vṛttis* with which we are here dealing. Otherwise, it might be suggested, that either Udbhāṭa or Rudraṭa was a mistake for the other.

In place of the fifty-seventh and fifty-eighth stanzas, Sundara Mis'ra has, I know not whence :

शृङ्गारे कैशिकी हास्ये सात्त्विक्यङ्गुतवीरयोः ।

श्लेष्वारट्भी वृत्तो रसे सर्वत्र भारती ॥

तत्तद्देशेचिता भाषाश्चेष्टा वेषाः प्रवृत्तयः ।

ज्ञात्वा लोकान् नायकादेः सम्प्रयोग्या यथास्थिति ॥

The Sanskrit is the usual dramatic language of men above the rank of the vulgar,* and of female devotees: but courtesans, among others,† may use it on occasion. For women in general, the dialect of Súrasena is prescribed; and, for the extremely degraded, and for vampires, the Pais'áchi and the Mágadhi.‡

The rules of compellation, to be observed by the persons of the drama, extend to such specialities as the titles by which a procuress is to be addressed by the jester, and by her own servants.§

* It is especially so of the hero. This we may collect from Bharata, as quoted in the *Artha-dyotaniká* :

धीरोदते धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च ।
धीरप्रशान्ते च तथा पाथं योष्यं तु संस्कृतम् ॥

† They are these, agreeably to a couplet, of unspecified authorship, copied by Jagaddhara on the *Málati-mádhava* :

दिव्याया मलिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
विदग्धायास्त्रियो भाषा संस्कृतेनापि योजयेत् ॥

‡ II., 59—60.

§ II., 62—66. Several of the ceremonious appellations are thus specified in old quotations :

देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नानास्मृतिधराश्च ये ।
भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः स्त्रिय एव च ॥
आयुष्मानिति वृद्धेन वाच्या बालः शुभाश्रयः ।
आर्यपुत्रेति सम्बोधः पतिः पत्नीजनेन तु ।
सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति दैवने ।
पत्नी त्वार्येति सम्भाषा ।
राजस्त्रियस्तु सम्भाषाः सर्वाः परिजनेन तु ।
भट्टिना खामिनोत्येवं नाद्ये प्राज्विचक्षणाः ॥

These extracts, the first excepted, are all referred to Bharata. The first two and the last are in Jagaddhara's notes on the *Málati-mádhava* : the third is in his notes on the *Venī-sanhāra*, and in his commentary on the *Vásavadattá*. The fourth and fifth are from the *Artha-dyotaniká*.

In the third section we have, after a number of general canons, definitions of the drama in its ten principal divisions.

First of all, in actual representation, the conductor* recites

According to the *Amarakosa* and the *S'abdārṇava*, *bhaṭṭāraka* and *kumāra*, as designating a king and his eldest son, respectively, were once dramatic peculiarities. The fact of their having afterwards become popularized, furnishes a hint of the former influence of the Hindu stage.

* नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत् सूत्रं स्यात् सञ्जीवकम् ॥
 रङ्गदेवतपूजाद्यत् सूत्रधार उदीरितः ॥
 नर्तकीयकथासूत्रं प्रथमं येन सूत्र्यते ।
 रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥

The first of these couplets is from Jagaddhara on the *Venī-sanhāra* and *Mālatī-mādhava*; and the second is from the *Gūḍhārtha-chaṇḍrikā*, a gloss on the *Chandī-vilāsa*. Both are attributed to Bharata.

They inform us, that the *sūtradhāra*, or "conductor," received his name from his function of introducing the play; it beginning with some pious verses.

Previously to repeating those verses, the conductor transacted something of religious worship. So it is said in the *Nāṭya-s'āstra*, III., IV., &c.

The conductor has a deputy, called *pāripārs'waka*, according to Bharata, in Jagaddhara on the *Venī-sanhāra* and *Mālatī-mādhava* :

सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह ।
 कार्यासूचनां नाम स भवेत् पारिपार्श्वकः ॥

From the very beginning, the conductor is not to be unaccompanied; for he has some one with him, probably the *pāripārs'waka*, when he withdraws, after the "benediction," to make way for the *sthāpaka*. Again I cite Bharata as in the *Nāṭya-pradīpa*, &c. :

नान्दीं प्रमुच्य निष्क्रामेत् सूत्रधारः सञ्चानुगः ।
 स्थापकः प्रविशेत् पश्चात् सूत्रधारगुणाद्यतिः ॥
 अत्यन्तमधुरैः श्लोकैर्नानाभावसमान्वितैः ।
 प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥

This, I observe, is corrupted from the *Nāṭya-s'āstra*, V., 159, 160, 163 and 164.

the preliminary ;* which despatched, he retires. Another per-

* This, *pūrva-ranga*,—a word said to denote, when not used metonymically, “play-house,”—includes the *nándī*, or “benediction,” which is defined by Bharata in the *Nāṭya-S'āstra*, V., 24. The length of the *nándī* he limits to eight or twelve *padas*: *Ibid.*, V., 105. His own practice especially countenances eight. *Ibid.*, I., 55.

Ten are allowed, at choice, in the *Nāṭakāvatāra*, cited in the *Hanuman-nāṭaka-dīpikā*:

अष्टमिर्दशमिर्वापि नान्दी द्वादशभिः पदैः ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मूलम् ॥

Eight, ten, twelve, or sixteen, are legitimate, on the credit of an anonymous passage adduced in the *Nāṭya-pradīpa*:

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशान्यतमा कृता ।
चन्द्रनामाङ्किता प्रायो मङ्गलार्थपदोऽञ्जला ॥
अष्टमिर्दशमिस्त्रयमकैः षोडशभिः पदैः ।
समेवा विषमैर्वापि कार्यो नान्दी परे जगुः ॥

Mātrigupta, we are apprized by Sundara Miśra, lent his express sanction to sixteen.

The meaning of *pada* is, however, a point on which, according to an unscribed couplet, quoted by Nārāyaṇa Dīkshita on the *Viddha-s'āla-bhanjikā*, and in the *Nāṭya-pradīpa*, authorities are by no means in unison. Some take it to signify a quarter-stanza; others the ending of a noun, or of a verb; others still, a sentence:

श्लोकपादं पदं केचित् सुमित्रकन्तमथाऽपरे ।
परेऽवान्तरवाक्यं च पदमाङ्गविशारदाः ॥

Further, a line of unknown paternity is quoted by Sundara Miśra, which he expounds to import, that a half-stanza, no less than a quarter-stanza, and a sentence, may be held to constitute a *pāda*.

Professor Wilson says of the *nándī*: “This benediction may consist of one, two, or three stanzas. The elder writers rarely exceed two; but those of later date extend the *nándī* to three or four; and, in one instance, the *Venī-sanhāra*, we have as many as six.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. xxxiv., xxxv. Again, touching the *Ratnāvalī*: “The extension of the *nándī*, or benediction, to four stanzas, in the original, is unusual, and, although sanctioned by the

son then enters, and makes known, by more or fewer particulars, the piece about to be enacted. Its tenor is to be set forth in elegant versification, by way of propitiating the audience ;* and something is to be added in description of one of

writers of systems, is evidently a modern innovation, not an improvement upon ancient practice." *Ibid.*, Vol. II., p. 264, note. Once more, regarding the *Vent-sanhára* : "The introduction of this play presents a *nándí*, or preliminary benediction, of six stanzas : an extravagance unwarranted by the practice of the best writers, and prohibited by positive rule." *Ibid.*, Vol. II., p. 336.

But it seems hasty to affirm, that a benediction of six stanzas is "prohibited by positive rule," until we know what is intended by *pada*. The *Nāṭakavatára*, unless it licences fractional stanzas, cannot mean quarter-stanza by it. If we take the term in a sense not the widest which we have seen attached to it, that of half-stanza, "positive rule" admits of a benediction of even eight stanzas. Still, long benedictions are, certainly, of comparatively recent introduction.

Be there ever so many stanzas in the benediction, Bharata,—*Nāṭya-s'āstra*, V., 113,—would give only one of them to the gods :

ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् ।
देवश्लोकं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ॥

Besides divinities, commemoration is directed of the moon, of Bráhmans, and of kine ; Bráhmans are to be blessed, and a commination is to be pronounced on their enemies ; an extensive dominion is to be desired for the king, and prosperity to his realm, to the theatre, &c., &c. A large theme, this, for a few couplets. See the *Nāṭya-s'āstra*, V., 105, etc.

* सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेयाः ये दिदृक्षाम्बिता जनाः ।
मध्यस्थः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥
त्रुटिताचुटिताभिज्ञा विनयामसकम्बराः ।
अगर्वा रसभावज्ञास्तोयचितयकोविदाः ॥
असह्यादनिषाद्वारास्तुरा मत्सरच्छिदाः ।
अमन्दनसन्निध्यन्दृष्टया भूषणोज्ज्वलाः ॥

the seasons.*

Whatever, in the narrative whence a play is taken, misbeseems a normal hero, or is discordant as to sentiment, is to be rejected, or else altered.†

After laying out a great drama as a whole, one should partition it into five articulations, and then break these up

सुवेषा भोगिनो नानाभाषावीरविभारदाः ।

स्वस्वोचितान्ने सुस्थास्तप्रशंसापरायणाः ॥

Such, as carelessly extracted in the *Artha-dyotānikā*, is Mātrigupta's idea of a theatrical auditory. Had all the conditions on which he insists been fulfilled, Hindu spectacles would have had but beggarly patronage.

* III., 2-4. Dhanika says, that the conductor makes his entrance with some such carriage as the *vaishṇava-sthānaka*. To our notions, there could not have been much grace in this striding in a crouching posture, as Bharata describes it, in Nārāyaṇa Dikshita on the *Viddha-s'āla-bhanjikā* :

यच्च किञ्चिन्न नतौ पादौ स्यातां मूलप्रसारितौ ।

वैष्णवं तन् तु निर्दिष्टं स्थानकं विष्णुदैवतम् ॥

Seventeen couplets of the text of the *Das'a-rūpa* I pass by. There are several things mentioned in them, about which Bharata is said to have laid down directions :

सूत्रधारेण संहिताः संलापं यच्च कुर्वते ।

नटो विदूषको वाऽपि पारिपार्श्वक एव वा ॥

आमुखं नाम तस्यैव सेव प्रस्तावना मता ।

प्रष्टव्यं कालमाश्रित्य वर्णना या विधीयते ।

तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम् ॥

अप्रतीतं मिश्रितं वा यच्च कार्यं प्रकाशते ।

तदुद्घातकमित्याहुः प्रज्ञे।त्तरमनोहरम् ॥

These verses are from Jagaddhara. The last stanza is in his gloss on the *Mālatī-mādhava* ; the rest, in his gloss on the *Vent-sanhāra*.

For *trigata*, "equivocate," see the *Nāṭya-s'āstra*, V., 27.

† III., 22.

into sixty-four branches. For the episodical action the articulations* should not reach to five ; and there are to be none at all in the adventitious incident.†

To every great drama an episode and an adventitious incident appear to be indispensable.

A play is to open with an act, or with an explication,—here equivalent to an induction,—according to expediency. The latter is to be preferred, only when the introductory facts of the fable had better be summarized than dilated upon. Anything left over, at the end of an act, also finds its place in an explication.‡

Things forbidden to be exhibited are such as a long road,§ the taking of life, combat, the subversion of a kingdom, siege, eating, ablution, dalliance, application of unguents, dressing, and, most peremptorily, the death of the leading character.

The proceedings of a single day are to be allotted to an act ; which is to maintain unity of interest. In each act the hero is to present himself, with three or four other persons ; and, at the conclusion of it, they are all to leave the stage.||

* In the episode they are called *anusandhi*, not *sandhi*.

† III., 23, 24.

‡ III., 25, 26.

§ For *dúrādhwānam*, the *Sāhitya-darpana*, p. 127, has *dúr-dhwānam*, “a call from a distance.”

|| III., 31—33. The preparations for an exit are thus stated in a couplet of undesigned source, quoted by Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* :

बीजार्थदुक्तिमुक्तां च हत्वा कार्यं यथारसम् ।
निष्क्रामं तत्र कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्तिनाम् ॥

No one is to appear unannounced, according to Bharata, in fragments quoted by the same annotator, in his notes on the *Venisāhāra* and *Mālatī-mādhava* : नास्त्वचितस्य प्रवेशः and नास्त्वचितं विभ्रेत् पादम्.

So far as is known, Hindu dramas have always been parted into acts : but never have they had scenes. It is somewhat to be wondered

Some of the aforesaid directions concern the *nāṭaka* alone ; but the most of them apply alike to that and to other forms of the drama. The definitions which are given of these forms might almost be digested tabularly.* Among them we

at, that the Hindus, with their inordinate love for subdivision, should have left these uninvented. It is thought, by Muretus, that, among the Romans, they were projected by grammarians who wrote while Terence was still acted.

* III., 34-68. In Jagaddhara on the *Mālatt-mādhava* there are quotations from Bharata about the *prakaraṇa* and the *vithikā* :

आत्मशक्त्या कविर्धनं कथां नायकमेव च ।
 सौत्यात्मिकं प्रकुर्वते तद्धि प्रकरणं विदुः ॥
 द्विधा प्रकरणं तत्तु शब्दं सङ्कीर्णमेव च ।
 कुलकीचरितं शब्दं सङ्कीर्णं वेश्या कृतम् ॥
 आनारससमायुक्ता सन्निवृत्त्यभिभूतिता ।
 अर्थप्रकृतिभिः पूर्णा स्यादेकाङ्का तु वीथिका ॥
 विभिः पादैः प्रयोष्यैवमुत्तमाधममध्यमैः ।
 कर्तव्या नायिका चाऽच शृङ्गारद्वयसंयुता ॥

As cited in the *Sāhitya-darpana*, p. 200, Bharata says, of the *prakaraṇa* :

वेश्याचेडनपुंसकविटधूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।
 अविकृतवेशपरिच्छेदचेष्टितकरणं तु सङ्कीर्णम् ॥

Bharata's description of the *prakaraṇa* does not altogether harmonize with that of Dhananjaya. Yet the two writers agree, in allowing the heroine of this sort of play to be either the wife of the hero, or a woman of pleasure. Professor Wilson says she "may be a maid of family, or a courtesan." This is an error.

The same writer alleges, that the *vithikā* "may be performed by one actor, though the *Das'a-rūpa* admits of two." The *Das'a-rūpa*, following Bharata, prescribes three, absolutely.

It is asserted in the *Das'a-rūpa*, he tells us, that the story of the *nāṭaka* need not necessarily be historical, but "may be also fictitious, or mixed ; or partly resting on tradition, and partly the creation of the author." In the *Das'a-rūpa* there is no such assertion.

find the *nāṭikā*, though no previous mention is made of it.

He confines the use of "low Prākṛit, or a local dialect," in the *prahasana*, to "the inferior persons." From the *Das'a-rūpa* it is pretty clear, that all the characters here ought to speak vernacular languages. Be this as it may, he mistakes in the statement, that "The greater part of every play is in Sanskrit." Of the *Karpūra-manjarī* every word is in Prākṛit; and the same peculiarity distinguishes all compositions of the class to which it belongs.

For examples of the *vyāyoga*, the *samavakāra*, and the *ḍima*, he says, that the *Jamadagnya-jaya*, the *Samudra-mathana*, and the *Tripura-dāha* are respectively instanced; and he swells, with these words, his "List of Hindu Plays." I take it, however, that plays are not thereby meant; the intent being simply to indicate fitting subjects. The burning of Tripura is mentioned in the *Nāṭya-s'āstra*, IV., 9. Compare the commentary on the *Das'a-rūpa*, p. 132.

The list just referred to could be considerably augmented by names of plays no longer met with. Even the *Avaloka* and the *Sāhitya-darpana* were not made to yield up all their indications; and the *Hayagrīva-vadha*, mentioned by the author of the *Kāvya-prakāś'a*, was left unnoticed. Elsewhere I have seen quotations from the *Amogha-rāghava*, the *Karuṇā-kandala*, the *Ananda-kos'a*, the *Vira-bhadra-vijrimbhana*, and the *Mahāvīrānanda* or *Vīrānanda*. These are not to be confounded with the *Anarghya-rāghava*, the *Vira-charita*, &c. Govardhana, author of the *Sapta-s'atī*, wrote a play whose name I have forgotten.

Of the dramas, unknown by inspection to Professor Wilson, which I have seen, are Jayadeva's *Prasanna-rāghava*, Rudra Tripāṭhin's *Chandī-charita*, Kās'ipati's *Mukundānanda*, Kshemes'wara's *Chandakaus'ika*, Bhaṭṭa Rāma's *Ujjivita-madālasa*, Madhusūdana Saraswatī's *Vishṇu-kutūhala*, Mādhava's *Subhadrā-haraṇa*, Anantadeva's *Krishṇa-bhakti-chandrikā*, Chokkanātha's *Jānakī-pariṇaya*, Ravidāsa's *Mithyā-jñāna-khaṇḍana*, S'ukles'wara's *Pramāṇādars'a*, Bhūdeva S'ukla's *Dharma-vijaya*, Mahes'wara's *Dhūrta-vidambana*, Trivikrama's *Panchāyudha-prapancha*, the *Atandra-chandraka*, the *Naishadhānanda*, the *Nāgānanda*, the *Lalita-mādhava*, the *Dānakeli-kaumudī*, the *Chandī-vilāsa*, the *Prahlāda-charita*, the *Vṛishabhānujā*, the *Madana-sanjivana*, the *Hāsya-ratnākara*, the *Bālarāmāyana*, and the *Karpūra-manjarī*.

This and the *prakaraṇikā* were recognized as species of the genus *nāṭī*, by Bharata, according to Dhanika's interpretation of a couplet adduced from him.

Specifications of intellectual and bodily affections take up the bulk of the fourth section.

Moods are of three species ; corporeal, inconstant, and permanent. Of the first species there are eight sorts ; paralysis, coma, horripilation, perspiring, change of colour, tremor, weeping, and faltering of the voice.* The inconstant moods are thirty-three.† Of the permanent there are eight ; or erotic

Out of all these dramas, only the last two, both which are by Rāja-s'ekhara, had, even as names, fallen under the observation of Professor Wilson. And yet I have made no special search after Sanskrit plays.

* IV., 5. And see the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 21. Ancient definitions of some of these are as follows :

हर्षभयरोगविस्मयविषादमददोषसम्भवे स्तम्भः ।
 श्रोतभयहर्षरोगस्यर्भद्रवसम्भवः कम्पः ।
 बाष्पो नामाऽश्रुणः पूर्वमसौ सञ्जायते विषा ।
 विषा निमित्तसम्बन्धादानन्देर्धातिसम्भवः ॥
 आनन्दे विलुवन् भवतीर्ष्यायां स तरङ्गितायासः ।
 आर्तावजस्रविकलबद्धवदनबिन्दुसन्दर्भः ॥
 स्वरभेदो भयक्रोधमदहर्षादिभिर्भवेत् ।

Jagaddhara gives all these extracts ; the third, in his scholia on the *Vāsavadattā*, and the rest, in his notes on the *Mālatī-mādhava*. The first and third he attributes to Bharata.

† IV., 7-31. Compare the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 17, etc. Standard definitions of sundry of these moods are subjoined :

ज्ञानौ तनुत्ववैवर्ण्यमन्दतादिनिदर्शनम् ।
 इष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखे वा न वेत्ति सम्मोहान् ।
 तूष्णीकः परवशगः स भवति अहसज्जकः पुरुषः ॥
 प्राप्ये चाप्यप्राप्ये लब्धेर्धे प्रियसमागमे वाऽपि ।
 हृदयमनोरथलाभे हर्षः सञ्जायते पुंसाम् ॥
 क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्ष इति स्थितः ।
 प्रतिकूलेषु तैश्चक्ष्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ॥

desire, spirit, aversion, anger, laughter, astonishment, dread, and grief.* Generated therefrom are the sentiments, which are

गर्वो नाम कुलैश्वर्यरूपविद्यादिकर्मेभिः ।
 दृष्टार्थविधयावाग्नेर्जायते नौचगोचरः ॥
 स्वास्थ्याभ्याससमरथा श्रुतिदर्शनसम्भवाऽनुसृतिः ।
 दौर्बल्यालस्यचिन्ताद्यैर्निद्रा स्यात् कपटाऽपि च ।
 मुहुर्मुहुर्निःश्रुतितैरधोमुखविः चिन्तनै
 श्चन्वेषादन्यकार्येषां कथिताऽनुसृतिर्यथा ॥
 निर्वेदश्चैव चिन्ता च दैन्यं ह्यान्यश्रमे च ।
 जडता मरणं चैव व्याधौ तु करणेऽपि च ॥
 बाहू प्रसार्य गमनं सङ्कल्पकल्पिते प्रिये ।
 निवृत्तिः सहसा चाऽस्मिन्नुन्मादे हि प्रयोजयेत् ॥

The fifth of these passages is from Jagaddhara on the *Vāsavadattā*, and is referred to Bharata. The others are in his notes on the *Mālatī-mādhava*, and are anonymous.

A full account of the "inconstant moods" will be seen in Professor Wilson's *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. l.—lvii. I should prefer to render *trāsa* by "alarm;" *apasmāra*, by "convulsions;" *mati*, by "right knowledge;" *unmāda*, by "delirium;" *vishāda*, by "despondency;" and *outsukhya*, by "longing."

* IV., 33. Its contents are identical with the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 16.

"*Rati* is desire for any object, arising from seeing or hearing it, or having it present to the recollection." So says Professor Wilson. But the truth is, that *rati* in no case means anything but venery, or more.

Laughter, as characterizing the sentiment of mirth, is the subject of IV., 70, 71. Bharata is said to speak of it thus :

ईषत्प्रफुल्लितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्टवान्वितैः ।
 अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमानां स्मितं मतम् ॥
 स्मितं च हसितं चैव उत्तमस्यैव जायते ।
 विकासितकपोलान्कमुत्फुल्लान्नलोचनम् ।
 किञ्चिच्चितदन्नापं हसितं तद्विदो विदुः ॥

reckoned to be eight ; the amatory, the heroic, the repulsive, the choleric, the mirthful, the amazing, the terrible, and the piteous. The first four, it is laid down, give rise, respectively, to the last four.*

In connexion with definitions of the moods, the author catalogues, with indefatigable patience, their causes and consequences.†

आकुञ्चितकपोलार्चं सखनं निखनं तथा ।
प्रस्त्रावेत्यं सानुरागसाङ्गविचक्षितं बुधाः ॥

The first of these extracts is in Jagaddhara's notes on the *Málatt-mádhava* ; and the second is from his notes on the *Vásavadattá*. The third is from the annotations on the *Chañḍi-vilása*.

A ninth permanent mood, "quiescence," is reckoned by some, says Dhananjaya. Dhanika rejects it. See, also, IV., 43. But, according to Bharata, as Jagaddhara quotes him, in annotating the *Málatt-mádhava*, there is a ninth sentiment, which presupposes a corresponding mood : आस्तु नवमो रसः.

* IV., 41, 42, 45-76.

† On the permanent moods, their causes and consequences, and on the sentiments, Bharata might be quoted profusely, at second hand and directly. See the *Nāṭya-s'āstra*, VI., throughout. Many passages that occur there are adduced anonymously by Jagaddhara, among others. These writers, it may hence be concluded, generally intend, that Bharata should be understood, when they bring forward extracts unspecified as to their derivation. I have observed, however, that they take the liberty of versifying his prose, and of crediting him with the result. Quoting from memory, after the ordinary Hindu mode, they, further, not seldom depart more or less from his precise meaning ; but always making good Sanskrit, and keeping tolerably close to accepted science.

Mátrigupta, as transcribed in the *Artha-dyotaniá*, writes thus of the sentiments :

रसास्तु विविधा वाचिकनेपथ्यसमावह्याः ।
रसानुरूपैरास्त्रापैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा ॥
नानास्तु ह्यारस्युक्तिर्वैचिकी रस उच्यते ।

Among relative topics which are treated analytically, but with no valid claim to exhaustiveness, is that of unrequited affection. Prescriptively, it is held to have ten stages. Dhananjaya observes, however, with good sense, that the great poets have practically made out its stages to be innumerable.* On many another occasion he might, with equally just reason, have intimated dissent from established restrictions.

कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः ॥
 मात्यभूषणवस्त्राद्यैर्नैपथ्यरस उच्यते ।
 रूपयौवनलावण्यस्यैर्यथैवादिभिर्गुणैः ।
 रसः स्वाभाविको ज्ञेयः स नाद्येतिप्रशस्यते ॥

* IV., 47-51. Bharata pronounces to the same intended effect, says Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava* :

अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्रोरागजन्मनि ।
 दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्वि सर्पतः ॥
 अभिलाषोऽत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा ।
 अनुभूतिस्मृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥
 उद्देगः पञ्चमे ज्ञेयो प्रलापः षष्ठ उच्यते ।
 उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद् व्याधिरुथाऽष्टमे ।
 नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥

The second couplet is quoted by Jagaddhara, in his notes on the *Vāsavadattā*, in this wise :

प्रथमे लभिलाषः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् ।
 तृतीयेऽनुभूतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

Narasinha, annotating on the same romance, cites it, but mostly as in the first version. Similar is the case with Rāyamukutaṃpi. Both he and Narasinha ascribe it to Bharata.

Jagaddhara, in his notes on the *Mālatī-mādhava*, quotes three lines more, of like purport, from some undesignated source :

चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गःसङ्कल्पोऽत्यन्तिरेव च ।
 निद्राश्चेदस्मनुवं च व्यावृत्तिविषयान्तरात् ।
 लज्जाप्रणाम उन्मादो मूर्खा मरणमेव च ॥

From this slight sketch some notion may be formed of the topics reviewed in the *Das'a-rûpa*, and of the order in which they are there disposed. Of this little work I have long had by me a rough translation ; but want of leisure has prevented my revising it for the press.

Six manuscripts of the *Das'a-rûpa* and its commentary,* five of them complete, have been collated for the present publication. Only three of them deserve any notice. One of these

Again we read there, in the verses of some unknown author, of a quadripartite division of love, according to its causes :

अभ्यासादभिमानाच्च तथा सम्प्रत्ययादपि ।
विषयेभ्यश्च तच्छब्दा विंदुः प्रीतिं चतुर्विधाम् ॥

* It should be mentioned, as regards Dhanika's quotations, that some of the manuscripts are much more communicative than others about indications of their sources. These indications I have very rarely rejected. It is impossible to decide how many of them may not have been the work of the commentator himself. Besides, I have succeeded, after much search, in verifying the greater part of them.

The last poetical extract in p. 117, referred to the *Vikramorvas'î*, is not to be found there. The passage in pp. 115, 116, also, is, doubtless, from a *Vikramorvas'î*, and the one that is now current. That, before assuming its present form, it was tampered with by some of the many generations of Hindu recensers through whose hands it has come to us, is not at all unlikely. Other stanzas from the *Vikramorvas'î*, found in our present recension, are the second extract in p. 121, the second in p. 137, and the last in p. 158.

In connexion with the passage from the *Mālavikāgnimitra*, at pp. 111, 112, see Dr. Tullberg's edition of that drama, p. 21. Also compare the *Sāhitya-darpana*, p. 199, where Dhanika's version is coolly appropriated.

The second stanza from the *Amaru-s'ataka*, in p. 147, is not in Dr. Hæberlin's very indifferent edition of that poem, in the *Kāvya-sangraha*. But I have met with it in good old manuscripts.

I myself possess ; another I borrowed from a pandit at Almora ; and the third belongs to the Asiatic Society of Bengal. The first two would alone have served my purpose amply. A single one of all the aforesaid manuscripts bears a date. It is my own, which was copied in the year 1532 of Vikramāditya. With the exception of a couple of leaves, supplied somewhat recently, it is, in general, exceedingly correct.

To Mr. E. B. Cowell I am indebted for editing the Prākṛit passages which are scattered through the commentary, and for rendering them into Sanskrit. In all probability, I should have satisfied myself with printing merely the couplets of the text-work, but for the obliging and valuable help of that versatile and accomplished scholar.

Camp Bhelsá, February 20, 1862.

Several of the extracts left unindicated are in well-known plays and poems. The second stanza in p. 144 I have seen in the eighth canto of the *Kumára-sambhava* : for the whole of that poem is in existence ; a fact which few scholars are aware of. I have inspected five or six copies of the entire work.

Among books and authors all but unknown, save through Dhanika's citations, are the *Chhalita-ráma*, the *Priyadars'iká*, the *Pāṇḍavānanda*, the *Udátta-rághava*, Padmagupta, Rudra, and Vikāṇanitambá. The last two, or else a poet and a poetess of the same names, are quoted in the *S'ārngadhara-paddhati*. Of Munja, or Vákpati, I have spoken near the beginning of this preface.

Several stanzas which only one or two manuscripts exhibit, and which may, therefore, be suspected for interpolations, have been enclosed in brackets. In the same way I have marked a few passages of prose, which, though not Dhanika's, seemed to be useful. At p. 111 a marginal remark has been admitted.

At the foot of p. 71 begins a stanza which an intelligent pandit assures me has read in the *Prasanna-rághava*. If this be so, we may have some clue to the age of the *Gita-govinda* ; it being the native belief, that both those poems are by one and the same Jayadeva.

. The very day after this preface was finished, a singular chance placed in my hands a complete copy of the *Nāṭya-śāstra* of Bharata ; a work which, till then, I knew only from a few of its first chapters, and from detached extracts quoted by commentators. A year ago, if possessed of the “Institute of Mimetics,” I should never have thought of editing the *Das'a-rūpa* ; rare as it is, and precious as it was while Bharata was supposed to be lost beyond hope of recovery.

With much labour I have prepared a minute account of my manuscripts of the *Das'a-rūpa* and its commentary, and of all the various readings which they exhibit. But these particulars it seems unnecessary to print in their fulness ; as I shall give, in the present fasciculus, by way of appendix, the more important portions of Bharata, from which Dhnananjaya drew his materials. The reading of that appendix, in its proof sheets, and, in short, substantially the editing of it,—since I am just leaving the country,—will devolve upon my friend, Mr. Cowell, whose valued aid has so often laid me under obligation.

My preface would have presented a very different appearance, had there seemed to me, when writing it, any likelihood that I should ever see Bharata in its entirety. It is, however, too late to pare away from it what have now become excrescences.

F. E. H.

Dhár,
March 21, 1862.

VARIOUS READINGS.

Readings now esteemed preferable to those in the text are marked with asterisks. It was not till after the text was all printed, that the editor first saw the *Nāṭya-pradīpa*, which repeats verbatim a large portion of the *Das'a-rūpa*. The copy consulted is an old one, as has before been mentioned. It has served to show, that the degree of credit placed in the editor's own copy of the work here published was not in all cases perfectly well-advised.

SECTION I.

12b. (अभिव्यापि) अतिव्यापि. 15c. (ताभ्यां) जाऽन्तो and चेद्या. 23a. (-सम्भवा) -संश्रया. 25b. (गुणाख्यानाद्) गुणाख्यानं.* 28a. (लक्ष्यालक्ष्य इवो) लक्ष्यालक्ष्यतयो.* 29b. (प्रगयणं) प्रगमनं.* 30a. (रत्यर्थेहा) रत्युत्थेहा. 31b. (प्रगयणं) प्रगमनं.* 32b. (उपन्यासस्तु सोपायं) प्रसादनमुपन्यासः. 32c. (चातुर्वर्ण्यो) चातुर्वर्ण्यो.* 39b. (सोऽवमर्शोऽङ्गसङ्ग्रहः) सोऽवमर्श इति स्मृतः. 43a. (संरब्धानां) संरम्भोक्तिरु. 54b. (अन्तः) अन्ते. 55a. (अन्तर्यवनिका) अन्तर्जवनिका.* 56a. (पातोऽङ्गस्य) पात्राङ्गस्य.

SECTION II.

9a. (धैर्यं) शैर्यं.* b. (सत्त्वजाः) सात्त्विकाः. 14b. (स्त्रीया) स्वाऽपि. 18b. (मध्या) कान्तं. 19b. (इच्छातः) अन्विच्छन्. 21b. रूपकेष्वनुरक्तैव कार्या प्रहसनेतरे. 23b. (विरहेत्कण्ठितोन्मनाः) विरहेत्कण्ठिता मता. 24b. (विधूते) विभूते. 31b. (ह्रैवाकसः) अल्पाक्षयः. 33a. (मन्मथावापित) मन्मथाध्यासित. 35b. (-क्रियादिषु)-क्रियोक्तिषु. 43c. (सपरिच्छदः) सपरिग्रहः. 44c. (-स्फिञ्जं)-स्फञ्जं. 47a. (नर्मस्फिञ्जः) नर्मस्फञ्जः. 50a. (-रसामिथः)-रसात्मकः. 58b. (अवगम्य) अधिगम्य, उपगम्य, and अनुगम्य. 60a. (शूरसेनी) सौरसेनी* and शौरसेनी. 65b. (अङ्गुका) अर्जका. 66a. कुट्टिन्यनुगतैः पूज्या अम्बेति युवती जनैः. b. (राज्ञी) राज्ञा.

SECTION III.

9a. वाक्यं वाक्यार्थमथवा प्रस्तुतं यच्च सूत्रियः. 14a. (असङ्कृतमिथःस्तोत्रं) असङ्कृतं मिथःस्तोत्रं.* 15a. (छलना) [छलनात्.* 18a. (यथोत्तरः) यथोत्तरं. 20a. (अभिगम्य०) अभिगमि० and अधिगम्य०. 32a. (अम्बर०) अम्बरस्य. 33a. (-तैकार्थ०)-तैः कार्य०. 36a. (सापायं) सोपायं. 41b. (-सङ्गमः)-सङ्गमे. 42a. (नायिका) प्राप्याऽन्या. 48a. (चैव उक्त०) चाऽन्यदुक्त०. b. (-कल्पनं)-कल्पनं. 49c. (वेवभाषाभिः) वेवभाषादि and देशभाषादि. 59, a. and b. (-नाडिकः &c.)-नाडिकः &c., thrice.

SECTION IV.

1b. (खाद्यत्वं) खाद्यत्वं. 2b. आलम्बनोद्दीपनाभ्यां कान्तोद्यानादिना द्विधा. 10b. (-श्लोका०)-श्लोका०. 14a. (-कौर्य०)-कौर्य०. 21b. (उत्सृज्यतादयः) उत्सृज्यतादयः. 26a. (-नागाभियोगो)-मायाभियोगौ. 28b. (-वस्था)-स्थान०. 30b. (-त्वनिः०)-त्वरा०. 49a. (कान्ते) कान्ते. 51b. (-प्रबन्धेषु)-प्रयोगेषु. 54a. (कोपावसित०) कोपावेष्टित०. 61b. (आश्रयत्वात्) निराश्रयात्. 67c. (-युद्धो)-युद्धो. 73a. (-वेपथु०)-वमथु०. 74b. (-वैचित्र्य०)-वैचित्र्य०. 75a. (-गौ)-गौः. 78b. (लक्ष्यसन्धन्तराङ्गानि) लक्ष्यसन्धन्तराङ्गानि. 80d. (-भाजा)-भावाद्.

THE DAS'A-RŪPA,

OR

HINDU CANONS OF DRAMATURGY,

BY DHANANJAYA;

WITH THE

EXPOSITION OF DHANIKA, THE AVALOKA.

EDITED BY

FITZ-EDWARD HALL, D. C. L.

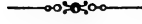
FASCICULUS I.

CALCŪTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1861.

दशरूपम् ।

इह सदाचारं प्रमाणयद्भिरविघ्नेन प्रकरणस्य समाप्त्यर्थ-
मिष्टयोः प्रकृताभिमतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते श्लोकद्वयेन ।

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।
मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ १ ॥
दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।
नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

यस्य कण्ठः पुष्करायते मृदङ्गवदाचरति मदाभोगेन
घनध्वानो निबिडध्वनिः नीलकण्ठस्य शिवस्य ताण्डवे उद्भूते
नृत्ते तस्मै गणेशाय नमः । अत्र खण्डश्लेषाच्चिद्यमाणोपमा-
च्छायालङ्कारः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे यथा मेघ-
ध्वनिः पुष्करायत इति प्रतीतेः ।

दशरूपानुकारेणेति । एकत्र मत्स्यकूर्मादिप्रतिमानामुद्दे-
शेनाऽन्यत्राऽनुकृतिरूपनाटकादिना यस्य भावकाः ध्यातारो

रसिकाश्च माद्यन्ति हृद्यन्ति तस्मै विष्णवेऽभिमताय प्रकृताय
भरताय च नमः ।

श्रोतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयते ।

कस्यचिदेव कदाचिद् दयया विषयं सरस्वती विदुषः ।
घटयति कमपि तमन्यो ब्रजति जनो येन वैदग्धीम् ॥ ३ ॥

तं कश्चिद् विषयं प्रकरणादिरूपं कदाचिदेव कस्यचिदेव
कवेः सरस्वती योजयति येन प्रकरणादिना विषयेणाऽन्यो
जनो विदग्धो भवति ।

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति ।

उद्धृत्योद्धृत्य सारं यमखिलनिगमान् नाट्यवेदं विरिञ्चिष्
चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।
शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे
नाट्यानां किन्तु किञ्चित् प्रगुणरचनया लक्षणं सङ्क्षिपामि ॥ ४ ॥

यं नाट्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा हतवान् यत्सम्बद्ध-
मभिनयं भरतश्चकार करणाङ्गहारानकरोत् हरस्ताण्डवमु-
द्धृतं लास्यं सुकुमारं नृत्तं पार्वती हतवती तस्य सामख्येन
लक्षणं कर्तुं कः शक्तः तदेकदेशस्य तु दशरूपस्य सङ्क्षेपः
क्रियत इत्यर्थः ।

विषयैक्यप्रसक्तं पौनरुक्त्यं परिहरति ।

व्याकीर्णं मन्दबुद्धीनां जायते मतिविभ्रमः ।

तस्याऽर्थस्तत्पदैस्तेन सङ्क्षिप्य क्रियतेऽञ्जसा ॥ ५ ॥

व्याकीर्णे विचित्रे विस्तीर्णे च रसशास्त्रे मन्दबुद्धीनां पुंसां
मतिमोहो भवति तेन तस्य नाव्यवेदस्याऽर्थस्तत्पदैरेव सङ्क्षिप्य
अनुवृत्त्या क्रियत इति ।

इदं प्रकरणं दशरूपज्ञानफलम् । दशरूपं किम्फलमित्याह ।

आमन्दनिस्यन्दिषु रूपकेषु
व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः ।
योऽपीतिहासादिवदाह साधुस्
तस्मै नमः स्वादुपराङ्मुखाय ॥ ६ ॥

तत्र केचित् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

इत्यादिना चित्रादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तस्मिन्ना-
सेन स्वसंवेद्यः परमानन्दरूपो रसास्वादो दशरूपाणां फलं
न पुनरितिहासादिवत् चित्रादिव्युत्पत्तिमात्रमिति दर्शितम् ।
नम इति सोऽनुष्टम् ।

नायानां लक्षणं सङ्क्षिपामीत्युक्तम् । किं पुनस्तन् नाव्य-
मित्याह ।

अवस्थानुवृत्तिर्नाय्यं

काव्योपनिबद्धधीरोदात्तावस्थानुकारस्तुर्विधाभिनयेन
तादात्म्यापत्तिर्नाय्यम् ।

रूपं दृश्यतयोच्यते ।

तदेव नाय्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्यते नीलादिरूपवत् ।

रूपकं तत् समारोपाद्

इति । नटे रामाद्यवस्थारोपेण वर्तमानत्वात् रूपकं मुख-
चन्द्रादिवत् इत्येकस्मिन्नर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य इन्द्रः पुर-
न्दरः शक्र इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः ।

दशधैव रसाश्रयम् ॥ ७ ॥

इति । रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् । एवेत्यवधारणं
शुद्धाभिप्रायेण नाटिकायाः सङ्कीर्णत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

तानेव दशभेदानुद्दिशति ।

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केक्षामृगा इति ॥ ८ ॥

ननु ।

डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरासकाः ।

काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः स्युस्तेऽपि भाणवत् ॥

इति रूपकान्तराणामपि भावादवधारणानुपपत्तिरित्याश-
ङ्काऽऽह ।

अन्यद् भावाश्रयं नृत्यं

इति । रसाश्रयान् नाट्याद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव । तत्र भा-
वाश्रयमिति विषयभेदान् नृत्यमिति नृतेर्गात्रविक्षेपार्थत्वेनाऽऽ-
ङ्गिकबाहुल्यात् तत्कारिषु च नर्तकव्यपदेशाल् लोकेऽपि चाऽत्र
प्रेक्षणीयकमिति व्यवहारान् नाटकादेरन्यन् नृत्यम् । तद्भेद-
त्वात् श्रीगदितादेरवधारणोपपत्तिः । नाटकादि च रसवि-
षयम् । रसस्य च पदार्थभूतविभावादिकसंसर्गात्मकवाक्यार्थ-

हेतुकत्वाद् वाक्यार्थाभिनयात्मकत्वं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितम्। नाट्यमिति च नट अवस्यन्दन इति नटेः किञ्चित् चलनार्थत्वात् सात्विकबाहुल्यम्। अतएव तत्कारिषु नटव्यपदेशः। यथा च गात्रविचेपार्थत्वे समानेऽप्यनुकारात्मकत्वेन नृत्तादन्यन् नृत्यं तथा वाक्यार्थाभिनयात्मकान् नाट्यात् पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति।

प्रसङ्गान् नृत्तं व्युत्पादयति।

नृत्तं ताललयाश्रयम्।

इति। तालश्चत्पुटादिः लयो द्रुतादिः तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविचेपोऽभिनयग्रन्थो नृत्तमिति।

अनन्तरोक्तं द्वितयं व्याचष्टे।

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशो तथा परम् ॥ ९ ॥

नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्ग इति प्रसिद्धम्। नृत्तं च देशीति।

द्विविधस्याऽपि द्वैविध्यं दर्शयति।

मधुरोद्धतभेदेन तद् द्वयं द्विविधं पुनः।

लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥ १० ॥

सुकुमारं दयमपि लास्यमुद्धतं द्वितयमपि ताण्डवमिति। प्रसङ्गेति स्तोपयोगं दर्शयति। तच्च च नाटकाद्युपकारकमिति। नृत्यस्य क्वचिदवान्तरपदार्थाभिनयेन नृत्तस्य च शोभाहेतुत्वेन नाटकादावुपयोग इति।

अनुकारात्मकत्वेन रूपाणामभेदात् किङ्कतो भेद इत्या-
शङ्काऽऽह ।

वस्तु नेता रसस्तेषां भेदको

इति । वस्तुभेदान् नायकभेदाद् रसभेदाद् रूपाणामन्योन्यं
भेद इति । वस्तुभेदमाह ।

वस्तु च द्विधा ।

कथमित्याह ।

तत्राऽऽधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ११ ॥

इति । प्रधानभूतमाधिकारिकं यथा रामायणे रामसी-
तावृत्तान्त । तदङ्गभूतं प्रासङ्गिकं यथा तत्रैव विभीषणसु-
ग्रीवादिवृत्तान्त इति ।

निरुक्त्याऽऽधिकारिकं लक्षयति ।

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ॥ १२ ॥

इति । फलेन स्वस्वामिसम्बन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाऽधि-
कारी तेनाऽधिकारेणाऽधिकारिणा वा निर्वृत्तं फलपर्यन्ततां
नीयमानमिति वृत्तमाधिकारिकम् ।

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे ।

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यथेति वृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसङ्गात् स्वप्रयोजन-
सिद्धिस्तत् प्रासङ्गिकमिति वृत्तं प्रसङ्गनिर्वृत्तेः ।

प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद् द्विविधमित्याह।

सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक् ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका सुग्रीवादिवृत्तान्त-
वत्। पताकेवाऽसाधारणनायकचिह्नवत् तदुपकारित्वात्। य-
दल्पं सा प्रकरी अवणादिवृत्तान्तवत्।

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति।

प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिस्त्वचकम्।

पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ १४ ॥

प्राकरणाकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद् भव-
तीति पताकास्थानकम्। तच् च तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशे-
षणतया च द्विप्रकारमन्योक्तिसमासेक्तिभेदात्। यथा रत्ना-
वल्याम्।

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिण्याः

सूर्योऽस्तमस्तकनिविष्टकरः करोति ॥

यथा च तुल्यविशेषणतया।

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां जणाद्

आयासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवाऽन्यां भ्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥

एवमाधिकारिकद्विविधप्रासङ्गिकभेदात् त्रिविधस्याऽपि त्रै-
विध्यमाह ।

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात् त्रेधाऽपि तत् त्रिधा ।

प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ।

मिश्रं च सङ्करात् ताभ्यां दिव्यमर्त्यादिभेदतः ॥ १५ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ।

तस्येतिवृत्तस्य किं फलमित्याह ।

कार्यं त्रिवर्गस्तत् शुद्धमेकानेकानुबन्धि च ।

धर्मार्थकामाः फलम् । तच् च शुद्धमेकैकमेकानुबन्धं
द्वित्यनुबन्धं वा ।

तत्साधनं व्युत्पादयति ।

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्वेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्तादनेकप्रकारं विस्तारी
हेतुविशेषो बीजवद् बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य
रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदेवो यौगन्धरायणव्यापारो विष्क-
म्भके न्यस्तः । यौगन्धरायणः । कः सन्देहः । दीपादन्यस्मा-
दिति पठति इत्यादिना ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ ।

इत्यन्तेन । यथा च वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीम-
क्रोधापचितयुधिष्ठिरोत्साहो बीजमिति । तच् च महाकार्या-
वान्तरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति ।

अवान्तरबीजस्य सञ्ज्ञान्तरमाह ।

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १६ ॥

यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजापरिसमाप्तौ
कथार्थविच्छेदे सत्यनन्तरकार्यहेतुरुदयनखेन्दोरिवोदीक्षते ।
सागरिका । अत्रा । *कहं एसो सो उदयणपरिन्दो जसु अहं
तादेष दिखेत्यादि । बिन्दुर्जले तैलबिन्दुवत् प्रसारितात् ।

इदानीं पताकाद्यं प्रसङ्गाद् व्युत्क्रमोक्तं क्रमार्थमुपसंहरन्माह ।

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरोकार्यलक्षणाः ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिताः ॥ १७ ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

अन्यदवस्थापञ्चकमाह ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताग्निफलागमाः ॥ १८ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं सम्पादयामीत्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते ।

यथा रत्नावल्याम् ।

प्रारम्भोऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ

दैवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

* कथं एव स उदयनवरेन्द्रः यस्याऽहं तातेन दत्तेत्यादि ।

इत्यादिना सचिवायत्तसिद्धेर्वत्सराजस्य कार्यारम्भो यौगन्ध-
रायणमुखेन दर्शितः ।

अथ प्रयत्नः ।

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ १८ ॥

तस्य फलस्याऽप्राप्तावुपाययोजनादिरूपस्येष्टाविशेषः प्रयत्नः ।
यथा रत्नावल्यामाखेख्याभिखेखनादिवत्सराजसमागमोपायः ।
*तद्वा विण्त्वि अखो दंसणुवाओ त्ति जहा तहा आलिहिअ
जधा समीहिअं करिस्समित्थादिना प्रतिपादितः ।

प्राप्त्याशमाह ।

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिः सम्भवः ।

उपायस्याऽपायशङ्कायाश्च भावादनिर्धारितैकान्ता फल-
प्राप्तिः प्राप्त्याशा । यथा रत्नावल्यां द्वतोयेऽङ्के वेषपरिवर्ताभि-
सरणादौ समागमोपाये सति वासवदत्तालक्षणापायशङ्काया
† एवं यदि अञ्जालवादात्तो विअ आअच्छिअ अणदो ण णद-
स्सदि वासवदत्ता इत्यादिना दर्शितत्वादनिर्धारितैकान्ता
समागमप्राप्तिरुक्ता ।

नियताप्तिमाह ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ।

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति ।

* विदू० । तथापि नाख्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा आलिख्य
यथा समीहितं करिष्यामि ।

† एवं यदि अञ्जालवातात्तोव आगच्छान्यतो न गेयति वासवदत्ता ।

यथा रत्नावल्यां विदूषकः । *सागरिका दुष्करं जीविष्यति इत्युपक्रम्य किं न उपायं चिन्तयति । इत्यनन्तरं राजा । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्त्वा नाऽन्यमत्रोपायं पश्यामीत्यनन्तराङ्कार्यविन्दुनाऽनेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान् नियता फलप्राप्तिः सूचिता ।

फलयोगमाह ।

समग्रफलसम्पत्तिः फलयोगो यथोदितः ॥ २० ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभचक्रवर्तितावाप्तिरिति ।

सन्धिलक्षणमाह ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासङ्घेन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ २१ ॥

अर्थप्रकृततीनां पञ्चानां यथासङ्घेनाऽवस्थाभिः पञ्चभिर्योगात् यथासङ्घेनैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च सन्धयो जायन्ते ।

सन्धिसामान्यलक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनाऽन्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-सम्बन्धः सन्धिः ।

के पुनस्ते सन्धयः ।

मुखप्रतिमुखे गर्भः सावमर्शोपसंहतिः ॥ २२ ॥

* सागरिका दुष्करं जीविष्यति इत्युपक्रम्य किं न उपायं चिन्तयति ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ २३ ॥

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुमुख-
सन्धिरिति व्याख्येयम् । तेनाऽचिवर्गफले प्रहसनादौ रसो-
त्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति । अस्य च बीजारम्भार्थयुक्तानि
द्वादशाऽङ्गानि भवन्ति । तान्याह ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २४ ॥

एतेषां स्वसञ्ज्ञाव्याख्यातानामपि सुखार्थं लक्षणं क्रियते ।

बीजन्यास उपक्षेपः

यथा रत्नावल्यां नेपथ्ये ।

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥

इत्यादिना दौगन्धरायणो वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतु-
भूतमनुकूलदैवं स्वव्यापारं बीजत्वेनोपचिन्तवानित्युपक्षेपः ।

परिकरमाह ।

तद्वाङ्मयं परिक्रिया ।

यथा तत्रैव । अन्यथा क सिद्धादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः

सिंहलेश्वरदुहितुः समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्नोत्थितायाः फलका-

सादनमित्यादिना सर्वथा स्पृशन्ति स्वामिनमभ्युदया इत्यन्तेन
बीजोत्पत्तेरेव बह्वकरणात् परिकरः ।

परिन्यासमाह ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो

यथा तत्रैव ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतो

दैवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।

सिद्धेर्भ्रान्तिर्नाऽस्ति सत्यं तथाऽपि

स्वेच्छाकारी भीत एवाऽस्मि भर्तुः ॥

इत्यनेन योगम्बरायणः स्वव्यापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति
परिन्यासः ।

विलोभनमाह ।

गुणाख्यानाद् विलोभनम् ॥ २५ ॥

यथा रत्नावल्याम् ।

अस्तापास्तसमस्तभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-

वाख्यानीं समये समं नृपजनः सायन्तने सम्यतन् ।

सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादांस्तवाऽऽसेवितुं

प्रीत्युत्कर्षकतो दृशामुदयनखेन्दोरिवोद्दीलते ॥

इति वैतालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरि-
कायाः समागमहेतुनुरागबीजानुगुणेनैव विलोभनाद् विलो-
भनमिति । यथा च वेणीसंहारे ।

मन्यायस्त्वाण्वाम्भः सुतकुहरवल्लभान्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधायदूतः कुक्कुक्षनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनाऽस्मात्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्त्राडितोद्यम् ॥

इत्यादिना यशोदुन्दुभिरित्यन्तेन द्रौपद्या विलोभनाद् विलो-
भनमिति ।

अथ युक्तिः ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा रत्नावल्यां मयाऽपि चेनां देवीहस्ते सबद्धमानं
निक्षिपता युक्तमेवाऽनुष्ठितं कथितं च मया यथा बाभ्रव्यः
कञ्चुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना सह कथं कथमपि
समुद्रादुत्तीर्य कोशलोच्छित्तये गतस्व रमणतो घटित इत्य-
नेन सागरिकाया अन्तःपुरस्थाया वत्सराजस्य सुखेन दर्श-
नादिप्रयोजनावधारणाद् बाभ्रव्यसिंहलेश्वरामात्ययोः स्वना-
यकसमागमहेतुप्रयोजनत्वेनाऽवधारणाद् युक्तिरिति ।

अथ प्राप्तिः ।

प्राप्तिः सुखागमः ।

इति । यथा वेणीसंहारे । चेटी । *भट्टिणि परिकुविदो
विश्र कुमारो लक्खीयदीत्युपक्रमे । भीमः ।

मय्यामि कौरवशतं समरे न कोपाद्

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरक्तः ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोक्त

सन्धिं करोतु भवता नृपतिः पणेन ॥

* भट्टिं परिकुपित इव कुमारो लक्ष्यवे ।

द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षं *नाथ अस्तुदपुष्पं खु एदं वचनं ता
पुणो पुणो भण इत्यनेन भीमक्रोधबीजान्मयेनैव सुखप्राप्त्या
द्रौपद्याः प्राप्तिरिति । यथा च रत्नावल्यां सागरिका श्रुत्वा
सहर्षं परिवृत्य सत्पृष्ठं पश्यन्ती । † कथं अहं सो राज्ञा उद-
यणो जस्तु अहं तादेष दिष्टा ता परप्पेसणदूषिदं मे जीविदं
एदस्स दंसणेण बज्जमदं संजादमिति । सागरिकायाः सुखा-
गमात् प्राप्तिरिति ।

अथ समाधानम् ।

बीजागमः समाधानं

यथा रत्नावल्यां वासवदत्ता । ‡ तेण हि उअणेहि मे उव-
अरणाहं । सागरिका । भट्टिणि एदं सव्वं सज्जम् । वासव-
दत्ता । निरूप्याऽऽत्मगतं अहो प्रमादो परिअणस्स जस्तु
एव्व दंसणपहादो पअत्तेण रक्खीअदि तस्स ज्जेव कथं दिट्ठि-
गोअरं आअदा भोदु एव्वं दाव । प्रकाशं । हजे सागरिए
कीस तुमं अज्ज पराधीणे परिअणे मअणूसवे सारिअं मोत्तूण

* नाथ अश्रुतपूर्वमेतद्वचनं तत्पुनः पुनर्भण ।

† कथमयं स राज्ञा उदयणो यस्याऽहं तातेन दत्ता तत् परप्रेषण-
दूषितं मे जीवितं एतस्य दर्शनेन बज्जमतं सञ्जातं ।

‡ तेन हि मे उपकारणानि उपनय । सागरिका । भट्टदारिके
एतत् सर्वं सज्जं । वासवदत्ता निरूप्यात्मगतं, अहो प्रमादः परि-
जनस्य यस्यैव दर्शनपथात् प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव कथं दृष्टिगोचरं
आगता भवेत् । एवं तावत् । प्रकाशं । चेति सागरिके कथं
त्वमद्य पराधीने परिजने मदनेत्यवे सारिका मुक्तोद्वागता, तस्या-

इहागदा ता तर्हिं ञ्जोव गच्छ इत्युपक्रमे सागरिका खगतं
सारिका दाव मए सुसङ्गदाए हत्ये समप्पिदा पेक्खिदुं च मे
कुतूहलं ता अलक्खिआ पेक्खिस्समित्तनेन वासवदत्ताया
रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात् सारिकायाः सुसङ्गता-
र्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपा-
दानात् समाधानमिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । भवतु
पाञ्चासराजतनये श्रूयतामचिरेणैव कालेन ।

चञ्चहुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

म्लानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कक्षांस्तव देवि भीमः ॥

इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात् समा-
धानम् ।

अथ विधानम् ।

विधानं सुखदुःखकृत् ॥ २६ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के । माधवः ।

यान्था मुञ्जुर्वलितकन्धरमाननं तद्

आवृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्था ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

तत्रैव गच्छ, इत्युपक्रमे सागरिका खगतं सारिका तावन्मया सुस-
ङ्गताया हस्ते समर्पिता प्रेक्षितुं च मे कुतूहलं तत् क्षणक्षणा
प्रेक्षित्ये ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभावम्
 आनन्दमन्दमस्ततश्चवनादिवाऽभूत् ।
 तत्त्वन्निधौ तदधुना हृदयं मदीयम्
 अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥

इत्यनेन मास्त्ववसोकनस्याऽनुरागस्य समागमहेतोर्बीजानु-
 गुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारित्वाद् विधानमिति । यथा च
 वेणीसंहारे । द्रौपदी । *णाध पुणोवि तुम्येहिं अहं आश-
 ष्चिअ समासासिदव्वा । भीमः ।

ननु पाश्चात्तराजतनये किमद्याऽप्यल्लोकाश्चासनया ।

भूयः परिभवक्लान्तिस्त्वज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥

इति सङ्ग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद् विधानमिति ।

अथ परिभावना ।

परिभावोक्तुतावेश

इति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । दृष्ट्वा सविस्मयम् ।

† कथं पञ्चक्लो ज्येव अणङ्गो यूयं पडिच्छेदिता अहंपि इधट्टिद
 ज्येव णं पूजइस्सं । इत्यनेन वत्सराजस्य अणङ्गरूपतया अपङ्गवा-
 दनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजाग्रहणस्य लोकोत्तरत्वादङ्गतरसावेशः

* नाथ पुनरपि त्वयाहमागत्य समाश्वासयितव्या ।

† कथं प्रत्यक्ष एवानङ्गः यूयं प्रतिच्छेदिता अहमपि इह स्थितैवैनं
 पूजयिष्यामीति ।

परिभावना । यथा च वेणीसंहारे । द्रौपदी । * किं दाणिं
एषो पलञ्जलधरत्यणिदमंसलो खणे खणे समरदुन्दुभी
ताडोयदि त्ति । इति लोकोत्तरसमरदुन्दुभिध्वनेर्विस्मय-
रसावेशाद् द्रौपद्याः परिभावना ।

अथोद्भेदः ।

उद्भेदो गूढभेदनम् ।

इति । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य
वैतालिकवचसा अस्तापास्तेत्यादिनोदयनस्येत्यन्तेन बीजानुगु-
ण्येनैवोद्भेदनादुद्भेदः । यथा च वेणीसंहारे । आर्यं किमि-
दानीमध्यवस्यति गुरुरित्युपक्रमे । नेपथ्ये ।

यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद् विस्मर्तुमपीहितं श्रमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीमः । सहर्षम् । जृम्भतां जृम्भतां सम्यत्यप्रतिहतमार्यस्य क्रो-
धज्योतिरित्यनेन कृन्तस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्यौधिष्ठिर-
क्रोधस्योद्भेदनादुद्भेदः ।

अथ करणम् ।

करणं प्रकृतारम्भो

* किमिदानीमेष प्रणयजलधरस्तनितमांसकः क्षणे क्षणे समरदु-
न्दुभिस्ताप्यते इति ।

यथा रत्नावल्याम् । * एमो दे कुसुमाउह ता अमोहदंसणो
मे भविस्सुसि त्ति दिट्ठं जं पेक्खिदव्वं ता जाव ण कोवि मं पे-
क्खइ ता गमिस्सुं इत्यनेनाऽनन्तराङ्कप्रकृतनिर्विघ्नदर्शनारम्भणात्
करणम् । यथा च वेणीसंहारे । तत् पाञ्चालि गच्छामो वय-
मिदानो कुरुकुलचयायेति । सहदेवः । आर्य गच्छाम इदानो
गुरुजनानुज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुमित्यनेनाऽनन्तराङ्क-
प्रस्तूयमानसङ्ग्रामारम्भणात् करणमिति । सर्वत्र चेहोद्देश-
प्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याऽविवक्षितत्वादिति ।

अथ भेदः ।

भेदः प्रोत्साहना मता ॥ २७ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । † नाथ मा क्व जलसेणीपरिभ-
वद्दीविदकोवा अणवेक्खिदसरीरा परिक्रमिस्सुध जदो अप्प-
मत्तसञ्चरणीयादं सुणीयन्ति रिउवलादं । भीमः । अयि
सुच्चित्रिये ।

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिष्ठतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फोतासृक्पानगोष्ठोरसदश्विवात्तर्यनृत्यत्कबन्धे
सङ्ग्रामैकार्णवान्तःपथसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥

* नमस्ते कुसुमायुध तदमोघदर्शनो मे भविष्यसीति, दृष्टं यत्
प्रेक्षितव्यं तत् यावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तत् गमिष्यामीति ।

† नाथ मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपा अनपेक्षितशरीराः
परिक्रमिष्यथ यतोऽप्रमत्तसञ्चरणीयानि श्रूयन्ते रिपुबलानि ।

इत्यनेन विषयायाः द्रौपद्याः क्रोधोत्साहबीजानुगुण्येनैव प्रो-
त्साहनाद् भेद इति ।

एतानि च द्वादशमुखाङ्गानि बीजारम्भद्योतकानि साक्षात्
पारम्पर्येण वा विधेयानि । एतेषामुपक्षेपपरिकरपरिन्यास-
युक्त्युद्भेदसमाधानानामवश्यं भावितेति ।

अथ साङ्गं प्रतिमुखसन्धिमाह ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।

विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश ॥ २८ ॥

तस्य बीजस्य किञ्चिन् लक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोद्भेदः
प्रकाशनं तत् प्रतिमुखम् । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्स-
राजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपचित्रस्य
सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिन् लक्ष्यस्य वा-
सवदत्तया च चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य
दृश्यादृश्यरूपतयोद्भेदः प्रतिमुखसन्धिरिति । वेणीसंहारेऽपि
द्वितीयेऽङ्के भीष्मादिवधेन किञ्चिन् लक्ष्यस्य कर्णाद्यवधाच्-
चाऽलक्ष्यस्य क्रोधबीजस्योद्भेदः ।

बह्वृत्त्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥
इत्यादिभिः ।

दुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने

दुर्योधनस्य च यथा गदयोदभङ्गे ।

तेजस्विनां समरमूर्द्धनि पाण्डवानां

ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥

इत्येवमादिभिस्त्रोद्भेदः प्रतिमुखसन्धिरिति । अथ च पूर्वाह्णोप-
चिन्नविन्दुरूपबीजप्रयत्नार्थानुगतानि चयोद्देशाऽङ्गानि भवन्ति ।

तान्याह ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणो ।

नर्मद्युतिः प्रगयणं निरोधः पर्युपासनम् ॥ २८ ॥

वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंचार इत्यपि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

रत्यर्थेच्चा विलासः स्याद् दृष्टनष्टामुसर्पणम् ।

परिसर्पो विधूतं स्यादरतिस्तक्कमः शमः ॥ ३० ॥

परिहासवचो नर्म धृतिस्तज्जा द्युतिर्मता ।

उत्तरा वाक् प्रगयणं हितरोधो निरोधनम् ॥ ३१ ॥

पर्युपास्तिरनुनयः पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ।

उपन्यासस्तु सोपायं वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।

चातुर्वर्णोपगमनं वर्णसंचार इध्यते ॥ ३२ ॥

रत्यर्थेहेति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । *हिअअ प-
सीद पसीद किं इमिणा आआसमेत्तफलेण दुल्लहजणप्पत्यणा-
णुबन्धेणेत्युपक्रमे तद्वावि आलेखगदं तं जणं कदुअ जधा समी-
हितं करिस्सं । तद्वावि तस्स एत्थि अणो दंसणोवाउत्ति इत्येतै-

* हृदय प्रसीद प्रसीद किमनेन आयासमात्रफलेन दुर्लभजन-
प्रार्थनानुबन्धेन । तथापि आलेखगतं तं जणं कृत्वा यथा समीहितं
करिष्यामि । तथापि तस्य नास्त्यन्यो दर्शनेोपाय इति ।

वत्सराजसमागमरतिं चिचादिजन्यामप्युद्दिश्य सागरिकाया-
स्तेष्टाप्रयत्नोऽनुरागबीजानुगतो विलास इति ।

अथ परिसर्पः । दृष्टेति । यथा वेणीसंहारे । कञ्चुकी । योऽय-
मुद्यतेषु बलवत्सु अथवा किं बलवत्सु वासुदेवसहायेषु अरिषु
अद्याऽप्यन्तःपुरसुखमनुभवति । इदमपरमयथायथं स्वामिनः ।

आशस्त्रग्रहणादकुण्डपरशोस्तस्याऽपि जेता मुनेस्
तापायाऽस्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः ।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो
बालस्याऽयमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥

इत्यनेन भीष्मादिवधे दृष्टस्याऽभिमन्युवधान् नष्टस्य बलवतां पा-
ण्डवानां वासुदेवसहायानां सङ्ग्रामलक्षणबिन्दुबीजप्रयत्नान्वयेन
कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परिसर्प इति । यथा च रत्नावल्यां सा-
रिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य
क्वाऽसौ क्वाऽसावित्यादिना वत्सराजेनाऽनुसरणात् परिसर्प इति ।

अथ विधूतम् । विधूतमिति । यथा रत्नावल्याम् । साग-
रिका । *सहि अहिं मे संतापो वाधेदि । सुसङ्गता ।
दीर्घिकातो नलिनीदलानि मृणालिकाश्वानीयाऽस्या अङ्गे
ददाति । सागरिका । तानि चिपन्ती । †सहि अवणेहि
एदाइं किं अआरणे अन्ताणं आयासेसि णं भणामि ।

* सखि अधिकं मे सन्तापो बाधते ।

† सखि अपनयेतानि कथमकारणमात्मानमायासयसि, ननु
भणामि ।

* दुःखहजणानुरागो लज्जा गरुद परवशो अप्पा ।

पिअसहि विसमं पेसां मरणं सरणं एवर एक्कं ॥

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोपचारविधूननाद् वि-
धूतम्। यथा च वेणीसंहारे भानुमत्या दुःखप्रदर्शनेन दुर्यो-
धनस्याऽनिष्टशङ्कया पाण्डवविजयशङ्कया वा रतेर्विधूननमिति।

अथ श्रमः। तच्छ्रम इति। तस्या अरतेरुपश्रमः श्रमः।
यथा रत्नावल्याम्। राजा। वयस्याऽनया लिखितोऽहमिति यत्
सत्यमात्मन्यपि मे बद्धमानस्तत् कथं न पश्यामीति प्रक्रमे।
सागरिका। आत्मगतम्। †हिअअ समस्सुस मणोरहो वि दे
एत्तिअं भूमिं ए गदो इति किञ्चिदरत्युपश्रमात् श्रम इति।

अथ नर्म। परिहासवच इति। यथा रत्नावल्याम्। सुसङ्ग-
ता। ‡सहि जस्स कए तुमं आअदा सो अअं पुरदो चिट्ठदि।
सागरिका। सासूयम्। सुसङ्गदे कस्स कए अहं आअदा। सुसङ्ग-
ता। अह अप्पसङ्गिदे णं चित्तफलअस्स ता गेण्ह एदमित्यनेन
बीजान्वितं परिहासवचनं नर्म। यथा च वेणीसंहारे। दुर्यो-
धनः। सेटीहस्तादर्घपात्रमादाय देव्याः समर्पयति। पुनर्भानु-

* दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियसखि विसमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकं ।

† हृदय समाश्रयसिद्धि, मनोरथोऽपि ते एतावतीं भूमिं न गत इति।

‡ सखि यस्य हृते त्वमागता सोऽयं पुरतस्तिष्ठति। सागरिका
सासूयं सुसङ्गते कस्य हृतेऽहमागता? अयि आत्मशक्तिं ननु चित्र-
फलकस्य तद्गुहायैतदिति ।

मती। अर्घं दत्त्वा। *हृत्ता उपवर्णेहि मे कुसुमाहं जाव अवराणं
पि देवाणं सवरिञ्चं णिवत्तेमि हस्तौ प्रसारयति। दुर्योधनः।
पुष्पाण्युपनयति। भानुमत्यास्तस्यर्शजातकन्याया हस्तात् पुष्पाणि
पतन्तीत्यनेन नर्मणा दुःस्वप्नदर्शनोपश्रमार्थं देवतापूजाविघ्न-
कारिणा बीजाद्वाटनात् परिहासस्य प्रतिमुखाङ्गत्वं युक्तमिति।

अथ नर्मद्युतिः। धृतिरिति। यथा रत्नावल्याम्। सुस-
ङ्गता। †सहि अदिणिठुरा दाणिं सि तुमं जा एवं सि भङ्गिणा
हत्यावलंविदा कोवं ण मुञ्चसि। सागरिका। सभ्रूभङ्गमीष-
दिहस्य। सुसङ्गदे दाणिं पि ण विरमसीत्यनेनाऽनुराम-
बीजाद्वाटनान्वयेन धृतिर्नर्मजा युतिरिति दर्शितमिति।

अथ प्रगयणम्। उत्तरेति। यथा रत्नावल्याम्। विदूषकः।
‡भो वञ्चस्स दिट्ठिआ वड्डसे। राजा। सकौतुकम्। वयस्य
किमेतत्। विदूषकः। §भो एदं कुवतं जं मए भणिदं तुमं
एव्व आलिहिदो को अणो कुसुमाउहव्वदेसेण णिणहवो-
अदीत्यादिना।

* हृत्ता उपनय मे कुसुमानि यावदपरेशामपि देवानां सपर्यां
निवर्तयामि।

† सहि अतिनिष्ठुरासीदानीं त्वं या एवमपि भर्त्रा हस्तावलम्बिता
कोपं न मुञ्चसि। सागरिका। सभ्रूभङ्गमीषदिहस्य सुसङ्गते इदानी-
मपि न विरमसि।

‡ भो वयस्य दिष्ट्या वर्धसे।

§ भो एतत् खलु तत् यन्मया भक्षितं त्वमेव आलिखितः। कोऽन्तः
कुसुमायुधव्यपदेशेन निङ्गूयते।

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्
किं शोषमायासि मृणालहार ।
न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तच्चाऽवकाशो भवतः किमु स्यात् ॥

इत्यनेन राजविदूषकसागरिकासुसङ्गतानामन्योन्यवचनेनोत्त-
रोत्तरानुरागबीजोद्घाटनात् प्रगयणमिति ।

अथ निरोधः । हितरोध इति । यथारत्नावल्याम् । राजा । धिक्पूर्वम् ।
प्राप्ता कथमपि दैवात् कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।
रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भ्रंशिता भवता ॥

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ता-
प्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधान् निरोधनमिति ।

अथ पर्युपासनम् । पर्युपास्तिरिति । यथारत्नावल्याम् । राजा ।
प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन् वक्तुं क्षममिति न वेक्षि प्रियतमे ॥

इत्यनेन चित्रगतयोर्नायकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्ता-
या अनुनयनं नायकयोरनुरागोद्घाटान्वयेन पर्युपासनमिति ।

अथ पुष्पम् । पुष्पमिति । यथारत्नावल्याम् । राजा ।
सागरिकां हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति । विदूषकः । * भो
एसा अपुव्वा सिरि तए समासादिदा । राजा । वयस्य सत्यम् ।

* भो एसा अपूर्वा श्रीः त्वया समासादिता ।

श्रीरेषा पाणिरथस्याः पारिजातस्य पञ्चवः ।

कुतोऽन्यथा स्वत्येष खेदश्चान्मृतद्रवः ॥

इत्यनेन नायकयोः साक्षादन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरा-
गोद्घाटनात् पुष्पम् ।

अथोपन्यासः । उपन्यास इति । यथा रत्नावल्याम् । सु-
सङ्गता । * भट्टा अलं सङ्गाए मएवि भट्टिणो पसाएण
कील्लिदं एव्व ता किं कल्लाभरणकेण अदोवि मे गहओ
पसाओ जं कीस तए अहं एत्थ आलिहिअ त्ति कुविआ
मे पिअसही साअरिआ ता पसादीअदु इत्यनेन सुसङ्गता-
वचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया च त्वमिति
सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोद्भेदादुपन्यास इति ।

अथ वज्रम् । वज्रमिति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता ।
फलकं निर्दिश्य । † अज्जउत्त एसावि जा तुह समीवे एदं किं
वसन्तअस्स विष्ठाणं । पुनः अज्जउत्त ममावि एदं चित्तकस्स पे-
क्कन्तीए सीसवेअणा समुप्पसा इत्यनेन वासवदत्तया वत्सराजस्य
सागरिकानुरागोद्भेदनात् प्रत्यचनिष्ठुराभिधानं वज्रमिति ।

अथ वर्णसंहारः । चातुर्वर्णेति । यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

* भर्तरुं शङ्कया मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रोडितमेव तत् किं
कर्णाभरणेन । असावपि मे गुरुः प्रसादः यत् कथं त्वयाहमत्रालिखि-
तेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका तत् प्रसाद्यतां ।

† आर्यपुत्र एसापि या तव समीपे । एतत् किं वसन्तकस्य वि-
ज्ञानं । आर्यपुत्र ममापि एतत् चित्रकर्म पश्यन्त्याः श्रीर्षवेदना
समुत्पन्ना ।

परिषदियमृषीणामेष वृद्धो युधाजित्

सह नृपतिरमात्यैर्होमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकश्चे ॥

इत्यनेन ऋषिचक्षिणामात्यादीनां सङ्गतानां वर्णानां वचसा
रामविजयाशंसिनः परशुरामदुर्णयस्याऽद्रोहयाज्ञादारेणोद्दे-
दनाद् वर्षसंहार इति ।

एतानि च त्रयोदश प्रतिमुखाङ्गानि मुखसन्ध्युपचिह्नविन्दु-
लक्षणावान्तरबीजमहाबीजप्रयत्नानुगतानि विधेयानि । एतेषां
च मध्ये परिसर्पप्रश्नमवज्ञोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम् । इतरेषां
यथासम्भवं प्रयोग इति ।

अथ गर्भसन्धिमाह ।

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्याऽन्वेषणं मुहुः ।

द्वादशाङ्गः पताका स्यान् न वा स्यात् प्राप्तिरसम्भवः ॥३३॥

प्रतिमुखसन्धौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया श्लोकोद्भिन्नस्य बीजस्य
सविशेषोद्देदपूर्वकः सान्तरायो स्वाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्तिः
पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्मैवाऽन्वेषणं वारंवारं शोनिधारितैकान्त-
फलप्राप्त्याज्ञात्मको गर्भसन्धिरिति । तच्च चैतत्सर्गिकत्वेन प्रा-
प्तायाः पताकायाः अनियमं दर्शयति । पताका स्यान् नवे-
त्यनेन । प्राप्तिरसम्भवस्तु स्यादेवेति दर्शयति । स्यादिति । यथा
रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन
तद्देशपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन च विदूषकवचसा सा-

गरिकाप्राप्त्याशा प्रथमं पुनर्वासवदत्तयाविच्छेदः पुनः प्राप्तिः
पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायाम्बेषणं नाऽस्ति देवी-
प्रसादनं मुक्ताऽन्य उपाय इत्यनेन दर्शितमिति । स च द्वाद-
शाङ्गो भवति ।

तान्यद्विंशति ।

अभूताद्वरणं मार्गो रूपोदाद्वरणे क्रमः ।

सङ्गृह्णाऽनुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥ ३४ ॥

उद्देशसम्भ्रमाक्षेपा लक्षणं च प्रणीयते ।

इति । यथोद्देशं लक्षणमाह ।

अभूताद्वरणं कथं

इति । यथा रत्नावल्याम् । * साधु रे अमञ्च वसन्तञ्च साधु ।
अदिसद्दो तए अमञ्चो जोगन्धराञ्चणो इमाए सन्धिविगह-
चिन्ताए इत्यादिना प्रवेशकेन गृहीतवासवदत्तावेषायाः सा-
गरिकाया वत्सराजाभिसरणं कथं विदूषकसुसङ्गताक्तृत्तका-
ञ्चनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताद्वरणम् ।

अथ मार्गः ।

मार्गस्तत्त्वार्थकीर्तनम् ॥ ३५ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । † दिठ्ठिआ वड्डसि
समीहिदभधिकाए कज्जसिद्धीए । राजा । वयस्य कुशलं प्रि-

* साधु रे अमञ्च वसन्तञ्च साधु । अतिशयितस्त्वयामात्यो यौग-
न्धरायस्योऽनया सन्धिविगहचिन्तया ।

† दिठ्ठिआ वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्ध्या ।

यायाः । विदूषकः । *अदरेण सञ्चं क्खेव्व पेक्खिअ जाणिहिमि ।
 राजा । दर्शनमपि भविष्यति । विदूषकः । सगर्वम् । †कीस
 ण भविस्सदि जस्स दे उवहसिदविहप्फदिबुद्धिविहवो अहं
 अमच्चो । राजा । तथापि कथमिति श्रोतुमिच्छामि । विदू-
 षकः । कर्णे कथयत्येवमित्यनेन यथा विदूषकेण सागरिका-
 समागमः सूचितः तथैव निश्चितरूपो राज्ञे निवेदित इति
 तत्त्वार्थकथनान् मार्ग इति ।

अथ रूपम् ।

रूपं वितर्कवद् वाक्यं

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । अहो किमपि कामिज-
 नस्य खगट्टिणीसमागमपरिभाविनोऽभिनवं जनं प्रति पच-
 पातः । तथाहि ।

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता
 घटयति घनं कण्ठास्त्रे रसान् न पयोधरौ ।
 वदति बज्जशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो
 रमयतितरां सङ्केतस्था तथापि हि कामिनी ॥

कथं चिरयति वसन्तकः । किन्तु खलु विदितः स्यादथं
 वृत्तान्तो देव्या इत्यनेन रत्नावलीसमागमप्राप्त्याश्चानुगुण्येनैव
 देवीशङ्कायाश्च वितर्कवद् रूपमिति ।

* अदरेण स्वयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।

† कथं न भविष्यति यस्य ते उपहसितदृहस्पतिबुद्धिविभवोऽह-
 ममात्मः ।

अथोदाहरणम् ।

सोत्कर्षं स्यादुदाहृतिः ।

इति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । सहर्षम् । ह्री ह्री
*भो कोसवीरज्जलाहेणावि ण तादिसो वञ्चस्सुस्स परितोसो
आसि यादिसो मम सञ्जासादो पिञ्चवञ्चणं सुणिञ्च भविस्सुदि
त्ति तक्केमीत्यनेन रत्नावलीप्राप्तिवार्ताऽपि कोशाम्बोराज्य-
लाभादतिरिच्यत इत्युत्कर्षाभिधानादुदाहृतिरिति ।

अथ क्रमः ।

क्रमः सञ्चिन्त्यमानाप्तिर्

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । उपनतप्रियासमाग-
मोत्सवस्याऽपि मे किमिदमत्यर्थमुत्ताम्यति चेतः । अथवा ।

तीव्रः स्मरसन्तापो न तथाऽऽदौ बाधते यथाऽऽसन्ने ।

तपति प्रावृषि सुतरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥

इति । विदूषकः । आकर्ण्य । †भेदि सागरिए एसो पिञ्च-
वञ्चसो तुमं ज्जेव उद्दिषिञ्च उक्कण्ठाणिभरं मन्नेदि ता नि-
वेदेमि से तुहागमणमित्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागम-
मभिलषत एव भ्रान्तसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमः ।

अथ क्रमान्तरं मतभेदेन ।

* भोः कोशाम्बोराज्यलाभेनापि न तादृशो वयस्यस्य परितोष
आसीद्यादृशो मम सक्ताशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि ।

† भवति सागरिके एष प्रियवयस्यः त्वामेवोद्दिश्य उक्कण्ठाविभरं
मन्वयति तन्निवेदयामि तस्मै तवागमनं ।

भावज्ञानमथाऽपरे ॥ ३६ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । उपसृत्य । प्रिये सागरिके ।

श्रीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृष्टौ पद्मानुकारौ करौ

रम्भागर्भनिभं तवोरुयुगलं बाह्व मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि रभसान् निःशङ्कमालिङ्गमाम्

अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह्ये हि निर्वापय ॥

इत्यादिना इह तदप्यस्येव बिम्बाधर इत्यन्तेन वासवदत्तया

वत्सराजभावस्य ज्ञातत्वात् क्रमान्तरमिति ।

अथ सङ्ग्रहः ।

सङ्ग्रहः सामदानोक्तिर्

इति । यथा रत्नावल्याम् । साधु वयस्य साधु इदं ते पारि-

तोषिकं कटकं ददामीत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य साग-

रिकासमागमकारिणः सङ्ग्रहात् सङ्ग्रह इति ।

अथाऽनुमानम् ।

अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा ।

यथा रत्नावल्याम् । राजा । धिङ् मूर्खं तत्कृत एवाऽय-

मापतितोऽस्माकमनर्थः । कुतः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयवज्जमानात् प्रतिदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहनाजीवितमसौ

प्रकटस्य प्रेम्णः खलितमविषह्यं हि भवति ॥

विदूषकः । * भो वयस्स वासवदत्ता किं करिस्सदि त्ति ए
जाणामि । सागरिआ उण दुक्करं जीविस्सदि त्ति तक्केमी-
त्यच प्रकृष्टप्रेमस्खलनेन सागरिकानुरागजन्येन वासवदत्ताया
मरणाभ्यूहमनुमानमिति ।

अथाऽधिवलम् ।

अधिवलमभिसन्धिः

इति । यथा रत्नावल्याम् । काञ्चनमाला । † भट्टिणि इअं
सा चित्तशालिआ ता वसन्तअस्स सणं करेमि कोटिकां ददाति
इत्यादिना वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां सागरिकासुसङ्गता-
वेषाभ्यां राजविदूषकघोरभिसन्धीयमानत्वादधिवलमिति ।

अथ तोटकम् ।

संरब्धं तोटकं वचः ॥ ३७ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता । उपसृत्य । ‡ अज्ज-
उत्त जुत्तमिणं सरिसमिणं । पुनः सरोषम् । § अज्जउत्त
उट्ठेहि किं अज्जवि आहिजाईए सेवादुःखमणुभवीअदि कच्च-
णमाले एदेण ज्जिव पासेण वन्धिअ आणेहि एणं दुट्ठवण्णम् ।
एदं पि दुट्ठकण्णं अग्गदो करेहि इत्यनेन वासवदत्ता

* भोः वयस्य वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । सागरिका
पुनर्दुष्करं जीविष्यतीति तर्कयामि ।

† हे भर्तृदारिके इयं सा चित्रशालिका तत् वसन्तकस्य संचां
करोमि ।

‡ आर्यपुत्र युक्तमिदं सदृशमिदं ।

§ आर्यपुत्रोत्तिष्ठ किमद्यापि आभिजात्याः सेवादुःखमनुभूयते ।
काञ्चनमाले एतेनैव पाशेन बद्धानयैर्न दुष्टब्राह्मणं । एतामपि दुष्ट-
कन्यकामयतः कुब ।

संरञ्चवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनाऽनियतप्राप्तिका-
रणं तोटकमुक्तम् । यथा च वेणीसंहारे ।

प्रयत्नपरिवेधितः स्तुतिभिरद्य श्लेषे निशाम् ।

इत्यादिना ।

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

इत्यन्तेनाऽन्योन्यं कर्णाश्रयान्नोः संरञ्चवचसा सेनाभेदकारिणा
पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति । अन्यान्तरे तु ।

तोटकस्याऽन्यथाभावं ब्रुवतेऽधिवलं बुधाः ।

यथा रत्नावल्याम् । राजा । देवि एवमपि प्रत्यच्छृण्व्यस्त्रीकः
किं विज्ञापयामि ।

आताम्रतामपनयामि विलक्ष एव

लाक्षाकृतां चरणयोस्तव देवि मूर्ध्ना ।

कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुबिम्बे

इतुं चमो यदि परं कक्षणा मयि स्यात् ॥

संरञ्चवचनं यत् तु तोटकं तदुदाहृतम् ।

यथा रत्नावल्याम् । राजा । प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।

वासवदत्ता । अश्रूणि धारयन्ती । * अज्जउत्त मा एवं भण

अणसङ्गन्ताइं खु एदाईं अक्खराइं त्ति । यथा च वेणीसंहारे ।

राजा । अये सुन्दरक कच्चित् कुशलमङ्गराजस्य । पुरुषः ।

† कुशलं शरीरमेतत्केण । राजा । किं तस्य किरोटिना हता

* आर्यपुत्र मैवं भण अन्यसंक्रान्तानि खलु एतान्यक्षराणीति ।

† कुशलं शरीरमात्रकेण ।

धौरेयाः । क्षतः सारथिः । भग्नो वा रथः । पुरुषः । *देव
ण भग्नो रथो भग्नो से मणोरथो । राजा । ससम्भ्रमम् ।
कथमित्येवमादिना संरम्भवच्च सा तोटकमिति ।

अथोद्देगः ।

उद्देगोऽरिक्ता भीतिः

यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । आत्मगतम् । †कहं अ-
किदपुष्पेहिं अत्तणो इच्छाण मरिउं पि ण पारीअदि । इत्यनेन
वासवदत्तातः सागरिकाया भयमित्युद्देगः । यो हि यस्याऽप-
कारी स तस्याऽरिः । यथा च वेणीसंहारे । सूतः । श्रुत्वा
सभयम् । कथमासन्न एवाऽसौ कौरवराजपुत्रमहावनोत्पात-
माहृतो माहृतिरनुपलब्धसञ्ज्ञश्च महाराजः । भवतु दूरमप-
हरामि ख्यन्दनम् । कदाचिदयमनार्यौ दुःशासन इवाऽस्मि-
न्नप्यनार्यमाचरिष्यतीति अरिक्ता भीतिरुद्देगः ।

अथ सम्भ्रमः ।

शङ्कान्नासौ च सम्भ्रमः ।

यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । पश्यन् । ‡का उण एसा ।
ससम्भ्रमम् । कथं देवी वासवदत्ता अत्ताणं वावादेदि ।
राजा । ससम्भ्रममुपसर्पन् । काऽसौ काऽसावित्यनेन वासव-
दत्ताबुद्धिगृहीतायाः सागरिकाया मरणाशङ्कया सम्भ्रम

* देव न भग्नो रथः, भग्नोऽस्य मनोरथः ।

† कथमद्वैतपुण्यैरात्मन इच्छया मर्तुमपि न शक्यते ।

‡ का पुनरेषा । कथं देवी वासवदत्तात्मानं व्यापादयति ।

इति । यथा च वेणीसंहारे । नेपथ्ये कलकलः । अयत्त्यामा ।
ससन्धमम् । मातुल मातुल कष्टं एष धातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः
किरीटी समं ब्रवरवैर्दुर्याधनराधेयावभिद्रवति । सर्वथा पीतं
शोषितं दुःशासनस्य भीमेनेत्याशङ्का । तथा प्रविश सन्ध्यान्तः
सप्रहारः स्तुतः । चायतां चायतां कुमार इति चासः ।
इत्येताभ्यां चासशङ्काभ्यां दुःशासनद्रोणवधसूचकाभ्यां पाण्डव-
विजयप्राप्त्याशान्वितः सन्धम इति ।

अथाऽऽक्षेपः ।

गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

यथा रत्नावल्याम् । राजा । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्ता
नाऽन्यमचोपायं पश्यामि । पुनः क्रमान्तरे सर्वथा देवीप्रसा-
दनं प्रति निष्प्रत्याशोभृताः स्मः । पुनस्तत् किमिह स्थितेन
देवीमेव गत्वा प्रसादयामीत्यनेन देवीप्रसादायत्ता साग-
रिकासमागमसिद्धिरिति गर्भबीजोद्भेदादाक्षेपः । यथा च
वेणीसंहारे । सुन्दरकः । *अहवा किमेत्य देवं उन्मालहामि
तस्म क्लृ एदं णिष्मच्छिदविदुरवअणवीअस्स परिभूदपिदा-
महहिदेवदेसकुरस्स सउणिप्पोच्छाहणारूढमूलस्स कूटविस-
साहिणो पञ्चाखीकेसग्गहणकुसुमस्स फलं परिणमेदि ।

* अथवा किमत्र दैवमुपासामासि तस्य खल्वेतत् निर्भर्त्सितविदुर-
वचनबीजस्य परिभूतपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहना-
रूढमूलस्य कूटविवशाखिनो पाञ्चाखीकेसग्रहणकुसुमस्य फलं परि-
णमति ।

इत्यनेन बीजमेव फलोन्मुखतयाऽऽक्षिप्यत इत्याक्षेपः ।

एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्राप्याशाप्रदर्शकत्वेनापनिबन्ध-
नीयान्येषां च मध्ये अभ्युताहरणमार्गतोऽटकाधिवलाक्षेपाणां प्रा-
धान्यम् । इतरेषां यथासम्भवं प्रयोग इति साङ्गे गर्भसन्धिरुक्तः ।

अथाऽवमर्शः ।

क्रोधेनाऽवमृशेद् यत्र व्यसनाद् वा विलोभनात् ।

गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शोऽङ्गसङ्गच्छः ॥ ३९ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तच्च च क्रोधेन वा व्यस-
नाद् वा विलोभनेन वा भवितव्यमनेनाऽर्थेनेत्यवधारितैका-
न्तफलप्राप्त्यवसायात्मागर्भसन्ध्युद्भिन्नबीजार्थसम्बन्धो विमर्शोऽव-
मर्शः । यथा रक्षावल्यां चतुर्थेऽङ्के । अग्निविद्रवपर्यन्तो वासव-
दत्ताप्रसक्त्वा निरपायरक्षावलीप्राप्त्यवसायात्मा विमर्शो दर्शि-
तः । यथा च वेणीसंहारे । दुर्योधनरुधिराक्तभीमसेनागम-
पर्यन्तः ।

तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निवृत्ते

कर्णाश्रीविषभोगिनि प्रशमिते शल्येऽपि याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥

इत्यत्र स्रल्पावशेषे जय इत्यादिभिर्विजयप्रत्यर्थिसमस्तभीष्मादि-
महारथवधादवधारितैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शित-
मित्यवमर्शसन्धिः ।

तस्याऽङ्गसङ्ग्रहमाह ।

तत्राऽपवादसम्प्लेष्टौ विद्रवद्रवशक्तयः ।

द्युतिः प्रसङ्गच्छलनं व्यवसायो विरोधनम् ।

प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ॥ ४० ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

दोषप्रख्यापनादः स्यात्

यथा रत्नावल्याम् । सुसङ्गता । * सा खलु तवस्त्रिणी भट्टि-
णी उज्ज्वलिणी अदिति पवादं करिष्ये उवत्यिदे अद्भुतत्वे ण
आणीअदि कहिंपि णीदेत्ति । विदूषकः । सोद्देशम् । † अदि-
णिग्विणं क्लु कथं देवीए । पुनः । भो वअस्स मा खलु अलधा
सम्भावेहि । सा खलु देवीए उज्ज्वलिणी पेसिदा । अदो अप्पिअं
त्ति कहिदं । राजा । अहो निरनुरोधा मयिं देवीत्यनेन
वासवदत्तादोषप्रख्यापनादपवादः । यथा च वेणीसंहारे ।
युधिष्ठिरः । पाञ्चालक कञ्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कै-
रवापसदस्य पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्यर्षपातकप्रधानहेतुरूपसम्भ इति दुर्यो-
धनस्य दोषप्रख्यापनादपवाद इति ।

* सा खलु तवस्त्रिणी भट्टारिकया उज्जयिनीं नीयत इति प्रवादं
कृत्वा उपस्थितेऽर्धरात्रे नानीयते कुत्रापि नीतेति ।

† अतिनिर्घृणं खलु कथं देव्या । भो वयस्य मा खलु अन्यथा
सम्भावय । सा खलु देव्या उज्जयिन्यां प्रेषिता । अतोऽप्रियमिति
कथितं ।

अथ सम्फोटः ।

सम्फोटो रोषभाषणम् ।

इति । यथा वेणीसंहारे । भो कौरवराज कृतं बन्धुनाशदर्शन-
मन्युना मैवं विषादं कृथाः । पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाह-
मसहाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।

दंशितस्यात्तश्च तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥

इत्थं श्रुत्वाऽसूयात्मिकां निक्षिप्य कुमारयोर्दिष्टिमुक्तवान् धा-
र्तराष्ट्रः ।

कर्णदुःशासनवधात् तुल्यावेव युवां मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं तमेव प्रियसाहसः ॥

इत्युत्थाय च परस्परक्रोधाधिचेपपरुषवाक्कलहप्रस्तावितघोर-
सङ्ग्रामावित्यनेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यरोषसम्भाषणाद् वि-
जयबीजान्वयेन सम्फोट इति ।

अथ विद्रवः ।

विद्रवो वधवन्धादिर्

यथा कलितरामे ।

येनाऽऽवृत्त्य मुखानि सामपठतामत्यन्तमायाभितं

बाल्ये येन हताक्षसूत्रवलयप्रत्यर्पणैः क्रोडितम् ।

युष्माकं हृदयं स एष विस्मिखैरापूरितांसखलो ।

मूर्च्छाघोरतमः प्रवेशविवशो बध्वा लवो नीयते ॥

यथा च रत्नावल्याम् ।

हर्षाणां हेमशृङ्गत्रियमिव त्रिखरैरर्चिषामादधानः
 सान्द्रोद्यानद्रुमायस्लपनपिण्डुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।
 कुर्वन् क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातैर्
 एष शेषार्तयोषिष्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥
 इत्यादि । पुनर्वासवदत्ता । *अज्जउत्त ए क्खु अहं अत्तणो का-
 रणादो भणामि । एसा मए णिग्घिण्हिअआए सज्जदा साग-
 रिआ विवज्जदि इत्यनेन सागरिकावधबन्धाग्निभिर्विद्रव इति ।
 अथ द्रवः ।

द्रवो गरुतिरस्कृतिः ॥ ४१ ॥

इति । यथोत्तरचरिते ।

वृद्धास्त्रेन विचारणीयचरितास्त्रिष्ठन्तु ज्ञं वर्तते
 सुन्दस्तीदमनेऽप्यखण्डयशो लोके महान्तो हि ते ।
 यानि चीण्यकुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
 यद् वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राऽप्यभिज्ञो जनः ॥
 इत्यनेन खवो रामस्य गुरोस्त्रिरस्कारं कृतवानिति द्रवः । यथा
 च वेणीसंहारे । युधिष्ठिरः । भगवन् कृष्णायज सुभद्राभ्यातः ।
 ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता चञ्चियाणां न धर्मो
 कूटं सख्यं तदपि गणितं नाऽनुजस्याऽर्जुनेन ।
 तुल्यः कामं भवतु भवतः प्रिययोः स्नेहबन्धः
 कोऽयं पन्था यदसि विगुणो मन्दभाग्ये मयीत्यम् ॥

* आर्यपुत्र न खलु अहमात्मनः कारणाद् भणामि । एषा मया
 निर्घृण्यद्दयया संयता सागरिका विपद्यते ।

इत्यादिना बलभद्रं गुहं युधिष्ठिरस्तिरस्त्रतवानिति द्रवः ।

अथ शक्तिः ।

विरोधप्रमनं शक्तिस्

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा ।

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चित्तानुवृत्त्याऽधिकं

वैलक्ष्येण परेण पादपतनैर्वाक्यैः सखीनां मुहुः ।

प्रत्यापत्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदन्या यथा

प्रचाख्येव तथैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

इत्यनेन सागरिकालाभविरोधिवासवदत्ताकोपोपशमनात् श्र-
क्तिः । यथा चोत्तरचरिते । स्वः प्राह ।

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निवृत्तिघनश्च

तदौद्धत्यं काऽपि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अथ द्युतिः ।

तर्जनेद्वेजने द्युतिः ।

यथा वेणीसंहारे । एतच्च च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य
सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तमुद्गान्तसलिलचरशतसङ्कुलं चा-
सोदृत्तनक्रग्राहमालोद्य सरः सलिलं भैरवं च गर्जित्वा कुमार-
दृकोदरेणाऽभिहितम् ।

जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्यद्याऽपि धत्से गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणितसुराक्षीवं रिपुं भाषसे ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे

मन्नासान् नृपञ्चो विहाय समरं पङ्केधुना स्त्रीयसे ॥

इत्यादिना त्यक्तोत्थितः सरभसमित्यनेन दुर्वचनजलावलोड-
नाभ्यां दुर्योधनतर्ज्ज्जोदेजनकारिभ्यां पाण्डवविजयानुकूल-
दुर्योधनोत्थापनहेतुभ्यां भीमस्य द्युतिरुक्ता ।

अथ प्रसङ्गः ।

गुरुकीर्तनं प्रसङ्गश्च

इति । यथा रत्नावल्याम् । देव याऽसौ सिंहलेश्वरेण खदुक्षिता
रत्नावली नामाऽऽयुष्मतो वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय
पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्तेत्यनेन रत्नावल्या स्त्राभानुकूलाभि-
जनप्रकाशिता प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः । तथा मृच्छकटि-
कायाम् । चाण्डालकः । * एष सागरदत्तस्य सुभ्रो अश्वविष
दत्तस्य णत्तू चासुदत्तो वावादिदुं वज्रहृष्टाणं षीमदि ।
एदेष किल गणिष्ठा वसन्तसेना सुवर्णलोभेण वावादिदत्ति ।
चाददत्तः ।

मखश्चतपरिपूतं गोचमुद्भासितं यत्

सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।

मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्

तदसदृशमनुव्यैर्धुव्यते घोषणायाम् ॥

* एष सागरदत्तस्य सुत आर्यविनयदत्तस्य गता चाददत्तो व्यापा-
दयितुं बध्यस्थानं नीयते । एतेन किल गणिष्ठा वसन्तसेना सुवर्ण-
लोभेन व्यापादितेति ।

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलं प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनमिति प्रसङ्गः ।

अथ क्लृप्तमम् ।

क्लृप्तं चाऽवमाननम् ॥ ४५ ॥

यथा रत्नावल्याम् । राजा । अहो निरनुरोधा मयि देवो-
त्यनेन वासवदत्तया इष्टासम्पादनाद् वत्सराजस्याऽवमाननाच्-
क्लृप्तमम् । यथा च रामाभ्युदये सीतायाः परित्यागेनाऽव-
माननाच् क्लृप्तमिति ।

अथ व्यवसायः ।

व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः

यथा रत्नावल्याम् । ऐन्द्रजालिकः ।

* किं धरणीं मिश्रको आश्रमे महिहरो जले जलणो ।

मज्जहृषि पशोरो दाविज्जड देहि आणत्तिं ॥

अथवा किं वज्रणा जल्पिएण ।

मज्जह पइसा एसा भणामि हिअएण जं महसि दहुं ।

तं ते दावेमि फुडं गुरुणो मन्तप्पहावेण ॥

इत्यनेनैन्द्रजालिको मिथ्याग्निसम्भ्रमेत्यापनेन वत्सराजस्य हृद-
यस्थसागरिकादर्शनानुकूलं स्वशक्तिमाविष्कृतवान् । यथा च
वेणीसंहारे ।

* किं धरण्यां मृगाङ्गः, आकाशे महीधरो, जले ज्वलनः ।

मध्याह्ने प्रदेशो दर्शितां देहि आणत्तिं ॥

अथवा किं वज्रणा जल्पितेन ।

मम प्रतिष्ठाया भणामि हृदयेन यद् वाक्कसि द्रष्टुं ।

तत्ते दर्शयामि स्फुटं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥

नूनं तेनाऽद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा
बध्यते केषपाशस्ते स चाऽस्याऽऽकर्षणे क्षमः ॥

इत्यनेन युधिष्ठिरः खट्वण्डशक्तिमाविष्करोति ।

अथ विरोधनम् ।

संरन्धानां विरोधनम् ।

इति । यथा वेषीसंहारे । राजा । रे रे महत्तनय किमेवं
दृष्ट्वा राज्ञः पुरतो जिन्दितव्यमात्मकर्म स्नाघसे । अपि च ।

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा

प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपते राज्ञया द्यूतदायी ।

अस्मिन् वैरानुबन्धे तव किमपहतं तैर्हता ये नरेन्द्राः

बाक्कोर्वीर्यातिसारद्रविणगुरुमदं मामजितैव दर्पः ॥

भीमः क्रोधं नाटयति । अर्जुनः । आर्य प्रसोद किमत्र क्रोधेन ।

अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

इतश्चादृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥

भीमः । अरे भरतकुलकलङ्क ।

अद्यैव किं न विसृजेयमहं भवन्तं

दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् ।

विघ्नं गुरु न कुरुतो यदि मत्कराद्य-

निर्भिद्यमानरणितास्थिनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च च मूढ ।

शोकं स्त्रीवन् नयनसखिलैर्यत् परित्याजितोऽसि

भ्रातुर्वचस्त्वविदस्वमे यच्च साक्षीकृतोऽसि ।

आसीदेतत् तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य
 क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥
 राजा । दुरात्मन् भरतकुलापसद पाण्डवपशो नाऽहं भवानिव
 विकत्यनाप्रगल्भः । किन्तु ।

द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।
 मङ्गदाभिन्नवचोस्त्रिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥
 इत्यादिना संरम्भयोर्भीमदुर्योधनयोः स्वशक्त्युक्तिर्विरोधनमिति ।
 अथ प्ररोचना ।

सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्यात् प्ररोचना ।

यथा वेणीसंहारे । पाञ्चालकः । अहं च देवेन चक्रपाणि-
 नेत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकायते
 कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्झिते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
 रामे शातकुठारभासुरकरे चन्द्रमुोच्छेदिनि
 क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥
 इत्यादिना मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति । देवो युधिष्ठिर इत्य-
 न्तेन द्रौपदीकेशसंयमनयुधिष्ठिरराज्याभिषेकयोर्भाविनोरपि
 सिद्धत्वेन दर्शिका प्ररोचनेति ।

अथ विचलनम् ।

विकत्यना विचलनम्

यथा वेणीसंहारे । भीमः । तात अम्ब ।

सकलरिपुजयाग्रा यच्च बद्धा सुतैस्ते
दृष्टमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणग्निरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽथम् ॥

अपि च । तात ।

सूर्णिताग्रेषकौरव्यः जीवो दुःशासनासृजा ।
भङ्गा सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं ग्निरसाऽञ्जति ॥

इत्यनेन विजयवीजानुगतस्वगुणाविष्करणेन विचक्षणमिति ।
यथा च रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः ।

देव्या मद्वचनात् यथाऽभ्युपगतः पत्युर्वियोगस्तदा
सा देवस्य कलत्रसङ्घटनया दुःखं मया स्थापिता ।
तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्स्वामित्वलाभः प्रभोः
सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्नोमि नो लज्जया ॥

इत्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि यौगन्धरायणेन मया जगत्स्वामित्वा-
नुबन्धी कन्यास्वाभो वत्सराजस्य हत इति स्वगुणानुकीर्तनात्
विचक्षणमिति ।

अथाऽऽदानम् ।

आदानं कार्यसङ्गृहः ॥ ४३ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । भीमः । ननु भो समन्तपञ्चक-
सञ्चारिणः ।

रघो नाऽहं न भूतं रिपुरुधिरजलाज्ञाविताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽसि ।

भो भो राजन्यवीराः समरन्निखिन्निखादग्धशेषाः कृतं वस्
चासेनानेन स्त्रीनेहृतकरितुरगान्तर्हितैराख्यते यत् ॥

इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादानम् । यथा च
रत्नावल्याम् । सागरिका । दिशोऽवलोक्य । *दिट्टिआ सम-
न्नादो पञ्जलिदो भञ्जवं ऊञ्जवहो अञ्ज करिस्सदि दुक्खावसाण-
मित्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि दुःखावसानकार्यस्य सङ्गृहादादानम् ।
यथा च जगत्त्वामित्वस्त्राभः प्रभोरिति दर्शितमेवमित्येतानि
चयोद्भावाऽवमर्शाङ्गानि । तत्रैतेषामपवादशक्तियवसायप्ररोच-
नादानानि प्रधानानीति ।

अथ निर्वहणसन्धिः ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ ४४ ॥

यथा वेणीसंहारे । कञ्चुकी । उपसृत्य सहर्षम् । महा-
राज वर्धसे वर्धसे अयं खलु कुमारभीमसेनः सुयोधमत्तजार्ह-
णीकृतसकलशरोरो दुर्लभव्यक्तिरित्यादिना द्रौपदीकेशसंय-
मनादिमुखसन्ध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेका-
र्थतया योजनम् । यथा च रत्नावल्यां सागरिकारत्नाव-
ल्लीवसुभूतिबाभ्रव्यादीनामर्थानां मुखसन्ध्यादिषु प्रकीर्णानां
वत्सराजैककार्यार्थत्वम् । वसुभूतिः । सागरिकां निर्वर्ण्याऽप-

* दिट्ठा समन्तात् प्रज्वलितो भगवान् ऊतवहोऽयं करिष्यति
दुःखावसानं ।

वार्थ । बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्र्या इत्यादिना दर्शितमिति
निर्वहणसन्धिः ।

अथ तदङ्गानि ।

सन्धिर्विवोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगूहनाः ।
पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ४५ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

सन्धिर्बीजोपगमनं

इति । यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । बाभ्रव्य सुसदृशीयं
राजपुत्र्या । बाभ्रव्यः । ममाऽप्येवमेव प्रतिभातीत्यनेन नाचि-
काबीजोपगमात् सन्धिरिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
भवति यज्ञवेदिसम्भवे स्मरति भवती यत् तन् मयोक्तम् ।

चक्षुर्भूमितचण्डगदाभिघात-

सञ्चूर्णितोदयगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावबद्धघनशोणितशोणपाणिर्

उक्तंसचिष्यति कर्चास्तव देवि भीमः ॥

इत्यनेन मुखोपचिप्तस्य बीजस्य पुनरुपगमात् सन्धिरिति ।

अथ विबोधः ।

विवोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । निरूप्य । देव कुत इयं

कन्यका । राजा । देवी जानाति । वासवदत्ता । * अज्जउत्त
 एसा सागरादो पाविअन्ति भणिअ अमच्चजोगन्धराअणेष
 मम हत्थे निहिदा । अदो ज्जेव सागरिअन्ति सदावीअदि ।
 राजा । आत्मगतम् । यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथमसौ
 ममाऽनिवेद्य करिष्यतीत्यनेन रत्नावलीखणकार्यान्वेषणाद्
 विबोधः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । मुञ्चतु मुञ्चतु
 मामार्यः खणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः ।
 सुमहदवशिष्टम् । संयमयामि तावद्नेन दुःशासनगोष्ठितो-
 च्छितेन पाणिना पाञ्चाख्याः दुःशासनावलुप्तं केशहस्तम् । यु-
 धिष्ठिरः । गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्विनी वेणीसंहा-
 रमित्यनेन केशसंयमनकार्यस्याऽन्वेषणाद् विबोध इति ।

अथ यथनम् ।

ग्रथनं तदुपक्षेपो

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । देव चम्यतां यद्
 देवस्याऽनिवेद्य मयैतत् कृतमित्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रा-
 पणकार्योपक्षेपाद् ग्रथनम् । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
 पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुखिता
 वेणिरात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु । स्वयमेवाऽहं संहरामी-
 त्यनेन द्वैपदीकेशसंयमनकार्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम् ।

* आर्यपुत्र एसा सागरात् प्राप्तेति भणित्वाऽमात्ययौगन्धरायणेन
 मम हत्थे निहिता, अत एव सागरिकेति श्रव्यते ।

अथ निर्णयः ।

ऽनुभूताख्या तु निर्णयः ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । कृताञ्चलिः । देव
अयतामियं सिंहलेश्वरदुहिता सिद्धादेजेनोपदिष्टा योऽस्याः
पाणिं गृहीयति स सर्वभौमो राजा भविष्यति । तत्प्रत्यया-
दस्माभिः स्वाम्यर्थं वज्रघ्नः प्रार्थमानाऽपि सिंहलेश्वरेण देव्या
वासवदत्तायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दत्ता तदा
स्त्रावणिके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदज्ञिकं बाभ्रव्यः
प्रहित इत्यनेन यौगन्धरायणः स्वानुभूतमर्थं स्थापितवानिति
निर्णयः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । देव देव अजातशत्रो
काऽद्याऽपि दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

भूमौ क्षिप्त्वा शरीरं निहितमिदमसृक्कन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्थं निषिक्ता चतुरदधिपयःसीमया सार्धमूर्ध्ना ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुक्कुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद् ब्रवीषि क्षितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥
इत्यनेन स्वानुभूतार्थकथनान् निर्णय इति ।

अथ परिभाषणम् ।

परिभाषा मिथो जल्पः

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावली । आत्मगतम् । *कश्चाव-
राहा देवीए ण सक्कुणामि मुहं दंसिदुं । वासवदत्ता ।

* कृतापराधा देव्या न शक्नोमि मुखं दर्शयितुं ।

साक्षम् । पुनर्बाह्व प्रसार्य । *एहि अयि णिठुरे इदानीं
पि वन्धुसिणेहं दंसेहि । अपवार्यं । अञ्जउत्त खज्जामि क्खु अहं
इमिणा णिसंसत्तणेण ता खज्जं अवणेहि से वन्धुशं । राजा ।
यथाऽऽह देवी बन्धनमपनयति । वासवदत्ता । वसुभूतिं नि-
र्दिश्य । †अञ्ज अमच्चयोगन्धरायणेण दुञ्जणीकदण्डि जेण
जाणन्तेण वि णाक्किदमित्येनेऽन्योन्यवचनात् परिभाषणम् ।
यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।

लुष्टा येनाऽसि राज्ञां सदसि नृपशूना तेन दुःशासनेन ।
इत्यादिना काऽसौ भानुमती नोपहसति पाण्डवदारानित्य-
क्तेन भाषणात् परिभाषणम् ।

अथ प्रसादः ।

प्रसादः पर्युपासनम् ।

इति । यथा रत्नावल्याम् । देव क्षम्यतामित्यादि दर्शितम् ।
यथा च वेणीसंहारे । भीमः । द्रौपदीमुपसृत्य । देवि पाञ्चाल-
राजतनये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलक्षयेनेत्यनेन द्रौपद्या भीम-
सेनेनऽऽराधितत्वात् प्रसाद इति ।

अथाऽऽनन्दः ।

आनन्दो वाञ्छितावाप्तिः

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । यथाऽऽह देवी । रत्नावली

* एहि अयि णिठुरे इदानीमपि वन्धुखेहं दर्शय । आर्यपुत्र
क्षणे खलु अहमनेन नृशंसत्वेन तत् खलु अपनयास्या बन्धनं ।

† आर्यं अमात्ययोगन्धरायणेन दुर्जनीकृतास्मि येन जानताऽपि
न भवन्ति ।

मृच्छति । यथा च वेणीसंहारे । द्रौपदी । *बाध विष्णुमरि-
दन्धि एदं वावारं बाधस्तु प्रसादेण पुनो सिक्खित्तं । केज्जान्
बध्नाति । इत्याभ्यां प्रार्थितरत्नावलीप्राप्तिकेससंयमनयोर्वत्स-
राजद्रौपदीभ्यां प्राप्तत्वदानन्दः ।

अथ समयः ।

समयो दुःखनिर्गमः ॥ ४७ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता । रत्नावलीमाश्लिज्ज ।
† समस्तस्य वद्विणिए इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःख-
निर्गमात् समयः । यथा च वेणीसंहारे । भगवन् कुतस्तस्य
विजयादन्यद् यस्य भगवान् पुराणपुरुषः स्वयमेव नारायणो
मङ्गलान्याशास्ते ।

कृतगुरुमहदादिचोभसम्भूतमूर्तिं

गुणिनमुदयनाश्रयानहेतुं प्रजानाम् ।

अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वाऽपि न त्वां

भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥

इत्यनेन युधिष्ठिरदुःखापगमं दर्शयति ।

अथ कतिः ।

कृतिर्लब्धार्थशमनं

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । को देव्याः प्रसादं न

* नाथ विष्णुतास्मि एतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनः शिद्धि-
प्यामि ।

† समान्वसिद्धिर् भगिनिके इति ।

वज्रमन्यते। वासवदत्ता। *अज्जउत्त दूरे से मादुल्लं ता
तथा करेसु जधा वन्धुअणं न सुमरेदीत्यन्योन्यवचसा लब्धार्था
रत्नावल्यां राज्ञः सुस्निष्टये उपशमनात् कृतिरिति। यथा च
वेणीसंहारे। दृष्ट्वाः। एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकीत्या-
दिनाऽभिषेकमारब्धवन्तस्तिष्ठन्तीत्यनेन प्राप्तराज्यस्याऽभिषेक-
मङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः।

अथ भाषणम्।

मानाद्याप्तिश्च भाषणम्।

इति। यथा रत्नावल्याम्। राजा। अतः परमपि प्रियमस्ति।

यातो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्येकहेतुः प्रिया।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज् जिताः कोशलाः

किं नाऽस्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्यै करोमि स्यूहाम्॥

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद् भाषणमिति।

अथ पूर्वभावोपगूहने।

कार्यदृष्ट्यङ्गुतप्राप्ती पूर्वभावोपगूहने।

इति। कार्यदर्शनं पूर्वभावः। यथा रत्नावल्याम्। यौगन्धरा-

यणः। एवं विज्ञाय भगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमा-

णम्। वासवदत्ता। †फुडं ज्जेव किं ण भण्णसि पडिवाएहि से

रत्नमालां त्ति इत्यनेन वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति

* आर्यमुत्र दूरे अस्या मातृकुलं तत्तथा कुबल्य यथा बन्धुजनं
न स्मरति।

† अमुमेव किं न भणसि प्रतिपादयत्यै रत्नमालामिति।

कार्यस्य योगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात् पूर्वभाव इति । अहुतप्राप्तिरूपगूहनम् । यथा वेणीसंहारे । नेपथ्ये । महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय ।

क्रोधान्मैर्यस्य मोक्षात् चतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्तःपुराणि ।
 कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां दिव्या बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राजन्यकेभ्यः ॥
 युधिष्ठिरः । देवि एष ते मूर्खजानां संहारोऽभिनन्दितो नभस्तत्तत्चारिणा सिद्धजनेनेत्येतेनाऽहुतार्थप्राप्तिरूपगूहनमिति ।
 स्वार्थशमनात् कृतिरपि भवति ।

अथ काव्यसंहारः ।

वराप्तिः काव्यसंहारः

इति । यथा । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमीत्यनेन काव्यार्थसंहारणात् काव्यसंहार इति ।

अथ प्रशस्तिः ।

प्रशस्तिः पूभशंसनम् ॥ ४८ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । प्रीततरस्त्रेद् भवान् तदिदमेवमस्तु ।

अकृपणमतिः कामं जीव्याज् जनः पुरुषायुषं

भवतु भगवन् भक्तिर्देतं विना पुरुषोत्तमे ।

कलितभुवनो विददन्धुर्गुणेषु विशेषवित्

सततसुकृतो भूयाद् भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥

इति शुभशंसनात् प्रशस्तिः ।

इत्येतानि चतुर्दश निर्वहणाङ्गानि ।

एवं चतुःषष्ट्यङ्गसमन्विताः पञ्चसन्धयः प्रतिपादिताः ।

षट्प्रकारं चाऽङ्गानां प्रयोजनमित्याह ।

उक्ताङ्गानां चतुःषष्टिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ।

इति^१ । कानि पुनस्तानि षट्प्रयोजनानि ।

दृष्टस्याऽर्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्याऽऽश्चर्यं वृत्तान्तस्याऽनुपत्तयः ॥ ४९ ॥

इति । विवक्षितार्थनिबन्धनं गोप्यार्थगोपनं प्रकाशार्थप्रकाशनमभिनेयरागवृद्धिश्चमत्कारित्वं च काव्यस्तेतिवृत्तस्य विस्तर इत्यङ्गैः षट्प्रयोजनानि सम्याद्यन्त इति ।

पुनर्वस्तुविभागमाह ।

द्वेधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्याऽपोह वस्तुनः ।

सूच्यमेव भवेत् किञ्चिद् दृश्यश्रव्यमथाऽपरम् ॥ ५० ॥

इति । कीदृक् सूच्यं कीदृक् दृश्यश्रव्यमित्याह ।

नोरसेऽनुचितस्तत्र संबन्धो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५१ ॥

इति । सूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह ।

अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्कम्भचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥ ५२ ॥

इति । तत्र विष्कम्भः ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां निदर्शकः ।
सङ्केपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ।

इति । अतीतानां भाविनां च कथावचवानां ज्ञापको मध्यमेन
मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितो विष्कम्भक इति ।

स द्विविधः शुद्धः सङ्कीर्णश्चेत्याह ।

एकानेककृतः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यमैः ॥ ५३ ॥

इति । एकेन दाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति । मध्य-
माधमपात्रैर्युगपत् प्रयोजितः सङ्कीर्ण इति ।

अथ प्रवेशकः ।

तद्वदेवाऽनुदात्तोक्त्वा नीचपात्रप्रयोजितः ।
प्रवेशोऽङ्गद्वयस्याऽन्तः शेषार्थस्योपसृचकः ॥ ५४ ॥

तद्वदेवेति भूतभविष्यदर्थज्ञापकत्वमिति दिश्यते । अनुदा-
त्तोक्त्वा नीचेन नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणा-
पवादः । अङ्गद्वयस्याऽन्ते इति प्रथमाङ्गे प्रतिषेध इति ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्यवनिकासंस्थैश्चूलिकाऽर्थस्य सूचना ।

नेपथ्यपात्रेणाऽर्थसूचनं चूलिका । यद्योत्तरचरिते द्विती-
याङ्गस्याऽऽदौ । नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः । ततः प्रविशति
तपोधना इति । नेपथ्यपात्रेण वासन्तिकया आच्रेयीसूच-

नाश् चूलिका । यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्याऽऽदौ ।
नेपथ्ये । भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि ।

हृष्टाश्चान्तेवासी जयति भगवान् कौशिकमुनिः

सहस्रांशोर्वैश्वे जगति विजयि चचमधुना ।

विनेता चचारेर्जगदभयदानव्रतधरः

शरण्यो लोकानां दिनकरकुक्षेन्दुर्विजयते ॥

इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवै रामेण परशुरामो जित इति सूचनाश्च
चूलिका ।

अथाऽङ्काख्यम् ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्काख्यं द्विजाङ्कस्याऽर्थसूचनात् ॥ ५५ ॥

अङ्कान्ते एव पात्रमङ्कान्तपात्रं तेन विस्मिष्टस्योत्तराङ्क-
मुखस्य सूचनं तदङ्गेनोत्तराङ्कावतारोऽङ्काख्यमिति । यथा
वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते । प्रविश्य सुमन्त्रः । भगवन्तौ
वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे । क
भगवन्तौ । सुमन्त्रः । महाराजदशरथस्याऽन्तिके । इतरे ।
तदनुरोधात् तच्चैव गच्छाम इत्यङ्कसमाप्तौ । ततः प्रविशन्त्यु-
पविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामा इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव
प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथार्थविच्छेद उत्तरा-
ङ्कमुखसूचनादङ्काख्यमिति ।

अथाऽङ्कावतारः ।

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याऽविभागतः ।

एभिः संसूचयेत् सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ ५६ ॥

यच्च प्रविष्टपात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्गाविच्छिन्नार्थतयैवाऽ-
ङ्गान्तरमापतति प्रवेशकविष्कम्भकादिशून्यं सोऽङ्गावतारः ।
यथा मासविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्गान्ते । विदूषकः । *तेषु हि
दुवेवि देवीए पेक्षागेहं गदुअ सङ्गीदोवअरणं करिअ तत्य-
भवदो दूदं विसज्जेध । अथवा मुदङ्गसदो ज्जेव एं उत्था-
वयिस्सदीत्युपक्रमे म्दङ्गसद्वअवणादनन्तरं सर्वाण्येव पाचा-
णि प्रथमाङ्गप्रक्रान्तपात्रसङ्क्रान्तिदर्शनं द्वितीयाङ्गादावारभन्त
इति । प्रथमाङ्गार्थाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्गस्याऽवतरणादङ्गाव-
तार इति ।

पुनस्त्रिधा वस्तुविभागमाह ।

नाट्यधर्ममपेक्ष्यैतत् पुनर्वस्तु त्रिधेय्यते ।

केन प्रकारेण त्रैधं तदाह ।

सर्वेषां नियतस्यैव आव्यमआव्यमेव च ॥ ५७ ॥

तत्र ।

सर्वआव्यं प्रकाशं स्यादआव्यं स्वगतं मतम् ।

इति । सर्वआव्यं यद् वस्तु तत् प्रकाशमित्युच्यते । यत् तु
सर्वस्याऽआव्यं तत् स्वगतमिति शब्दाभिधेयम् ।

नियतआव्यमाह ।

* तेन हि दावपि देव्याः प्रेक्षागेहं गत्वा सङ्गीतकोपकरणं कृत्वा
तत्रभवतो दूतं विसर्जयत । अथवा म्दङ्गसद्व एवैनमुत्थापयिष्यति ।

दिधाऽन्यन् नाव्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ॥ ५८ ॥

इति । अन्यत् तु निश्चितश्राव्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारित-
भेदेन ।

तत्र जनान्तिकमाह ।

त्रिपताकाकरेणाऽन्यानपवार्याऽन्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज् जनान्ते तज् जनान्तिकम् ।

इति । यस्य न श्राव्यं तस्याऽन्तर ऊर्द्धसर्वाङ्गुलं वक्रानामिक-
त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वाऽन्येन सह यन् मन्व्यते तज् जना-
न्तिकमिति ।

अथाऽपवारितम् ।

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्याऽपवारितम् ॥ ५९ ॥

परावृत्त्याऽन्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति ।

नाव्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह ।

किं ब्रवीध्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवाऽनन्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥ ६० ॥

इति । स्यष्टार्थः ।

अन्यान्यपि नाव्यधर्माणि प्रथमकल्पादीनि कैश्चिदुदाह-
तानि । तेषामभारतीयत्वान् नाममात्राप्रसिद्धानां केषाञ्चिद्
देशभाषात्मकत्वान् नाव्यधर्मत्वाभावात् खल्वपि नोक्तमित्युप-
संहरति ।

इत्याद्यशेषमिदं वस्तुविभेदजातं
 रामायणादि च विभाव्य बृहत्कथां च ।
 आस्तत्रयेत् तदनु नेतरसानुगुण्याच्
 चित्रां कथामुचितचारुवचःप्रपञ्चैः ॥ ६१ ॥

इति । [वस्तुविभेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नाम-
 भेदाः । रामायणादि बृहत्कथां च गुणाव्यनिर्मितां विभाव्य
 आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नेत्रिति । नेता वक्ष्यमाणलक्षणः
 रसाश्च तेषामानुगुण्याच् चित्रां चित्ररूपां कथामाख्यायि-
 काम् । चारुणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तारैः आस्त-
 त्रयेत् अनुगृह्ययेत् । तच्च बृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसं चाणक्य-
 नाम्ना तेनाथशकटालगृहे रहःकृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो
 निहतो नृपः ।

योगानन्दयशः शेषे पूर्वानन्दसुतस्ततः ।

चन्द्रगुप्तः छतोराराजा चाणक्येन महौजसा ॥

इति बृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादिज्ञेयम् ।]

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य छतौ दशरूपावलोक्ये

प्रथमप्रकाशः समाप्तः ।

रूपकाणामन्योन्यं भेदसिद्धये वस्तुभेदं प्रतिपाद्येदानीं ना-
यकभेदः प्रतिपाद्यते ।

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियम्वदः ।
रक्तलोकः शुचिर्वाङ्मयी रुढवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ।

नेता नायको विनयादिगुणसम्यक्को भवतीति ।
तत्र विनीतः । यथा वीरचरिते ।

यद् ब्रह्मवादिभिर्हृपासितवन्द्यपादे
विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवात् कृतस्त्वयि मया विनयापचारम्
तत्र प्रसोद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥

मधुरः प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव ।

राम राम नयनाभिरामताम्
आश्रयस्य सदृशीं समुद्वहन् ।
अप्रतर्क्यगुणरामणीयकः
सर्वथैव हृदयक्लमोऽसि मे ॥

त्यागी सर्वस्वदायकः । यथा ।

तत्र कर्णः शिविर्मौसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि नाऽस्त्यदेयं महात्मानाम् ॥

दक्षः क्षिप्रकारी । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जद्भस्त्रसद्वस्त्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्ययतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शूण्डारः कलमेन यद्वदक्षले वत्सेन दोर्दण्डकस्
तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भयं च तत् ॥

प्रियंवदः त्रियभाषी । यथा तत्रैव ।

उत्पत्तिर्जमदग्निः स भगवान् देवः पिनाकी गुरुर्
वीर्यं यत् तु न तद् गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत् कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्याजदानावधिः
सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किंवा न लोकोत्तरम् ॥

रक्तलोकः । यथा तत्रैव ।

त्रय्यास्त्राता यस्तुवाऽयं तनूजस्
तेनाऽद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात् ।
राजन्वत्यो रामभद्रेण राज्ञा
लब्धचेमाः पूर्णकामाश्चरामः ॥

एवं शौचादिष्वप्युदाहार्यम् । [तत्र शौचं नाम मनोर्नैर्म-
ल्यादिना कामाद्यनभिभूतत्वम् । यथा रघौ ।

का त्वं शूभे कस्य परिग्रहे वा
किंवा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां
मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥

वाञ्छी । यथा हनुमन्नाटके ।

बाहोर्बलं न विदितं न च कर्मुकस्य
 त्रैयम्बकस्य तनिमा तत एष दोषः ।
 तच् चापलं परशुराम मम चमस्य
 डिम्बस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरुणाम् ॥

रूढवंशो यथा ।

ये चत्वारो दिनकरकुलचत्रसन्तानमल्ली-
 मालास्त्रानस्तवकमधुपा अश्विरे राजपुत्राः ।
 रामक्षेषामसरमभवस्ताडकाकालरात्रि
 प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दलीमूलकन्दः ॥]
 स्थिरो वाङ्मनःक्रियाभिरचञ्चलः । यथा वीरचरिते ।
 प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
 न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा भर्तृहरिशतके ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
 प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
 विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
 प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥

युवा प्रसिद्धः । बुद्धिर्ज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा ।
 यथा मालविकाग्निमित्रे ।

यद् यत् प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
 तत् तद् विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥

स्पष्टमन्यत् ।

नेहविशेषानाह ।

भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥ २ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

निश्चिन्तो धीरललितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।

सच्चिवादिविहितयोगचेमत्वाच् चिन्तारहितः । अतएव
गीतादिकलाविष्टो भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच् च सुकु-
मारसत्त्वाचारो मृदुरिति ललितः । यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितश्च युग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेति नास्मा दृतिं

कामः काममुपैतयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

अथ शान्तः ।

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ॥ ३ ॥

विनयादिनेहसामान्यगुणयोगी धीरशान्तो द्विजादिक
इति विप्रवणिकसच्चिवादीनां प्रकरणनेहणामुपलक्षणम् । वि-
वर्चितं चैतत् । तेन नैश्चिन्त्यादिगुणसम्भवेऽपि विप्रादीनां
शान्तैव न लालित्यम् । यथा मास्यतीमाधवमृच्छकटिकादौ
माधवचाहदत्तादिः ।

तत उदयगिरेरिवैक एव

सुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्
नयनवतामुदिष्याय बासवचन्द्रः ॥

इत्यादि । यथा वा ।

मखञ्जतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्
तदसदृशमनुयैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥

अथ धीरोदात्तः ।

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पनः ।
स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ ४ ॥

महासत्त्वः शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । अविकल्पनोऽ-
नात्मस्वाधनः । निगूढाहङ्कारो विनयच्छन्नावलेपः दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः धीरोदात्तः । यथा नागानन्दे । जीमूतवाहनः ।

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तम्
अद्याऽपि देहे मम मांसमस्ति ।
दन्तिं न पश्यामि तवैव तावत्
किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मान् ॥

यथा च रामं प्रति ।

आहूतस्याऽभिषेकाय विस्मृष्टस्य वनाय च ।

न मया ललितस्तस्य स्त्रियोऽप्याकारविभ्रमः ॥

यच्च केषाञ्चित् स्त्रैर्यादीनां सामान्यगुणानामपि विज्ञेय-
लक्षणे कश्चित् सङ्कीर्तनं तत् तेषां तत्राऽऽधिक्यप्रतिपादनार्थम् ।

ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादावुदात्त इत्युच्यते ।
 औदात्तं हि नाम सर्वोत्कर्षेण वृत्तिः । तच् च विजिगीषुत्व
 इवोपपद्यते । जीमूतवाहनस्तु निजिगीषुतयैव कविषा प्रति-
 पादितः । यथा ।

निष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
 यत् संवाहयतः सुखं हि चरन्तो तातस्य किं राज्यतः ।
 किं भुक्ते भुवनचये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते वा गुरोर्
 आयासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तन् नाऽस्ति कसिद् गुणः ॥
 इत्यनेन ।

पिचोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्तैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं यान्त्वहमखेष यथा जीमूतवाहनः ॥

इत्यनेन च । अतोऽस्याऽत्यन्तश्रमप्रधानत्वात् परमकारुणिक-
 त्वाच् च वीतरागवत् शान्तता । अन्यच् चाऽचाऽयुक्तं यत् तथा-
 भूतं राज्यसुखादौ निरभिखाषं नायकमुपादायाऽन्तरा तथा-
 भूतमस्यवत्यनुरागोपवर्णनम् । यच् चेत्तत् सामान्यगुणयोगी
 द्विजादिर्धीरशान्त इति । तदपि पारिभाषिकत्वाद्वास्तव-
 मित्यभेदकम् । अतो वस्तुस्थित्या बुद्धयुधिष्ठिरजीमूतवाहना-
 दिव्यवहाराः शान्ततामाविर्भावयन्ति । अत्रोच्यते । यत्
 तावदुक्तं सर्वोत्कर्षेण वृत्तिरौदात्तमिति । न तज् जीमूत-
 वाहनादौ परिहीयते । न ह्येकरूपैव विजिगीषुता यः
 केनाऽपि और्थत्यागदद्यादिनाऽन्यावतिशेते स विजिगीषुर्न यः
 परापकारेणाऽर्थयहादिप्रवृत्तः । तथात्वे च मार्गदूषकादे-

रपि धीरोदात्तत्वप्रसक्तिः । रामादेरपि जगत्पालनीयमिति
दुष्टनिग्रहे प्रवृत्तस्य नान्तरीयकत्वेन भूम्यादिस्वाभः । जीमूत-
वाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसम्पादनाद् विश्वमप्यतिशेते
इत्युदात्ततमः । यथोक्तम् । तिष्ठन् भातीत्यादिना विषयसुख-
पराङ्मुखतेति । तत् सत्यम् । कार्पण्यहेतुषु स्वसुखदृष्ट्यासु
निरभिलाषा एव जिगीषवः । यदुक्तम् ।

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यमे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवाते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं क्वाययोपाश्रितानाम् ॥

इत्यादिना मलयवत्यनुरागोपवर्णनं त्वशान्तरसाश्रयं शान्तना-
थकतां प्रत्युत निषेधति । शान्तत्वं चाऽनहङ्कृतत्वं तच् च विप्रा-
देरौचित्यप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या विप्रादेः शान्तता न स्वपरि-
भाषामात्रेण । बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु कारुणिकत्वाविशेषेऽपि
सकामनिष्कामकरुणत्वादिधर्मत्वाद् भेदः । अतो जीमूतवाह-
नादेर्धीरोदात्तत्वमिति ।

अथ धीरोद्धतः ।

दर्पमात्सर्यभ्रयिष्ठो मायाक्लृप्तपरायणः ।

धीरोद्धतस्त्वहङ्कारो चलश्चण्डो विकृत्यनः ॥ ५ ॥

दर्पः शौर्यादिमदः । मात्सर्यमसहनता । मन्त्रबलेनाऽवि-
द्यमानवस्तुप्रकाशनं माया । क्लृप्तवञ्चनामात्रम् । चलोऽनव-

स्थितः चण्डो रौद्रः खगुणशंखी विकृत्यनः धीरोद्धतो भवति
यथा जामदग्न्यः ।

कैलासोद्धारसारत्रिभुवनविजय- ।

इत्यादि । यथा च रावणः ।

त्रैलोक्यैश्वर्यलक्ष्मीदृढहरणसहा बाहवो रावणस्य ।

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधा-
यिनो वत्सवृषभमहोक्षादिवन् न जात्या कश्चिदवस्थितरूपो
ललितादिरस्ति । तदा हि महाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेक-
रूपाभिधानमसङ्गतमेव स्याज् जातेरनपायित्वात् । तथा च
भवभूतिनैक एव जामदग्न्यः ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यस्य वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥

इत्यादिना रावणं प्रति धीरोदात्तत्वेन कैलासोद्धारसारेत्यादि-
भिश्च रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धतत्वेन पुनः पुन्या ब्राह्मण-
जातिरित्यादिभिश्च धीरशान्तत्वेनोपवर्णितः । न चाऽवस्था-
न्तराभिधानमनुचितमङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया
महासत्त्वादेरव्यवस्थितत्वादङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान्
प्रत्येकरूपत्वादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्यायम् ।
यथोदात्तत्वाभिमतस्य रामस्य कृद्गना बालिवधादमहासत्त्वतया
स्वावस्थापरित्याग इति । वक्ष्यमाणानां च दक्षिणाद्यवस्थानां
पूर्वां प्रत्यन्ययाहत इति नित्यसापेक्षत्वेनाऽऽविर्भावादुपात्ता-
वस्थातोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यविरुद्धम् ।

अथ शृङ्गारनेत्रवस्थाः ।

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वा प्रत्यन्यया हृतः ।

नायकप्रकरणात् पूर्वा नायिकां प्रत्यन्ययाऽपूर्वनायिकयाऽ-
पहतचित्तस्त्यवस्थो वक्ष्यमाणभेदेन स चतुरवस्थः । तदेवं पूर्वा-
क्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थत्वेन षोडशधा नायकः ।

तत्र ।

दक्षिणोऽस्यां सहृदयः

योऽस्यां ज्येष्ठायां हृदयेन सह व्यवहरति स दक्षिणः ।

यथा ममैव ।

प्रसीदत्यालोके किमपि किमपि प्रेमगुरवो

रतिक्रीडाः कोऽपि प्रतिदिनमपूर्वाऽस्य विनयः ।

सविश्रम्भः कश्चित् कथयति च किञ्चित् परिजनो

न चाऽहं प्रत्येभि प्रियसखि किमप्यस्य विह्वलितम् ॥

यथा वा ।

उचितः प्रणयो वरं विह्वलं

बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।

उपचारविधिर्मनस्विनीनां

ननु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावगूढः ॥

अथ शठः ।

गूढविप्रियकृतं शठः ।

दक्षिणस्याऽपि नायिकाक्तरापहतचित्ततया विप्रियकारि-
त्वाविशेषेऽपि सहृदयत्वेन शठाद् विशेषः । यथा ।

शठाऽन्यथाः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाऽऽस्त्रियमेव प्रश्रियिस्त्रभुजयन्यिरभवः ।
तदेतत् काऽऽचक्षे घृतमधुमयत्वद्वज्रवचो-
विषेणाऽऽघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ।

अथ धृष्टः ।

व्यक्ताङ्गवैद्यतो धृष्टो

यथाऽमरुशतके ।

लालालललल ललाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
दृष्ट्वा कोपविधायिमण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥

भेदान्तरमाह ।

ऽनुकूलस्वेकनायिकः ॥ ६ ॥

यथा ।

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वास्त्रवस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यच्च जरसा यस्मिन्नहर्ह्यो रसः ।
कालेनाऽऽवरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं ।
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

किमवस्थः पुनरेषां वत्सराजादिर्नाटिकानायकः स्थादित्यु-
च्यते । पूर्वमनुपजातनायिकान्तरानुरागोऽनुकूलः । परतस्तु
दक्षिणः । ननु च गूढविप्रियकारित्वाद् व्यक्ततरविप्रियत्वाच्च
ज्ञायधार्ष्ट्येऽपि कस्मान् न भवतः । न तथाविधविप्रियत्वेऽपि

वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्तेर्ज्येष्ठां नायिकां प्रति सहृदयत्वाद्
दक्षिणैव । न चोभयोर्य्येष्ठाकनिष्ठयोर्नायकस्य स्नेहेन न
भवितव्यमिति वाच्यमविरोधात् । महाकविप्रबन्धेषु च ।

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्
द्युतेराचिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याऽद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥

इत्यादावपक्षपातेन सर्वनायिकासु प्रतिपत्त्युपनिबन्धनात् । तथा
च भरतः ।

मधुरस्लागी रागं न याति मदनस्य नाऽपि वशमेति ।

अवमानितश्च नार्था विरज्यते स तु भवेज् ज्येष्ठः ॥

इत्यत्र न रागं याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनाऽसाधारण एक-
स्यां स्नेहे निषिद्धो दक्षिणस्येति । अतो वत्सराजादेराप्रबन्ध-
समाप्ति स्थितं दाक्षिण्यमिति । षोडशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठम-
ध्यमाधमत्वेनाऽष्टाचत्वारिंशन् नायकभेदा भवन्ति ।

सहायानाह ।

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।

तस्यैवाऽनुचरो भक्तः किञ्चिदूनश्च तद्गुणैः ॥ ७ ॥

प्रागुक्तप्रासङ्गिकेतिवृत्तविशेषः पताका तन्नायकः पीठ-
मर्दः प्रधानेतिवृत्तनायकस्य सहायः । यथा मालतीमाधवे
मकरन्दः रामायणे सुग्रीवः ।

सहायान्तरमाह ।

एकविद्यो विटस्याऽन्यो हास्यकृत् च विदूषकः ।

गीतादिविद्यानां नायकोपयोगिनीनामेकस्या विद्याया वेदिता विटः । हास्यकारो विदूषकः । अस्य विद्वताकारवे-
षादित्वं हास्यकारित्वेनैव लभ्यते । यथा श्रेखरको नागानन्दे
विटः । विदूषकः प्रसिद्ध एव ।

अथ प्रतिनायकः ।

लुब्धो धीरोद्वतस्तम्भः पापकृद् व्यसनी रिपुः ॥ ८ ॥

तस्य नायकस्येत्यभूतः प्रतिपन्ननायको भवति । यथा रा-
मयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्योधनौ ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ९ ॥

तत्र ।

नीचे घृणाऽधिके स्पर्धा शोभायां शौर्यदक्षते ।

नीचे घृणा । यथा वीरचरिते ।

उत्तालताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

नियुक्तस्तम्भमाथाय स्तब्धेन विचिकित्सति ॥

गुणाधिकैः स्पर्धा यथा ।

एतां पश्य पुरःस्थलोमिह किल क्रीडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।

इत्याकर्ण्य कथाङ्गुतं हिमनिधावद्री सुभद्रापतेर्
मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥

शौर्यशोभा यथा । ममैव ।

अन्तैः खैरपि संयताग्रचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे
स्वाधीनप्रणिताङ्गुलिनिक्षिप्तो रोमोद्गमं वर्मयन् ।
भग्नानुदलयन् निजान् परभटान् सन्तर्जयन् निष्ठुरं
धन्यो धाम जयत्रियः पृथुरणस्तम्भो पताकायते ॥

दक्षशोभा । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जदञ्जसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यग्रतो
रामस्य त्रिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शृण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डकस्
तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥

अथ विलासः ।

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ १० ॥

यथा ।

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता ममयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

अथ माधुर्यम् ।

स्लक्ष्णो विकारो माधुर्यं सङ्क्षोभे सुमद्यपि ।

मद्वत्यपि विकारहेतो मधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा ।

कपोले जागव्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्वरस्मेरं गण्डोद्गमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।

मुक्तः पश्यन् प्रष्टव्यम् रजनिचरमेगाकलकलं

जटाजूटयन्त्रिं द्रढयति रघूणां परिरुढः ॥

अथ गाम्भीर्यम् ।

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

मृदुविकारोपलब्धाद् विकारानुपलब्धिरन्येति माधुर्याद-
न्यद् गाम्भीर्यम् । यथा ।

आहृतस्याऽभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मथा ललितस्य लल्योऽप्याकारविभ्रमः ॥

अथ स्थैर्यम् ।

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विघ्नकुलादपि ।

यथा वीरचरिते ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रयुद्धमहाव्रतम् ॥

अथ तेजः ।

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ १२ ॥

यथा ।

भूत नूतनकुशाण्डफलानां के भवन्त्यमी ।

अङ्गुलीदर्शनाद् येन न जीवन्ति मनस्विनः ॥

अथ ललितम् ।

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सद्भजं ललितं मृदु ।

स्वाभाविकः शृङ्गारो मृदुः । तथाविधा शृङ्गारचेष्टा
च ललितम् । यथा ममेव ।

लावण्यमन्यथविलासविजृम्भितेन

स्वाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण ।

किंवा ममेव सखि योऽपि ममोपदेष्टा

तस्यैव किं न विषमं विदधीत तापम् ॥

अथौदार्यम् ।

प्रियोक्त्याऽऽजीविताद् दानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १३ ॥

प्रियवचनेन सहाऽऽजीवितावधेर्दानमौदार्यं सतामुपग्रह-
श्च । यथा नागानन्दे ।

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तम्

अद्याऽपि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवैव तावत्

किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुत्मन् ॥

सदुपग्रहो यथा ।

एते वयममो दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।

ब्रूत येनाऽत्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥

अथ नायिका ।

स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

तदुणेति यथोक्तसम्भवे नायकसामान्यगुणयोगिनी नायि-
केति । स्वस्ती परस्ती साधारणस्तीत्यनेन विभागेन त्रिधा ।

तत्र स्त्रीयाया विभागगर्भं सामान्यलक्षणमाह ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्त्रीया शीलार्जवादियुक् ॥ १४ ॥

शीलं सुदृत्तम् । पतिव्रताऽकुटिला लज्जावती पुरुषोप-
चारनिपुणा स्त्रीया नायिका ।

तत्र शीलवती यथा ।

*कुलवालिआए पेच्छह जोव्वणलाअल्लविअमविलासा ।

पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिये घरं एत्ते ॥

आर्जवादियोगिनी यथा ।

†हसिअमविआरमुद्धं भमिअं विरहिअविलाससुच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं धणाण घरे कलत्ताणं ॥

लज्जावती यथा ।

‡लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परतित्तिणिप्पिवासाइं ।

अविणअदुम्मेहाइं धणाण घरे कलत्ताइं ॥

सा चैवंविधा स्त्रीया मुग्धामध्याप्रगल्भाभेदात् त्रिविधा ।

* कुलवालिकायाः प्रेक्ष्य यौवनलावण्यविभ्रमविलासाः ।

प्रवसन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥

† हसितमविचारमुग्धं भ्रमितं विरहितविलाससुच्छायं ।

भणितं स्वभावसरलं धन्यानां गृहे कलत्राणां ॥

‡ लज्जापर्याप्तप्रसाधनानि परतृप्तिनिष्पिपासानि ।

अविनयदुर्मेधांसि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥

तच्च ।

मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि ।

प्रथमावतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुखोपाय-
प्रसादना मुग्धनायिका ।

तच्च वयोमुग्धा यथा ।

विस्तारी स्तनभार एव गमितो न खोचितामुन्नतिं

रेखोद्भासिहृतं वलिचयमिदं न स्पृष्टनिष्पन्नतम् ।

मध्येऽस्या ऋजुरायताऽर्धकपिशा रोमावली निर्मिता

रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥

यथा च ममैव ।

उच्छसन्मण्डलप्रान्तरेखमावद्भकुलम् ।

अपर्याप्तमुरोद्वेहः शंसत्यस्याः स्तनद्वयम् ॥

काममुग्धा यथा ।

दृष्टिः सालसतां विभर्ति न शिशुकीडासु बद्धादरा

श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्त्रपि ।

पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नाऽऽरोहति प्राग् यथा

बाला नूतनयौवनव्यतिकराऽवष्टभ्यमाना शनैः ॥

रतवामा यथा ।

व्याहता प्रतिवचो न सन्दधे

गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवतेऽस्य शयनं पराङ्मुखी

खा तथापि रतये पिनाकिनः ॥

मृदुः कोपे यथा ।

प्रथमजनिते बाखा मन्यौ विकारमजानती

कितवचरिते नासज्याङ्गे विनम्रभुजैव सा ।

चिबुकमलिकं चोन्नम्योच्चैरक्षचिमविभ्रमा

नयनसलिलस्यन्दिन्योष्ठैरुदयपि चम्बिता ॥

एवमन्येऽपि सज्जासंवृतानुरागनिबन्धना मुग्धा व्यवहारा
निबन्धनीयाः । यथा ।

न मध्ये संस्कारं कुसुममपि बाखा विवहते

न निश्चासैः सुभूर्जनयति तरङ्गव्यतिकरम् ।

नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुः प्रतिमुखं

प्ररोहद्रोमाञ्चा न पिबति न पाचं चक्षयति ॥

अथ मध्या ।

मधोद्यद्यावनानङ्गा मोहान्तसुरतक्षमा ॥ १५ ॥

सम्प्राप्ततारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।

तत्र दौवमवती यथा ।

आलापान् भ्रूविलासो विरलयति लसद्वाङ्मलिनप्रियातं

नीवीयन्धिं प्रथिक्का प्रतनयति मनाङ् मध्यनिजो नितम्बः ।

उत्पुण्यत्पार्श्वमूर्च्छत्कुचशिखरमुरो नूनमन्तः स्मरेण

स्पृष्टा कोदण्डकोट्या हरिणशिखुदृशो दृश्यते दौवमवतीः ॥

कामवती यथा ।

स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुह्येतुभिर्

अदपि विधृतास्तिष्ठन्धारादपूर्णमनोरथाः ।

तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्परमुन्मुखा
नयनमस्त्रिनीनास्त्राकृष्टं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥

मध्यासम्भोगो यथा ।

*ताव च्छिन्न रत्नसमम् महिषाणं विभ्रमा विराजन्ति ।

जाव ए कुवलयदलसञ्चहाद् मण्डलेन्ति चञ्चलाद् ॥

एवं धीरायामधीरायां धीराधीरायामप्युदाहार्यम् ।

अथाऽस्या मानवृत्तिः ।

धीरा सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या साश्रु कृतागंसम् ।

खेदयेद् दयितं कोपाद्धीरा परुषाक्षरम् ॥ १६ ॥

मध्याधीरा कृतापराधं प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् ।

यथा माघे ।

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च याऽसकौरहस्त्वाम् ।

ब्रज विटपममुं ददस्व तस्यै

भवतु यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोक्त्या खेदयेत् । यथाऽमरुतके ।

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान् मया किं कृतं

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गङ्गदेन वचसा कस्याऽयतो रुद्यते

नन्वेतन् मम का तवाऽस्मि दयिता नाऽस्मीत्यतो रुद्यते ॥

* तावदेव रत्नसमये महिषानां विभ्रमा विराजन्ते ।

यावन्न कुवलयदलसञ्चभागि मुकुलयन्ति नयनमग्नि ॥

अधीरा सांशु पशुवाचरम् । यथा ।

जातु यातु किमनेन तिष्ठता

मुञ्च मुञ्च सखिमाऽऽदरं कथाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं

ब्रह्मो न नयनैर्निरीक्षितुम् ॥

एवमपरेऽपि श्रीडानुपहिताः स्वयमन्वभियोगक्षरिणो

मध्याव्यवहारा भवन्ति । यथा ।

खेदाश्रः कणिकाञ्चितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोद्गमे

विश्रम्भेऽपि मुरौ पयोधरभरोत्कम्भेऽपि दृष्टिं गते ।

दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाऽभियुक्तः प्रियस्

तत्त्वज्ञा दृढकेशकर्षणक्षणाक्षेपामृते सुख्यया ॥

खतोऽनभियोजकत्वं दृढकेशकर्षणक्षणाक्षेपामृते सुख्यवेवेत्यु-

त्प्रेक्षाप्रतीतेः ।

अथ प्रगल्भा ।

यौवनाश्रः स्मरोन्मत्ता प्रगल्भा दयिताङ्गके ।

विलीयमानेवाऽऽनन्दाद् रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ १७ ॥

गाढयौवना । यथा ममैव ।

अभ्युन्नतस्तनमुरो मयमे च दीर्घे

वक्त्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मथोऽधिकं तनुरतीवगुर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाऽहृतयौवनायाः ॥

यथा च ।

स्रजतटमिदमुत्तुङ्गं गिजो मध्यः समुच्चतं जघनम् ।

विषमे मृगशावाच्या वपुषि नवे क हव न स्वस्रति ॥

भावप्रगल्भा यथा ।

न जाने सन्मुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥

रतप्रगल्भा यथा ।

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्

वासः प्रसूथमेखलागुणधृतं किञ्चिन् नितम्बे स्थितम् ।

एतावत् सखि वेद्मि केवलमहं तस्माऽङ्गसङ्गे पुनः

कोऽसौ काऽस्मि रतं नु किं कथमिति स्वल्पाऽपि मे न स्मृतिः ॥

एवमन्येऽपि परित्यक्तह्रीयन्मणावैदग्ध्यप्रायाः प्रगल्भाव्यव-

शारा वेदितव्याः । यथा ।

कश्चित् ताम्बूलान्नः कश्चिदगरुपङ्काङ्गमलिनः

कश्चित् चूर्णोद्गारी कश्चिदपि च सालन्नकपदः ।

वस्त्रभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥

अथाऽस्याः कोपचेष्टा ।

सावहित्यादरोदास्ते रतौ धीरेतरा क्रुधा ।

सन्तर्ज्य ताडयेन् मध्या मध्याधीरेव तं वदेत् ।

सहाऽवहित्येनाऽऽकारसंवरणेनाऽऽदरेण चोपचाराधिक्येन
वर्तते वा सावहित्यादरा । रतावुदासीना क्रुधा कोपेन भवति ।

सावहित्यादरा । यथाऽमरुशतके ।

एकचाऽऽसनसंखितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतस्
ताम्बूलाहरणच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आखापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतस्तुरया कोषः कृतार्थीकृतः ॥

रतावदासीना यथा ।

आयसा कलहं पुरेव कुर्वते न खंसने वाससो
भग्नभ्रूगतिखण्डमानमधरं धत्ते न केशयहे ।
अङ्गान्यर्पयति खयं भवति नो वामा हठास्त्रिङ्गने
तस्या शिञ्चित एष सम्प्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥

इतरात्वधीरप्रगल्भा कुपिता सती सन्तर्ज्य ताडयति । यथा-
ऽमरुशतके ।

कोपात् कोमलसोखबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं
नीत्वा केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति खलत्कलगिरा संसृज्य दुस्तेष्टितं
धन्यो हस्यत एष निङ्गुतिपरः प्रेयान् रुदन्या हसन् ॥

धीराधीरप्रगल्भा मध्याधोरेव तं वदति सोत्प्रासवक्रोक्ता ।

यथा तत्रैव ।

कोपो यत्र भुक्कुटिरचना नियहे यत्र मौनं
यचाऽन्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।
तस्य प्रेम्बस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोचः खलायाः ॥

पुनश्च ।

देधा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुग्धा द्वादशोदिताः ॥ १८ ॥

मध्याप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठान्मभेदेन द्वादश
भेदा भवन्ति । मुग्धा त्वेकरूपैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे । यथाऽमरुशतके ।

दृष्टैकाग्रनसंस्थिते प्रथितमे पश्चादुपेत्याऽऽदराद्

एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्वक्तिकन्धरः सपुलकः प्रेमोत्सवभानसाम्

अन्तर्हासलवत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां शुभति ॥

न चाऽन्योर्दीर्घिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः । अपितु प्रेम्णा-
ऽपि । यथा चैतत् तथोक्तं दक्षिणलक्षणावसरे । [एषां च धी-
रमध्याधीरमध्याधीराधीरमध्याधीरप्रगल्भाधीरप्रगल्भाधीराधी-
रप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदात् द्वादशानां वास-
वदत्तारत्नावलीवत् प्रबन्धनायिकानामुदाहरणानि महाकवि-
प्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि ।]

अथाऽन्यस्त्री ।

अन्यस्त्री कन्यकोटा च नाऽन्योठाऽङ्गिरसे कश्चित् ।

कन्यामुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥ १९ ॥

नायकान्तरसम्बन्धिनी अन्योठा । यथा ।

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाऽप्यस्मिन् गृहे दास्यमि

प्रायेणाऽस्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पात्यति ।

एकाकिन्यपि यामि तद् वरमितः स्त्रोतस्तमात्माकुलं

भीरन्नास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदानलघन्ययः ॥

इत्थं लङ्गिनि प्रधाने रसे न कश्चिन् निबन्धनीयेति न

प्रपञ्चिता । कन्यका तु पित्राद्यायत्तत्वादपरिणीताऽप्यन्यस्तीत्यु-
च्यते । तस्यां पित्रादिभ्योऽन्यभ्यमानार्थां सुखभाषामपि परो-
परोधककान्ताभयात् प्रच्छन्नं कामिलं प्रवर्तते । यथा मास-
त्यां माधवस्य सागरिकायां च वत्सराजस्येति । तदनुरागस्य
स्येच्छया प्रधानाप्रधानरससमाश्रयो निबन्धनीयः । यथा र-
त्नावलीनामानन्दयोः सागरिकामस्यचवत्सनुराग इति ।

साधारणस्तौ गणिका कलाप्रागल्भ्यधैर्त्ययुक् ।

तद्व्यवहारो विस्तरतः शास्त्रान्तरे निदर्शितः । दिङ्मात्रं तु ।

कन्नकामसुखार्थास्तन्त्राद्युपपण्डकान् ॥ २० ॥

रक्तैव रञ्जयेदाढ्यान् निःस्वान् मात्रा विवासयेत् ।

कन्नं ये कामयन्ते ते कन्नकामाः श्रोत्रियवणिकक्षिप्रिप्रभृ-
तयः । सुखार्थोऽप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा । अज्ञो
मूर्खः । स्तन्त्रो निरङ्कुशः । अहंयुरहङ्कृतः । पण्डको वात-
पण्डादिः । एतान् बह्विज्ञान् रक्तैव रञ्जयेदर्थार्थम् । तत्प्र-
धानत्वात् तद्वृत्तेः । गृहीतार्थान् कुट्ट्यादिना निष्कासयेत्
पुनः प्रतिसन्धानाय । इदं तामामौत्सर्गिकं रूपम् ।

रूपकेषु तु ।

रक्तैव त्वप्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये ॥ २१ ॥

प्रहसनवर्जिते प्रकरणादौ रक्तैर्वैषा विधेया । अथ मृ-
च्छकटिकायां वसन्तसेना आहदन्तस्य । प्रहसने त्वरक्ताऽपि
हास्यहेतुत्वात् । नाटकादौ तु दिव्यनृपनायके नैव विधेया ।

अथ भेदान्तराणि ।

आसामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ।

स्वाधीनपतिका वासकसज्जा विरहोत्कण्डिता खण्डिता कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितप्रियाऽभिसारिकेत्यष्टौ स्वस्तीप्रभृतीनामवस्थाः । नायिकाप्रभृतीनामवस्थारूपत्वे सत्यवस्थान्तराभिधानं पूर्वासां धर्मिलप्रतिपादनायाऽष्टाविति न्यूनाधिकव्यवच्छेदः । न च वासकसज्जादेः स्वाधीनपतिकादावन्तर्भावः । अनासन्नप्रियत्वाद् वासकसज्जाया न स्वाधीनपतिकात्वम् । यदि चैक्यप्रियाऽपि स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रियाऽपि न पृथग् वाच्या । न चेतया व्यवधानेनाऽऽसत्तिरिति नियन्तुं शक्यम् । न चाऽविदितप्रियव्यलीकायाः खण्डितात्वं नाऽपि प्रवृत्तरतिभोगेच्छायाः प्रोषितप्रियात्वं स्वयमगमनान् नायकं प्रत्यप्रयोजकत्वान् नाऽभिसारिकात्वम् । एवमुत्कण्डिताऽप्यन्यैव पूर्वाभ्यः । औचित्यप्राप्तप्रियागमनसमयातिवृत्तिविधुरा न वासकसज्जा । तथा विप्रलब्धाऽपि वासकसज्जावदन्यैव पूर्वाभ्यः । उक्त्वा नायात इति प्रतारणाधिकाच्च च वासकसज्जोत्कण्डितयोः पृथक् । कलहान्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलीका तथाऽप्यगृहीतप्रियानुनया पश्चात्तापप्रकाशितप्रसादा पृथगेव खण्डितायाः । तत् स्थितमेतदष्टाववस्था इति ।

तत्र ।

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तृका ॥ २२ ॥

यथा ।

मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्त्रहस्तलिखिता मम मञ्जरोति ।
अन्याऽपि किं न सखि भाजनमीदृशानां
वैरो न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अथ वासकसज्जा ।

मुदा वासकसज्जा खं मण्डयत्येव्यति प्रिये ।
खमात्मानं वेश्म च हर्षेण भूषयत्येव्यति प्रिये । वासक-
सज्जा यथा ।

निजपाणिपल्लवतटसल्लसनाद्
अभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।
अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे
मुखवासमास्यकमलशयनैः ॥

अथ विरहोत्कण्ठिता ।

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ॥ २३ ॥
यथा ।

सखि स विजितो वीणावाद्यैः कथाऽप्यपरस्त्रिया
पणितमभवत् ताभ्यां तत्र लपाललितं ध्रुवम् ।
कथमितरया सेफालीषु स्खलत्कुसुमास्त्रपि
प्रसरति गभोमध्येऽपीन्दौ प्रियेण विखन्यते ॥

अथ खण्डिता ।

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ध्याकषायिता ।
यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्त्रिशुकेन
 स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदट्टम् ।
 प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसो विसर्पन्
 नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरोतुम् ॥

अथ कलहान्तरिता ।

कलहान्तरिताऽमर्षाद् विधूतेऽनुशयार्तियुक् ॥ २४ ॥

यथा ।

निःश्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मूलमुन्मथ्यते
 निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं मक्तन्द्दिवं रुद्यते ।
 अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेथांस्तथोपेक्षितः
 सख्यः कं गुणमाकलय्य दयिते मानं वयं कारिताः ॥

अथ विप्रलब्धा ।

विप्रलब्धोक्तसमयमप्राप्तेऽतिविमानिता ।

यथा ।

उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्वयापि नाऽऽयातः ।
 याऽतः परमपिजोवेज् जीवितनाथो भवेत् तस्याः ॥

अथ प्रोषितप्रिया ।

दूरदेशान्तरस्थे तु कार्यतः प्रोषितप्रिया ।

यथाऽमरुशतके ।

आदृष्टिप्रसरात् प्रियस्य पदवीमुदीक्ष्य निर्विषया
 विश्रान्तेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वान्ते समुत्सर्पति ।

इत्थेकं सशुचा गृहं प्रति पदं पान्यस्त्रियाऽस्त्रिन् क्षणे
माऽभूदागत इत्यमन्दवलितघीवं पुनर्वीक्षितम् ॥
अथाऽभिसारिका ।

कामार्ताऽभिसरेत् कान्तं सारयेद् वाऽभिसारिका ॥२५॥
यथाऽमरुशतके ।

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्ची पादौ रणन्मणिनूपुरौ ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतडिण्डिमा
यदि किमधिकत्रासेत्कम्पं दिशः समुदीचसे ॥

यथा च ।

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमुपगम्य वदेर्
अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥

तत्र ।

चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।
युक्ताः षडन्त्या दे चाऽऽद्ये क्रोडौज्ज्वल्यप्रद्वर्षितैः ॥ २६ ॥

परस्त्रियौ तु कन्यकोढे । सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते
पश्चाद् विदूषकादिना सहाऽभिसरन्त्यावभिसारिके । कुतोऽपि
सङ्केतस्थानमप्राप्ते नाशके विप्रसन्ने इति व्यवस्थितैवाऽनयो-
रिति । अस्त्राधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् । यत् तु माल-

विकाग्निमित्रादौ योऽप्येवं धीरः सोऽपि दृष्टो देव्याः पुरत
इति मालविकावचनानन्तरम् । राजा ।

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।

तन् मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥

इत्यादि तन् न खण्डितानुनयाभिप्रायेणाऽपितु सर्वथा मम
देव्यधीनत्वमाशङ्क्य निराशा माभूदिति कन्याविश्रम्भणायेति ।
तथाऽनुपसञ्जातनायकसमागमाया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्क-
ण्डितात्वमेवेति न प्रोषितप्रियात्मनाश्चत्तप्रियत्वादेवेति ॥

अथाऽऽसां सहायिन्यः ।

दूत्यो दासी सखी कारुर्धात्रेयी प्रतिवेशिका ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेटमित्रगुणान्विताः ॥ २७ ॥

दासी परिचारिका । सखी स्नेहनिबद्धा । कारुः रजकी-
प्रभृतिः । धात्रेयी उपमात्सुता । प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी ।
लिङ्गिनी भिक्षुकादिका । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । स्वं
चेति दूतीविशेषाः । नायकमित्राणां पीठमर्दादीनां निस्स-
यार्थत्वादिना गुणेन युक्ताः । तथा च मालतीमाधवे काम-
न्दकीं प्रीति ।

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्वमेते गुणाः कामदुषाः क्रियासु ॥

तत्र सखी । यथा ।

मृगशिशुदृशस्तस्यास्तापं कथं कथयामि ते

दहन्पतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वैधवो ।

इति तु विदितं नारीरूपः स लोकदृष्टां सुधा ।

तव प्रथमतया शिष्योत्कर्षो विधेर्विघटियते ॥

यथा च ।

* सत्त्वं जाणद् ददुं सरिसन्धि जणन्धि जुज्जए राओ ।

मरउ ण तुमं भणिसुं मरणं पि सत्ताहणिज्जं से ॥

स्वयं दूती । यथा ।

† मज्झ एहि किं णिवालअ हरसि णिअं वाउ जह वि मे सिचअं ।

साहेमि कस्स सुन्दर दूरे मामो अहं एक्का ॥

इत्याद्युद्धम् ।

अथ योषिदलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारास्तु विंशतिः ।

यौवने सत्त्वोद्भूता विंशतिरलङ्काराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र ।

भावो ह्रावश्च चेला च त्रयस्तत्र शरीरजाः ॥ २८ ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ २९ ॥

तत्र भावह्रावचेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यं

प्रागल्भ्यमौदार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

* सत्त्वं जानाति ददुं सदृशे जने युज्यते रागः ।

भ्रियतां न त्वां भणिव्यामि मरणमपि स्थाघनीयमस्याः ॥

† मज्झएहि किं णिवालअ हरसि णिअं वायो यद्यपि मे सिचयं ।

साधयामि कस्स सुन्दर दूरे मामोऽहमेका ॥

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।

मोहयितं कुट्टमितं बिम्बोक्तो ललितं तथा ।

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ॥ ३० ॥

तानेव निर्दिशति ।

निर्विकारात्मकात् सत्त्वाद् भावस्तत्राऽऽद्यविक्रिया ।

तत्र विकारहेतौ सत्यपि अविकारकं सत्त्वम् । यथा
कुमारसम्भवे ।

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्

हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभेदप्रभवे भवन्ति ॥

तस्मादविकाररूपात् सत्त्वाद् यः प्रथमो विकारोऽन्तर्वि-
परिवर्ती बीजस्योच्छूनतेव स भावः । यथा ।

दृष्टिः सालसतां बिभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा

ओत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तासुपि ।

पुंसामङ्गमेतश्च मधुना नाऽऽरोहति प्राक् यथा

बाह्या नूतनयौवनव्यतिकरावष्टभ्यमाना शनैः ॥

यथा वा कुमारसम्भवे ।

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यं

चन्द्रोदयारम्भ इवाऽम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे

व्यापारयामास विलोचनानि ॥

यथा वा ममैव ।

* तं चिञ्च वञ्चणं ते चञ्च लोञ्चणे जोञ्चणं पि तं चञ्च ।

अञ्च अणञ्चलञ्चि अञ्चं चिञ्च किं पि साहेइ ॥

अथ हावः ।

हेवाकसस्तु ष्टङ्गारो हावोऽस्तिभूविकारकृत् ॥ ३१ ॥

प्रतिनियताङ्गविकारकारो ष्टङ्गारः स्वभावविशेषो हावः ।

यथा ममैव ।

† जं किं पि पेञ्चमाणं भणमाणं रे जहा तह चञ्च ।

णिञ्चमाञ्च णेहमुद्धं वञ्चस्स मुद्धं णिञ्चहेइ ॥

अथ हेला ।

स एव हेला सुव्यक्तष्टङ्गाररससूचिका ।

हाव एव स्पष्टभूयोविकारत्वात् सुव्यक्तष्टङ्गाररससूचको
हेला । यथा ममैव ।

‡ तह झत्ति से पञ्चत्ता सव्वङ्गं विञ्चमा यणुब्बेए ।

संसद्वञ्चवालभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥

अथाऽयत्नजाः सप्त । तत्र शोभा ।

* तदेव वचनं ते चैव लोचने यौवनमपि तदेव ।

अन्यानङ्गलक्ष्यीरन्यदेव किमपि साधयति ॥

† यत् किमपि प्रेक्षमाणां भणमानां रे यथा तथैव ।

निर्धाय खेहमुग्धां वयस्य मुग्धां पश्य ॥

‡ तथा भटित्वस्याः प्रवृत्ताः सर्वाङ्गं विञ्चमाः स्तनोद्धेदे ।

संशयितबालभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ॥

रूपोपभोगतारुण्यैः शोभाऽङ्गानां विभूषणम् ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

तां प्राञ्जुखीं तत्र निवेश्य बालां

क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषणाः ।

भूतार्थशोभाद्विद्यमानेनेत्राः

प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥

इत्यादि । यथा च आकुन्तले ।

अनाघ्रातं पुष्पं किमलयमलूनं करद्वहैर्

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुष्पानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

अथ कान्तिः ।

मन्मथावापितच्छाया सैव कान्तिरिति स्मृता ।

शोभैव रागावतारघनीकृता कान्तिः । यथा ।

उन्मीलददनेन्दुदोप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं

भिन्नं पीनकुचस्थलस्य च रुचा हस्तप्रभाभिर्हतम् ।

एतस्याः कलविङ्ककण्डकदलीकल्पं मिलत्कौतुकाद्

अप्राप्ताङ्गसुखं रूपेव सहसा केशेषु लभ्यं तमः ॥

यथा हि महाश्वेतावर्णनावधरे भट्टबाणस्य ।

अथ माधुर्यम् ।

अनुल्बणत्वं माधुर्यं

यथा शाकुन्तले ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्बद्धं लक्ष्मीं तनोति ।
हृदयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनाऽपि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाऽऽकृतीनाम् ॥

अथ दीप्तिः ।

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तरः ॥ ३३ ॥

यथा ।

*देव्या पसिअ णिअन्तसुमुहससिजोण्हाविलुत्ततमणिवहे ।
अहिसारिआण विग्नं करेसि अण्णाण विह्वलसे ॥

अथ प्रागल्भ्यम् ।

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं

मनःसोभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागल्भ्यम् ।

यथा ममैव ।

तथा ग्रीडाविधेयाऽपि तथा मुग्धाऽपि सुन्दरी ।
कलाप्रयोगचातुर्यं सभास्वाचार्यकं गता ॥

अथौदार्यम् ।

औदार्यं प्रश्रयः सदा ।

यथा ।

* देवात् दृष्ट्वा नितान्तसुमुखशशिन्योत्स्नाविलुप्ततमोनिवहे ।
अभिसारिकायां विग्नं करोमि अन्यासां विह्वलाशे ॥

*दिअहं खु दुक्खिआए सअलं काऊए गेहवावारं ।

गरुएवि मल्लुदुक्खे भरिमा पाअन्नसुत्तस्स ॥

यथा वा । भ्रभङ्गे सहसोद्गतेत्यादि ।

अथ धैर्यम् ।

चापलाविद्धता धैर्यं चिद्वृत्तिरविकल्पना ॥ ३४ ॥

चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाख्यायिका धैर्य-
मिति । यथा मालतोमाधवे ।

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः स्नाय्यस्तातो जनन्यमस्तान्वया

कुलममलिनं न लेवाऽयं जनो न च जीवितम् ॥

अथ स्वाभाविका दश । तत्र ।

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ।

प्रियकृतानां वाग्वेषचेष्टानां शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनु-
करणं लीला । यथा ममैव ।

†तह दिट्ठं तह भणिअं ताए णिअदं तहा तहा सोणं ।

अवलोद्धअं सद्दण्हं सविम्ममं जह सवत्तीहिं ॥

यथा वा ।

* दिवसं खलु दुःखितायाः सकलं कृत्वा गृहस्थापारं ।

गुह्यपि मन्यदुःखे भरिमा पादान्ते समस्य ॥

† तथा दृष्टं तथा भणितं तथा नियतं तथा तथ शीर्षं ।

अवलोकितं सदृशं सविम्बं यथा सपत्नीभिः ॥

तेनोदितं वदति याति तथा यथाऽसौ ।

इत्यादि ।

अथ विलासः ।

तात्कालिको विशेषस्तु विलासेऽङ्गक्रियादिषु ॥ ३५ ॥

दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशय-
विशेषोत्पत्तिर्विलासः । यथा मालतीमाधवे ।

अत्राऽन्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।

तद् भूरिसात्त्विकविकारविशेषरम्यम्

आचार्यकं विजयि माम्मथमाविरासीत् ॥

अथ विच्छिन्तिः ।

आकल्परचनाऽल्पाऽपि विच्छिन्तिः कान्तिपोषकृत् ।

स्तोकोऽपि वेषो बद्धतरकमनीयताकारो विच्छिन्तिः ।

यथा कुमारसम्भवे ।

कर्णार्पितो रोध्रकषायरूचे

गोरोचनाभेदनिताम्तगौरे ।

तस्याः कपोले परभागलाभाद्

बबन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ॥

अथ विभ्रमः ।

विभ्रमस्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ॥ ३६ ॥

यथा ।

अभ्युद्धते शशिनि पेशलकान्तदूती-
 संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
 अयाहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
 विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥

यथा वा ममैव ।

श्रुत्वाऽऽयातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
 भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥
 अथ किलकिञ्चितम् ।

क्रोधाश्रुदर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितम् ।

यथा ममैव ।

रतिक्रोडाद्यूते कथमपि समासाच्च समयं
 मया लब्धे तस्याः कणितकलकण्ठार्धमधरे ।
 कृतभ्रूभङ्गाऽसौ प्रकटितविलसार्धरुदित-
 स्मितक्रोधाङ्गान्तं पुनरपि विदध्यान् मयि मुखम् ॥
 अथ मोहायितम् ।

मोहायितं तु तद्भावभावेनैकथादिषु ॥ ३७ ॥

इष्टकथादिषु प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुरागेण
 भावितान्तःकरणत्वं मोहायितम् । यथा पद्मगुप्तस्य ।
 चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।
 ग्रीडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवग्रेव सा ॥
 यथा वा ।

मातः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाञ्चिताङ्गी मुञ्जर
जृम्भामन्यतरकां सुललितापाङ्गां दधाना दृशम् ।
सुमेवाऽऽलिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभव-
स्यात्मद्रोहिणि किं ह्रिया कथय मे गूढो निश्चिन्ति स्मरः ॥
यथा वा ममैव ।

स्मरदवयुनिमित्तं गूढमुञ्जेतुमस्याः
सुभग तव कथायां प्रसुतायां सखीभिः ।
भवति विततपृष्ठोदक्षपोनक्षनाया
ततवलचितबाहुर्जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ॥

अथ कुट्टमितम् ।

सानन्दाऽन्तः कुट्टमितं कुप्येत् केशाधरग्रहे ।

यथा ।

नान्दीपदानि रतिनाटकविभ्रमाणाम्
आज्ञाचराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।
दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणेः
सीत्कारशृङ्खलदितानि जयन्ति नार्याः ॥

अथ बिम्बोकः ।

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि बिम्बोकोऽनादरक्रिया ॥ ३८ ॥

यथा ममैव ।

सव्याजं तिलकालकान् विरलयन् लोलाङ्गुलिः संस्पृशन्
वारं वारमुदञ्चयन् कुचयुगप्रोदञ्चिनीलाञ्चलम् ।
यद् भूभङ्गतरङ्गिताञ्चितदृशा सावज्ञमालोकितम्

तद्गर्वादवधोरितोऽस्मि न पुनः कान्ते कृतार्थीकृतः ॥

अथ खलितम् ।

सुकुमाराङ्गविन्यासो मन्दृणो ललितं भवेत् ।

यथा ममैव ।

सम्भूभङ्गं करकिमलयावर्तनैरालपन्ती

सा पश्यन्ती खलितललितं लोचनस्याऽञ्जलेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयातैर्

निःसङ्गीतं प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाक्षी ॥

अथ विहृतम् ।

प्राप्तकालं न यद् ब्रूयाद् ग्रीडया विहृतं हि तत् ॥ ३८ ॥

प्राप्तावसरस्याऽपि वाक्यस्य खल्लया यदवचनं तद् विहृतम् । यथा ।

पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किमलयरुचिना सापदेशं लिखन्ती

भूयो भूयः क्षिपन्ती मयि सितशबले लोचने लोखतारे ।

वक्त्रं ह्रीनसमीपतस्फुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना

यन्मां नोवाच किञ्चित्स्थितमपि हृदये मानसं तद् दुनोति ॥

अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह ।

मन्त्री स्वं वोभयं वाऽपि सखा तस्यार्थचिन्तने ।

तस्य नेतुरर्थचिन्तायां तन्नावापादिलक्षणायां मन्त्री वा-
ऽऽत्मावोभयं वा सहायः ।

तच्च विभागमाह ।

मन्त्रिणा खलितः श्रेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ॥ ४० ॥

उक्तलक्षणे खलितो नेता मन्त्र्यायत्तसिद्धिः । श्रेषा धीरो-
दात्तादयः । अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन बोभयेन वाऽङ्गीकृत-
सिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु ।

चत्विक्पुरोहितै धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ।

ब्रह्म वेदस्तं वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः ।
आत्मज्ञानिनो वा । श्रेषाः प्रतीताः ।

दुष्टदमनं दण्डस्तसाहायास्तु ।

सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ॥ ४१ ॥

स्यष्टम् । एवं तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि ।
यदाह ।

अन्तःपुरे वर्षवराः किराता मूकवामनाः ।

क्लेच्छाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ॥ ४२ ॥

शकारो राज्ञः श्यासो हीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह ।

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिरूपता ।

तारतस्याद् यथोक्तानां गुणानां चोत्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकनायिकादूतदूतोमन्त्रिपुरोहितादी-
नामुत्तममध्यमाधमभावेन त्रिरूपता । उत्तमादिभावश्च न
गुणसङ्क्षोपचयापचयेन किं तर्हि गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाट्ये विधातव्यो नायकः सपरिच्छदः ॥ ४३ ॥

उक्तो नायकस्तद्व्यापारस्तद्व्यत्ये ।

तद्व्यापारात्मिका वृत्तिश्चतुर्धा तत्र कैशिकी ।

गीतनृत्यविलासाद्यैर्मृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ।

प्रवृत्तिरूपो नेहव्यापारस्वभावो वृत्तिः । सा च कैशिकी-
सात्त्वत्यारभटीभारतीभेदाच् चतुर्विधा । तासां गीतनृत्य-
विलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणो मृदुः शृङ्गारी कामफला-
वच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी ।

सा तु ।

नर्मतत्स्फिञ्जतत्स्फोटतद्गर्भश्चतुरङ्गिका ॥ ४४ ॥

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दात्मकम् ।

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं त्रिधा ॥ ४५ ॥

आत्मोपक्षेपसम्भोगमानैः शृङ्गार्यपि त्रिधा ।

शुद्धमङ्गं भयं द्वेधा त्रेधा वाग्वेषचेष्टितैः ।

सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माऽष्टादशधोदितम् ॥ ४६ ॥

अगम्य दृष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म । तच् च शुद्ध-
हास्येन सशृङ्गारहास्येन सभयहास्येन च रचितं त्रिविधम् ।
शृङ्गारवदपि खानुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रकाशनसापराधप्रि-
त्यप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव । भयनर्माऽपि शुद्धरसान्तराङ्गभावाद्

द्विविधम् । एवं षड्विधस्य प्रत्येकं वाम्वेषचेष्टाव्यतिकरेणाऽष्टा-
दशविधत्वम् ।

तत्र वचोदाख्यनर्म यथा ।

पत्युः शिरस्त्रकस्त्रामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सारञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्
माख्येन तां निर्वचनं जघान ॥

वेषनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । क्रिया-
नर्म यथा मास्रविकाग्निमित्रे उत्स्रग्नायमानस्य विदूषकस्यो-
परि निपुणिका सर्पभ्रमकारणं दण्डकाष्ठं पातयति । एवं वक्ष्य-
माणेष्वपि वाम्वेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपचेपनर्म यथा ।

मथ्याङ्गं गमय त्यज श्रमजलं स्त्रिता पयः पीयतां
मा शून्येति विमुञ्च पान्य विवशः शीतः प्रपामण्डपः ।
तामेव स्मर घस्मरस्मरश्चरन्तां निजप्रेयस्यौ
त्वच्चित्तं तु न रञ्जयन्ति पथिक प्रायः प्रपापालिकाः ॥

सम्भोगनर्म यथा ।

*सालोए चिञ्च सूरे घरिणी घरसामिञ्चसु घेत्तूण ।

णेच्छन्तस्स वि पाए धुञ्चइ हसन्तो हसन्तस्स ॥

माननर्म यथा ।

* सालोके एव सूर्ये ण्डहिणी ण्डहसामिकस्य ण्डहीत्वा ।

अणिच्छतोऽपि पादौ धुनेति हसन्तो हसतः ॥

तदवितथमवादीर्यन् मम त्वं प्रियेति
 प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।
 मदधिवसति मागाः कामिनां मण्डनश्रीर्
 व्रजति हि सफलत्वं वल्लभाखोकनेन ॥

भयनर्म यथा रत्नावल्यामालेख्यदर्शनावसरे । सुसङ्गता ।
 *जाणिदो मए एसो सव्वो वुत्तन्नो समं चित्तफलदएण ता
 देवीए णिवेदइस्समित्थादि ।

भृङ्गाराजं भयनर्म । यथा ममैव ।

अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्च
 चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।
 इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्नास्य सहसा
 कृतास्त्रे धूर्तः स्मितमधुरमास्त्रिङ्गति वधूम् ॥

अथ नर्मस्फिञ्जः ।

नर्मस्फिञ्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमे ।

यथा मालविकाग्निमित्रे सङ्केते नायकमभिसृतायां नायि-
 कायां नायकः ।

विसृज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं
 ननु चिरात् प्रभृति प्रणयान्मुखे ।
 परिगृहाण गते सहकारतां
 त्वमतिमुक्तस्तथाचरितं मयि ॥

* ज्ञातो मयैष सर्वो दत्तान्तः सह चित्रफलकेन तत् देखै
 निवेदयिष्यामि ।

मास्रविका । *भट्टा देवीए भयेण अत्तणो वि पिअं काउं
ण पारेमीत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटस्तु भावानां ह्यचितोऽल्परसो लवैः ॥ ४७ ॥

यथा मालतीमाधवे । मकरन्दः ।

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

असितमधिकं किं त्वेतत् स्यात् किमन्यदतोऽथ वा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥

इत्यत्र गमनादिभिर्भावलेखैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः
श्लोकः प्रकाश्यते ।

अथ नर्मगर्भः ।

कृन्नेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे ।

अङ्गैः सद्भास्यनिर्द्दास्यैरेभिरेषाऽत्र कौशिकी ॥ ४८ ॥

यथाऽमरुशतके ।

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पञ्चादुपेत्याऽऽदराद्

एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्

अन्तर्द्दासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

* भर्तः, देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।

यथा प्रियदर्शिकायां गर्भाङ्गे वत्सराजवेषसुसङ्गतास्थाने
साक्षाद् वत्सराजप्रवेशः ।

अथ सात्त्वती ।

विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागदयाजवैः ।

संलापोत्थापकावस्थां साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥ ४६ ॥

शोकहीनः सत्त्वशौर्यत्यागदयादर्षादिभावोत्तरो नायक-
व्यापारः सात्त्वती । तदङ्गानि च संलापोत्थापकसाङ्घात्यप-
रिवर्तकास्थानि ।

तत्र ।

संलापको गभीरोत्तिर्नानाभावरसा मिथः ।

यथा वीरचरिते । रामः । अयं स यः किल सपरिवार-
कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सङ्गस्थानेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः ।
राम राम दाशरथे स एवाऽयमाचार्यपादानां प्रियः परशुः ।

शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां

सैन्यैर्वृते विजित एव मया कुमारः ।

एतावताऽपि परिरभ्य हतप्रसादः

प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान् गुह्यमे ॥

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरशुरामयोरन्योन्यगभी-
रवचसा संलाप इति ।

अथोत्थापकः ।

उत्थापकस्तु यत्राऽऽदौ युद्धायोत्थापयेत् परम् ॥ ५० ॥

यथा वीरचरिते ।

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
चैदृष्यं न कुतोऽद्य सम्प्रति मम तद्दर्शने चक्षुषः ।
तत्साङ्गत्यसुखस्य नाऽस्मि विषयः किं वा बद्धव्याहृतैर्
अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जम्भताम् ॥

अथ साङ्गात्यः ।

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः साङ्गात्यः सङ्गभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या । यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायादीनां चाण-
क्येन खबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव । यथा पर्वतकाभ-
रणस्य राक्षसहस्तगमनेन मलयकेतुसहोत्थायिभेदनम् । दैव-
शक्त्या तु । यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद् विभी-
षणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तकः ।

प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकरणात् परिवर्तकः ॥ ५१ ॥

प्रस्तुतसोद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परि-
वर्तकः । यथा वीरचरिते ।

हेरम्बदन्तमुसलोस्त्रिखितैकभित्ति-
वक्षो विशाखविश्विखव्रणलाञ्छनं मे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्भुतवीरलाभाद्
यत् सत्यमद्य परिरभुमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः । भगवन् परिरक्षणमिति प्रकृतप्रतीपमेतदित्यादि ।

सात्त्वतीमुपसंहरन्नारभटीलक्षणमाह ।

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ।

सङ्क्षिप्तिका स्यात् सम्फोटो वस्तूत्यानावपातने ॥ ५२ ॥

मायामन्त्रबलेनाऽविद्यमानवस्तुप्रकाशनम् । तन्त्रबलादि-
न्द्रजालम् ।

तत्र ।

सङ्क्षिप्तवस्तुरचना सङ्क्षिप्तिः शिल्पयोगतः ।

पूर्वनेटनिवृत्त्याऽन्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ॥ ५३ ॥

मृदंश्चदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तूत्यापनं सङ्क्षिप्तिः । यथो-
दयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः । पूर्वनायकावस्थानिवृत्त्या-
ऽवस्थान्तरपरिग्रहमन्ये सङ्क्षिप्तिकां मन्यन्ते । यथा वालि-
निवृत्त्या सुग्रीवः । यथा च परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या ज्ञा-
न्तत्वापादनं पुण्या ब्राह्मणजातिरित्यादिना ।

अथ सम्फोटः ।

सम्फोटस्तु समाघातः क्रुद्धसंरब्धयोर्द्वयोः ।

यथा माधवाघोरघण्टयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजित्कृष्ण-
योश्च रामायणप्रतिबद्धवस्तुषु ।

अथ वस्तूत्यापनम् ।

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमिष्यते ।

यथोदात्तराघवे ।

जीयन्ते जयिनाऽपि सान्द्रतिमिरव्रातैर्विथङ्गापिभिर्
भास्वन्तः सकला रवेरपि ह्यः कस्मादकस्मादमी ।
एतास्त्रोद्यकबन्धरन्ध्ररुधिरैराधायमानोदरा
मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रा रवाः फेरवाः ॥

इत्यादि ।

अथाऽवपातः ।

अवपातस्तु निष्कामप्रवेशत्रासविद्रवैः ॥ ५४ ॥

यथा रत्नावल्याम् ।

कण्ठे कृत्वाऽवशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा दाराणि हेलोवल्लचरणवल्लत्किङ्किणोचक्रवालः ।
दत्तातङ्गे गजानामनुसृतसरणिः सन्धुमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं स्रवज्जः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरातः ॥
नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपाम्
अन्तः कञ्चुकि कञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नान्नः किरातैः कृतं
कुञ्जा मोचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ।

यथा च प्रियदर्शनायां प्रथमेऽङ्के विन्ध्यकेत्ववस्कन्दे ।
उपसंहरति ।

एभिरङ्गैश्चतुर्थेयं नाऽर्थवृत्तिरतः परा ।

चतुर्थी भारती साऽपि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ५५ ॥

कौशिकीं सात्त्वतीं चाऽर्थवृत्तिमारभटीमिति ।

पठन्तः पञ्चमीं वृत्तिमौङ्गटाः प्रतिजानते ॥ ५६ ॥

सा तु लक्ष्ये कचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु
हास्यादीनां भारत्यात्मकत्वात् । नीरसस्य च काव्यार्थस्य चा-
ऽभावात् । तिस्र एवैता अर्थवृत्तयः । भारती तु शब्दवृत्ति-
रामुखसङ्गत्वात् तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह ।

शृङ्गारे कौशिको वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ५७ ॥

देशभेदभिन्नवेषादिषु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह ।

देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।

लोकादेवाऽवगम्येता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

तत्र पाद्यं प्रति विशेषः ।

पाद्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।

लिङ्गिनीनां मद्यादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ॥ ५९ ॥

क्वचिदिति देवीप्रभृतीनां सम्बन्धः ।

स्त्रीणां तु प्राकृतं प्रायः शूरसेन्यधमेषु च ।

प्रकृतेरागतं प्राकृतम् । प्रकृतिः संस्कृतं तद्भवं तत्समं
देशीत्यनेकप्रकारम् । शूरसेनी मागधी च स्वशास्त्रनिबन्धे ।

पिशाचात्यन्तनीचादौ पैशाचं मागधं तथा ॥ ६० ॥
यद्देशं नीचपात्रं यत् तद्देशं तस्य भाषितम् ।
कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६१ ॥

स्यष्टार्थमेतत् ।

आमन्त्र्यामन्त्रकौचित्येनाऽऽमन्त्रणमाह ।

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वद्देवर्षिलिङ्गिनः ।
विप्रामात्याग्रजाश्चाऽऽर्या नटीह्वत्रभृतौ मिथः ॥ ६२ ॥

आर्याविति सम्बन्धः ।

रथो ह्वतेन चाऽऽयुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।
वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६३ ॥

अपिशब्दात् पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः । सो-
ऽपि तैस्तातेति सुगृहीतनामा चेति ।

भावोऽनुगेन ह्वत्री च मार्षेत्येतेन सोऽपि च ।

सूत्रधारः पारिपार्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । य च सू-
त्रिणा मार्ष इति ।

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भट्टेति चाऽधमैः ॥ ६४ ॥
आमन्त्रणीयाः पतिवज् ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वद्देवादिस्त्रियो भर्तृवदेव देवरादिभिर्वाच्याः ।
तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

समा दलेति प्रध्या च दृञ्जे वेश्याऽञ्जुका तथा ॥ ६५ ॥

कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः ।

विदूषकेण भवती राज्ञी चेटोति शब्दयते ॥ ६६ ॥

पूज्या जरती अम्बेति । स्पष्टमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभावान्

अशेषतो नेहदशाविभिन्नान् ।

को वक्तुमीशो भरतो न यो वा

यो वा न देवः शशिखण्डमौलिः ॥ ६७ ॥

दिङ्मात्रं दर्शितमित्यर्थः । [चेष्टा लीलाद्याः गुणा विन-
याद्याः उदाहृतयः संस्कृतप्राकृताद्या उक्तयः सत्त्वं निर्विका-
रात्मकं मनो भावः सत्त्वस्य प्रथमोविकारः तेन द्वावादयो ह्युप-
लब्धिताः ।]

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोकने नेह-

प्रकाशो नाम द्वितीयप्रकाशः समाप्तः ।

वस्तुवस्तुव्यतया रसविचारातिखण्डनेन वस्तुनेतरसामां वि
भज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिपाद्यते ।

प्रकृतित्वादथाऽन्येषां भूयोरसपरिग्रहात् ।

सम्पूर्णलक्षणत्वाच्च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उद्दिष्टधर्मकं हि नाटकमनुद्दिष्टधर्माणां प्रकरणादीनां
प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

तत्र ।

पूर्वरङ्गं विधायाऽऽदौ सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तददपरः काव्यमास्थापयेन् नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गे नाट्यशाला । तत्स्थप्रथम-
प्रयोगव्युत्पापनादौ पूर्वरङ्गता । तं विधाय विनिर्गते प्रथमं
सूत्रधारे तददेव वैष्णवस्थानकादिना* प्रविश्याऽन्यो नटः
काव्यार्थं स्थापयेत् । स च काव्यार्थस्थापनात् सूचनात् स्थापकः ।

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद् वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथाऽपि वा ॥ ३ ॥

स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा
मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वस्तु बीजं मुखं
पात्रं वा । वस्तु यथोदात्तराघवे ।

* दीर्घपादविच्छेपेण परिक्रमो वैष्णवस्थानकम् । आदिशब्दात् ता-
खवादिना परिक्रमो दौत्रमिति कस्यचित् टिप्पणी ।

रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान् मालामिवाऽऽज्ञां गुरोस्
तद्गत्वा भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।

तौ सुयोवविभोषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रादुर्भावाद्दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता दिवः ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम् ।

दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखोभूतः ॥

मुखं यथा ।

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्वाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

तवाऽस्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणाऽतिरंहसा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थस्वचकैः ।

कृतं कश्चिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ ४ ॥

रङ्गस्य प्रशस्तिं काव्यार्थानुगतार्थैः श्लोकैः कृत्वा ।

श्रौत्सुकेन कृततरा सहस्रं वा व्यावर्तमाना द्विधा

तैश्चैर्वन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽऽभिमुखं पुनः ।

दृष्ट्वाऽपि वरमान्तसाध्वसरसा गौरौ नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता स्निष्टा शिवा पातु वः ॥

इत्यादिभिरेव भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।

सा तु ।

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।

भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतवज्रलो वाक्प्रधानो नटाश्रया
व्यापारो भारती । प्ररोचना वीथीप्रहसनामुखानि चाऽस्या-
मङ्गानि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना ।

यथा रत्नावल्याम् ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दत्ता वयम् ।
वस्त्रकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्
मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥

वीथी प्रहसनं चाऽपि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ।

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तत् पुनः ॥ ६ ॥

सूत्रधारो नटीं ब्रूते माधं वाऽथ विदूषकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत् तदामुखम् ॥ ७ ॥

प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथाद्वातः प्रवृत्तकम् ।
प्रयोगातिशयश्चाऽथ बोध्यङ्गानि त्रयोदश ॥ ८ ॥

तत्र कथाद्वातः ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र ह्यत्रिणः ।
गृह्यत्वा प्रविशेत् पात्रं कथाद्वातो द्विधैव सः ॥ ९ ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । द्यौगन्धरायणः । द्वीपादन्यस्मा-
दपीति । वाक्यार्थं यथा वेणीसंहारे । भीमः ।

निर्वाणवैरिदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह केशवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
खल्ला भवन्तु कुरुराजसुताः समृद्ध्याः ॥

ततोऽर्थेनाऽऽह । भीमः ।

लाक्षागृहानलविषाम्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डवधूपरिधानकेशाः
खल्ला भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अथ प्रवृत्तकम् ।

कालसाम्यसमाल्लिप्तप्रवेशः स्यात् प्रवृत्तकम् ।

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकं
यथा ।

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।

उत्वाय गाढतमसं घनकालमुयं

रामो दशास्यमिव सञ्भृतबन्धुजीवः ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।

अथ प्रयोगातिशयः ।

एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥ १० ॥

यथा एष राजेव दुष्यन्त इति ।

अथ वीथ्यङ्गानि ।

उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते क्लृप्तम् ।

वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ॥ ११ ॥

तत्र ।

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।

यत्राऽन्योन्यं समालापो द्वेधेद्घात्यं तदुच्यते ॥ १२ ॥

गूढार्थं पदं तत्पर्यायस्येत्येवं माला । प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा माला । द्वयोर्द्विप्रत्युक्तौ तद् द्विविधमुद्घात्यकम् । तत्राऽऽद्यं विक्रमोर्वशां यथा । विदूषकः । *भो वञ्चस्व को एषो कामो जेष तुमं पि दूमिज्जसे सो किं पुरिसो आदु इत्यञ्जति । राजा । सखे ।

* भो वयस्य क एष कामो येन त्वमपि दूयसे स किं पुरषोऽथवा स्त्रीति ।

मनोजातिरनाधीना सुखेव प्रवर्तते ।

स्नेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः । * एवं पि ण जाणे । राजा । वयस्य इच्छाप्रभवः
स इति । विदूषकः । † किं जो जं इच्छदि सो तं कामेदि-
त्ति । राजा । अथ किम् । विदूषकः । ‡ ता जाणिदं जह
अहं सुअआरसासाए भोअणं इच्छामि ।

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे ।

का स्नाय्या गुणिनां क्षमा परिभवः को यः स्वकुलैः हतः ।
किं दुःखं परमं अयो जगति कः स्नाय्या य आश्रीयते ।
को मृत्युर्यसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शत्रवः
कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे क्वन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥

अथाऽवलगितम् ।

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वाऽन्यत् स्यात् त चाऽवलगितं द्विधा ॥ १३ ॥

तत्राऽऽद्यं यथोत्तरचरिते । समुत्पन्नवनविहारगर्भदोह-
दायाः सीताया दोहदकार्ये अनुप्रविश्य जनापवादादरण्ये
त्यागः । द्वितीयं यथा क्लितरामे । रामः । लक्ष्मण तात
वियुक्तामयोध्यां विमानस्थो नाऽहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्थं
गच्छामि ।

* एवमपि न जानामि ।

† किं यो यदिच्छति स तत् कामयतीति ।

‡ तज्ज्ञातं यथाहं स्वपकारशाखायां भोजनमिच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्याऽधः स्थितः पादुकयोः पुरः ।

जटावानक्षमाली च चामरी च विराजते ॥

इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।

अथ प्रपञ्चः ।

असङ्गतमिथःस्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन् मतः ।

असङ्गतेनाऽर्थेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना याऽन्योन्यस्तुतिः
स प्रपञ्चः । यथा कर्पूरमञ्जर्याम् । भैरवानन्दः ।

* रण्डा चण्डा दिक्खिदा धम्मदारा मज्जं मंसं पिज्जए खज्जए अ ।
भिक्षा भोज्जं चम्मखण्डं च सेज्जा कोलो धम्मो कस्स णो होदरम्मो ॥

अथ त्रिगतम् ।

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह ।

नटादित्रितयालापः पूर्वर्द्धे तदिष्यते ॥ १४ ॥

यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

मत्तानां कुसुमरसेन षट्पदानां

शब्देऽयं परमृतनाद एष धीरः ।

कैलासे सुरगणसेविते समन्तात्

किन्नर्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥

अथ कलनम् ।

* रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पीयते खाद्यते च ।

भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डश्च शय्या कौलो धर्मः कस्य न भवति रम्यः ॥

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य क्लृप्ता क्लृप्ता ।

यथा वेणीसंहारे । भीमार्जुनौ ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो

राजा दुःशासनादेर्गुह्यनुजगतस्याऽङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः

क्वाऽऽस्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत पुरुषा द्रष्टुमभ्यागतौ खः ॥

अथ वाक्केली ।

विनिवृत्त्याऽस्य वाक्केली द्विस्त्रिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १५ ॥

अस्येति वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकाङ्क्षस्य विनिवर्तनं वाक्केली ।

द्वित्रिर्वा उक्तिप्रत्युक्तयः । तत्राऽऽद्या यथोत्तरचरिते । वासन्ती ।

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरूढ्य मुग्धां

तामेव शान्तमथवा किमतः परेण ॥

उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । *भोदि

मन्त्रिण ए मं पि एदं चच्चरिं सिक्खावेहि । मदनिका । हृदा-

स ए क्व एसा चच्चरी दुवदिखण्डं क्व एदम् । विदूषकः ।

भोदि किं एदिणा खण्डेण मोदश्चा करोमि । मदनिका ।

ए हि पढीमि क्व एदमित्यादि ।

* भवति मदनिके मामप्येतां चर्चरीं शिक्षय ।—इताश्च न खण्ड
एसा चर्चरी द्विपदोखण्डकं खण्डेतत् ।—भवति किमेतेन खण्डेन मोद-
काः क्रियन्ते ।—न हि, पठ्यते खण्डेतत् ।

अथाऽधिवलम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाऽधिवलं भवेत् ।

यथा वेणीसंहारे । अर्जुनः ।

सकलरिपुजयाज्ञा यत्र बद्धा सुतैस्ते

दण्डमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डुपुत्रः ॥

इत्युपक्रमे । राजा । अरे नाऽहं भवानिव विकृत्यनाप्रगल्भः ।

किन्तु ।

द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।

मद्गदाभिन्नवक्षोस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरन्योन्यवाक्यस्याऽऽधिक्योक्तिरधिव-
लम् ।

अथ गण्डः ।

गण्डः प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सहसोदितम् ॥ १६ ॥

यथोत्तरचरिते । रामः ।

दयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोर्

अभावस्थाः स्पर्शा वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरममृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसङ्गस्तु विरहः ॥

प्रविश्य प्रतीहारी । *देव उच्यते । रामः । अचि कः ।
प्रतीहारी । देवस्य आसन्नपरिचारस्यो दुःखो इति ।

अथाऽवस्यन्दितम् ।

रसोक्तस्याऽन्यथा व्याख्या यत्राऽवस्यन्दितं हि तत् ।

यथा कलितरामे । सीता । †जाद कसं कु तुम्हेहिं अजु-
ज्झाए गन्तव्वं । तहिं सो राजा विणएण णमिदव्वो । लवः ।
अम्ब किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जाद
सो कु तुम्हाणं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः पिता ।
सीता । साशङ्कम् । जाद ए कु परं तुम्हाणं सअत्ताए ज्जेव
पुहवीए इति ।

अथ नालिका ।

सोपचासा निगूढार्था नालिकैव ग्रहेलिका ॥ १७ ॥

यथा मुद्राराक्षसे । चरः । ‡हं हो वच्चाण मा कुप्प । किं
पि तुह उअज्झाओ जाणादि किं पि अन्हारिसा जणा जाणन्ति ।
शिष्यः । किमस्मदुपाध्यायस्य सर्वज्ञत्वमपहर्तुमिच्छसि । चरः ।
यदि दे उवज्झाओ सव्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्स चन्दो
अणभिप्पेदोत्ति । शिष्यः । किमनेन ज्ञातेन भवतीत्युपक्रमे ।

* देव, उपस्थितः ।—देवस्यासन्नपरिचारको दुःमुखः ।

† जात, कस्यं खलु युवाभ्यामयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन नमितव्यः ।—जात स खलु युवयोः पिता ।—जात न खलु पर-
युवयोः सकलाया एव पृथिव्याः ।

‡ हं हो ब्राह्मण मा कुप्य किमपि तवोपाध्यायो जानाति किम-
प्यस्मादृशा जना जानन्ति ।—यदि त उपाध्यायः सर्वं जानाति तज्ज्ञा-
नातु तावत् कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति ।

चाणक्यः । चन्द्रगुप्तादपरत्तान् पुरुषान् जानामीत्युक्तं भ-
वति ।

अथाऽसम्प्रसापः ।

असम्बद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो यथोत्तरः ।

ननु चाऽसम्बद्धार्थत्वेऽसङ्गतिर्नाम वाक्यदोष उक्तः । तन्
न । उत्स्रप्रायितमदोम्नादशैशवादीनामसम्बद्धप्रस्थापितैव वि-
भावः । यथा ।

अर्चिष्मन्ति विदार्य वल्गुकुहराण्यासृक्तो वासुकेर्
अङ्गुल्या विषकुर्वुरान् गणयतः संस्पृश्य दन्ताङ्कुरान् ।
एकं चोपि नवाऽष्ट सप्तषडिति प्रध्वस्तसङ्ख्याक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिष्टुलविकलाः श्रेयांसि पुष्पान् वः ॥

यथा च ।

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्तस्यास्त्वया ज्ञता ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

यथा वा ।

भुक्ता हि मया गिरयः स्नातोऽहं वल्गिना पिबामि विद्यत् ।

हरिहरहरिण्यगर्भा मत्पुत्रास्त्रेण मृत्यामि ॥

अथ व्याहारः ।

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मासविकान्निमित्रे सास्यप्रयोगावसाने । मासविका

निर्गन्तुमिच्छति । विदूषकः । *मा दाव उवणसुद्धा गमि-
स्ससीत्युपक्रमे गणदासः । विदूषकं प्रति । आर्यं उच्यतां
यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । †पढमं पच्चूसे वण्ड-
णस्स पूआ भोदि सा तए लङ्घिदा । मालविका स्मयत इत्यादि-
ना नायकस्य विग्रहनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा
वचनेन व्याहारः ।

अथ मृदवम् ।

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ १८ ॥

यथा शाकुन्तले ।

मेदच्छेदकशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामुपलक्ष्यते विह्वतिमश्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोदुग् विनोदः कुतः ॥

इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा च ।

सततमनिर्वृतमानसमायाससहस्रसङ्कुलक्लिष्टम् ।

गतनिद्रमविश्वासं जीवति राजा जिगीषुरयम् ॥

इति राज्यगुणस्य दोषीभावः ।

उभयं वा ।

* मा तावदुपदेशस्तुद्धा गमिष्यति ।

† प्रथमं प्रब्रूये ब्राह्मणस्य पूजा भवति सा तथा लङ्घिता ।

सक्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यत्नयाः
 सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।
 अव्युत्सवमतिः कृतेन न सता नैवाऽसता व्याकुलो
 युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्वो जनः प्राकृतः ॥
 इति प्रस्तावनाङ्गानि ।

एषामन्यतमेनाऽर्थं पात्रं चाऽऽक्षिप्य ह्यत्रमृत् ।
 प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥ १८ ॥
 तत्र ।

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 कीर्तिकामो महोत्साहस्त्वय्यास्वाता महीपतिः ॥ २० ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ।
 तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राऽऽधिकारिकम् ॥ २१ ॥

अत्रेतिवृत्ते सत्यवागसंवादकारिनीतिशास्त्रप्रसिद्धाभिगा-
 मिकादिगुणयुक्तो रामायणमहाभारतादिप्रसिद्धो धीरोदा-
 त्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः तत्प्रख्यातमेवाऽत्र नाटके आ-
 धिकारिकं वस्तु विधेयमिति ।

यत् तत्राऽनुचितं किञ्चिन् नायकस्य रसस्य वा ।
 विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

यथा हृद्यना वास्त्रिवधो माथुराजेनोदात्तराघवे परि-
 त्यक्तः । वीरचरिते तु रावणसौहृदेन वासीरामवधार्थमा-
 यतेरामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद् विभज्य च ।

खण्डशः सन्धिसञ्ज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ॥ २३ ॥

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धीकृतसूचनीयदर्शनीय-
वस्तुविभागफलानुसारेणोपकृप्तबीजविन्दुपताकाप्रकरीकार्यल-
क्षणार्थप्रकृतिकं पञ्चावस्थानुगुण्येन पञ्चधा विभजेत् । पुनरपि
सैकैकस्य भागस्य द्वादश त्रयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्गसञ्ज्ञानां
सन्धीनां विभागान् कुर्यात् ।

चतुःषष्टिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ।

पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसन्धिभिः ।

अङ्गान्यत्र यथालाभमसन्धिं प्रकरीं न्यसेत् ॥ २४ ॥

अपरमपि प्रासङ्गिकमिति वृत्तमेकाद्यैरनुसन्धिभिर्न्यूनमिति
प्रधानेति वृत्तादेकद्वित्रिचतुर्भिर्ननुसन्धिभिर्नूनं पताकेति वृत्तं
न्यसनीयम् । अङ्गानि च प्रधानाविरोधे यथालाभं न्यसनी-
यानि प्रकरीति वृत्तं त्वपरिपूर्णसन्धि विधेयम् ।

तच्चैवं विभक्ते ।

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तितः ।

इयमत्र कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेत् शेषं कुर्याद् विष्कम्भकं तदा ॥ २५ ॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाऽङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ २६ ॥

स च ।

प्रत्यक्षनेत्रचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः ।

अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ २७ ॥

रङ्गप्रवेशे साक्षान् निर्दिश्यमाननायकव्यापारो बिन्दु-
पक्षेपार्थपरिमितोऽनेकप्रयोजनसंविधानरसाधिकरणः उत्सङ्ग-
इवाऽङ्गः

तत्र च ।

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ २८ ॥

अङ्गिन एवाऽङ्गिरसस्थायिनः सङ्गहात् स्थायिनेति रसान्त-
रस्थायिनो ग्रहणम् । गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकीर्णैरित्यर्थः ।

न चाऽतिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोद्ध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥ २९ ॥

कथासन्ध्यङ्गोपमादिलक्षणैर्भूषणादिभिः ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान् निर्वहणेऽङ्गुतम् ॥ ३० ॥

ननु च रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गत्वमु-
क्तम् । तन् न । यत्र रसान्तरस्थायी स्तानुभावविभावव्यभि-
चारियुक्तो भूयसोपनिबध्यते तत्र रसान्तराणामङ्गत्वम् । केव-
लस्थाय्युपनिबध्ये तु स्थायिनो व्यभिचारितैव ।

दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविष्वम् ।

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चाऽनुलेपनम् ॥ ३१ ॥

अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।

अङ्गैर्नैवोपनिबध्नीत प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

नाऽधिकारिवधं काऽपि त्याज्यमावश्यकं न च ॥ ३२ ॥

अधिकृतनायकवधं प्रवेशकादिनाऽपि न सूचयेत् । आव-
श्यकं तु देवपितृकार्याद्यवश्यमेव क्वचित् कुर्यात् ।

एकाद्याचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम् ।

पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ ३३ ॥

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसम्बद्धमासन्ननायकमवज्जपात्रप्र-
वेशमङ्गं कुर्यात् । तेषां पात्राणामवश्यमङ्गस्याऽन्ते निर्गमः
कार्यः ।

पताकास्थानकान्यत्र विन्दुरन्ते च बीजवत् ।

एवमङ्गाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।

पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्गं नाटकं परम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।

अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ ३५ ॥

धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।

शेषं नाटकवत् सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ३६ ॥

इति । कविबुद्धिविरचितमिति वृत्तम् । लोकसंश्रयमनुदान-
ममात्याद्यन्यतमधीरप्रशान्तनायकं विपदन्तरितार्थसिद्धिं कु-
र्यात् । प्रकरणे मन्त्री अमात्य एव । सार्थवाहो वणिग्विशेष
एवेति । स्पष्टमन्यत् ।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।

क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या काऽपि द्वयं क्वचित् ॥ ३७ ॥

कुलजाऽऽभ्यन्तरा बाह्या वेश्या नाऽतिक्रमोऽनयोः ।

आभिः प्रकरणं त्रेधा सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ॥ ३८ ॥

वेशो मतिः सोऽस्या जीवनमिति वेश्या । तद्विशेषो गणि-
का । यदुक्तम् ।

आभिरभ्यर्चिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्दं स्थानं च जनसंसदि ॥

एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे ना-
यिका । यथा वेश्यैव तरङ्गदत्ते कुलजैव पुण्यदूषितके । ते द्वेऽपि
मृच्छकटिकायामिति । कितवद्यूतकारादिधूर्तसङ्कुलं तु मृच्छ-
कटिकादिवत् सङ्कीर्णप्रकरणमिति ।

अथ नाटिका ।

लक्ष्यते नाटिकाऽप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित् ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्रितरो वा नाटीसञ्ज्ञाश्रिते काव्ये ॥

इत्थमुं भरतीयं श्लोकमेको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्य
इतरख्यप्रख्यातः प्रकरणिकासञ्ज्ञः नाटीसञ्ज्ञया द्वे काव्ये
आश्रिते इति व्याचक्षाणाः प्रकरणिकामपि मन्यन्ते । तद-
सत् । उद्देशलक्षणयोरनभिधानात् समानलक्षणत्वे वा भेदा-
भावात् । वस्तुरसनायकानां प्रकरणाभेदात् प्रकरणिकायाः ।
अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया यन् मुनिना लक्षणं कृतं तत्रा-
ऽयमभिप्रायः । शुद्धलक्षणसङ्करादेव तल्लक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं
सङ्कीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ।

तमेव सङ्करं दर्शयति ।

तत्र वस्तु प्रकरणान् नाटकान् नायको नृपः ।

प्रख्यातो धीरललितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ॥ ३८ ॥

उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मः प्रख्यातनृपनायकादित्वं तु
नाटकधर्म इति । एवं च नाटकप्रकरणनाटिकातिरेकेण
वस्त्रादेः प्रकरणिकायामभावादङ्गपात्रभेदाद् यदि भेदः ।

तत्र ।

स्त्रीप्रायचतुरङ्गादिभेदकं यदि चेत्थते ।

एकदित्यङ्गपात्रादिभेदेनाऽनन्तरूपता ॥ ४० ॥

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्यौचित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम् ।
कैशिकीवृत्त्याऽऽश्रयत्वाच्च तदङ्गसङ्ख्यायाऽत्पावमर्शत्वेन चतु-
रङ्गत्वमप्यौचित्यप्राप्तमेव ।

विशेषस्तु ।

देवो तत्र भवेज् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ।

गम्भीरा मानिनी कृष्णात् तदृशान् नेतृसङ्गमः ॥ ४१ ॥

प्राप्या तु ।

नायिका तादृशी मुग्धा दिव्या चाऽतिमनोहरा ।

तादृशीति नृपवंशजत्वादिधर्मातिदेशः ।

अन्तःपुरादिसम्बन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ॥ ४२ ॥

अनुरागे नवावस्थो नेतुस्तस्यां यथोत्तरम् ।

नेता तत्र प्रवर्तेत देवीचासेन शङ्कितः ।

तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसम्बन्धसङ्गीतकसम्बन्धादिना
प्रत्यासन्नायां नायकस्य देवीप्रतिबन्धान्तरितः उत्तरोत्तरो
नवावस्थानुरागो निबन्धनीयः ।

कैशिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च यक्ताऽङ्गैरिव नाटिका ॥ ४३ ॥

प्रत्यङ्गोपनिबद्धाभिहितलक्षणकैशिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटि-
केति ।

अथ भाणः ।

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।

यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥ ४४ ॥

सम्बोधनेक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।

स्वचयेद् वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ४५ ॥

भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्गं वस्तु कल्पितम् ।

मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशाऽपि च ॥ ४६ ॥

इति । धूर्ताश्चैरद्युतकारादयः तेषां चरितं यच्चैक एव विटः
स्वकृतं परकृतं बोधवर्णयति स भारतीवृत्तिप्रधानत्वाद् भाणः ।
एकस्य चोक्तिप्रत्युक्तयः आकाशभाषितैराशङ्कितोत्तरत्वेन भ-
वन्ति । अस्यष्टत्वाच्च च वीरशृङ्गारौ सौभाग्यश्रौर्थापवर्णनया
सूचनीये ।

लास्याङ्गानि ।

गेयं पदं स्थितं पाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका
प्रच्छेदकस्निगूढं च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥ ४७ ॥
उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ४८ ॥

शेषं स्पष्टमिति ।

अथ प्रहसनम् ।

तद्वत् प्रहसनं चेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः ।

तद्वदिति भाणवद् वस्तुसन्धिसन्धङ्गलास्यादीनामतिदेशः ।

तच्च शुद्धं तावत् ।

पाखण्डिविप्रप्रभृतिचेटचेटीविटाकुलम् ।

चेष्टितं वेषभाषाभिः शुद्धं हास्यवेषोन्वितम् ॥ ४९ ॥

पाखण्डिनः शाक्यनिर्यन्त्रप्रभृतयः । विप्राश्चाऽत्यन्तमृज-
वः । जातिभात्रोपजीविनो वा । प्रहसनाङ्गिहास्यविभावास्तेषां
च यथावत् स्वव्यापारोपनिबन्धनं चेटचेटी व्यवहारयुक्तं शुद्धं
प्रहसनम् ।

विस्तृतं तु ।

कामुकादिवचोवेषैः षण्ढकञ्चुकितापसैः ।

विकृतं सङ्कराद् वीथ्या सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारभटाद्याः । तद्वेषभाषादियोगिनो
यत्र षण्ढकञ्चुकितापसट्टकादयस्तद्विकृतं । स्वस्वरूपप्रच्युतवि-
भावत्वात् । वीथ्यङ्गैस्तु सङ्कीर्णत्वात् सङ्कीर्णम् ।

रसस्तु भूयसा कार्यः षड्विधो ह्यस्य एव तु ॥ ५० ॥

इति सष्टम् ।

अथ डिमः ।

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद् वृत्तयः कैशिकीं विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशाऽत्यन्तमुद्धताः ॥ ५१ ॥

रसैरहास्यष्टङ्गारैः षड्विधैः समन्वितः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्धान्तादिचेष्टितैः ॥ ५२ ॥

चन्द्रसूर्योपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेऽङ्गिनि ।

चतुरङ्गश्चतुःसन्धिर्निर्विमर्शो डिमः स्मृतः ॥ ५३ ॥

डिमसङ्घात इति नायकसङ्घातव्यापारात्मकत्वाद् डिमः ।
तत्रेतिहासप्रसिद्धमिति वृत्तम् । वृत्तयश्च कैशिकीवर्जास्तिस्रः ।
रसाश्च वीररौद्रबीभत्साहुतकरुणभयानकाः षट् । स्थायी तु
रौद्रो न्यायप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वह-
णाख्यासत्वारः सन्धयः साङ्गाः । मायेन्द्रजालाद्यनुभावसमा-
श्रयाः । शेषं प्रस्तावादिनाटकवत् । एतच् च ।

इदं त्रिपुरदाहेतु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।

ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसञ्ज्ञः प्रयोजितः ॥

इति भरतमुनिना स्वयमेव त्रिपुरदाहेतिवृत्तस्य तुल्यत्वं दर्शितम् ।

अथ व्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः ।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद् रसाः ॥ ५४ ॥

अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजये यथा ।

एकाद्याचरितैकाङ्क्षो व्यायोगो बज्जभिर्नरैः ॥ ५५ ॥

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् बहवः पुरुषा इति व्यायोगः । तत्र डिमवद् रसाः षट् हास्यष्टङ्गाररहिताः । वृत्त्यात्मकत्वाच्च रसानामवचनेऽपि कैश्चिकोरहितेतरवृत्तित्वं रसवदेव लभ्यते । अस्त्रीनिमित्तस्याऽत्र सङ्ग्रामः । यथा परशुरामेण पितृवध-कोपात् सहस्रार्जुनवधः कृतः । श्रेष्ठं स्पष्टम् ।

अथ समवकारः ।

कार्यं समवकारेऽपि आमुखं नाटकादिवत् ।

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥ ५६ ॥

वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नेतारो देवदानवाः ।

द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ ५७ ॥

बज्जवीररसाः सर्वे यद्वदम्भोधिमन्यने ।

अङ्गैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिष्टङ्गारस्त्रिविद्रवः ॥ ५८ ॥

द्विसन्धिरङ्कः प्रथमः कार्यो द्वादशनालिकः ।
 चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकादयम् ॥ ५८ ॥
 वस्तुस्वभावदैवाऽरिक्ताः स्युः कपटास्त्रयः ।
 नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ॥ ६० ॥
 धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नाऽत्र बिन्दुप्रवेशकौ ।
 वीथ्यङ्गानि यथालाभं कुर्यात् प्रहसने यथा ॥ ६१ ॥

समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्थे इति समवकारः । तत्र नाटका-
 दिवदामुखमिति समस्वरूपकाणामामुखप्रापणम् । विमर्शव-
 र्जितासुखारः सन्धयः । देवासुरादयो द्वादशनायकाः । तेषां
 च फलानि पृथक् पृथक् भवन्ति । यथा समुद्रमन्यने वासु-
 देवादीनां लक्ष्म्यादिलाभाः । वीरस्याऽङ्गी अङ्गभूताः सर्वे
 रसाः । चयोऽङ्गाः । तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्वृत्तेति
 वृत्तप्रमाणः । यथासङ्ख्यं चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका च
 घटिकादयम् । प्रत्यङ्गं च यथासङ्ख्यं कपटाः । तथा नगरो-
 परोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणां मध्ये एकैको विद्रवः कार्यः ।
 धर्मार्थकामशृङ्गाराणामेकैकः शृङ्गारः । प्रत्यङ्गमेव विधा-
 तव्यः । वीथ्यङ्गानि च यथालाभं कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ
 नाटकोक्तावपि न विधातव्यौ । इत्ययं समवकारः ।

अथ वीथी ।

वीथी तु कैशिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गाद्वैस्तु भाणवत् ।
 रसः द्रव्यस्तु शृङ्गारः स्युःशेदपि रसान्तरम् ॥ ६२ ॥

युक्ता प्रस्तावनाख्यानैरङ्गैरुद्गात्यकादिभिः ।

एवं वीथी विधातव्या ह्येकपात्रप्रयोजिता ॥ ६३ ॥

वीथीवद् वीथीमार्गः अङ्गानां पङ्क्तिर्वा भाणवत् कार्या ।
विशेषस्तु रसः शृङ्गारः अपरिपूर्णत्वात् भूयसा सूच्यः । रसा-
न्तराण्यपि श्लोकं स्पर्शनीयानि । कैश्चिकी वृत्तिः रसोचित्या-
देवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाऽङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्के प्रख्यातं वृत्तं बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ॥ ६४ ॥

भाणवत् सन्धिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ।

वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ॥ ६५ ॥

उत्सृष्टिकाङ्क इति नाटकान्तर्गताङ्कव्यवच्छेदार्थम् । शेषं
प्रतीतमिति ।

अथेहामृगः ।

मिश्रमोहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसन्धिमत् ।

नरदिव्यावनियमान् नायकप्रतिनायकौ ॥ ६६ ॥

ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ।

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपचारादिनेच्छतः ॥ ६७ ॥

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ।

संरम्भं परमानोय युद्धं व्याजान् निवारयेत् ।

वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव मद्यात्मनः ॥ ६८ ॥

मृगवदस्त्रभां नायिकां नायकोऽस्मिन्नीहते इतीहामृगः ।
 ख्याताख्यातं वस्तु अन्त्यः प्रतिनायको विपर्यासाद् विपर्ययज्ञा-
 नादयुक्तकारी विधेयः । स्पष्टमन्यत् ।

इत्थं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्ममार्गम्
 आलोक्य वस्तु परिभाव्य कविप्रबन्धान् ।
 कुर्यादसत्प्रवदलक्ष्मिभिः प्रबन्धं
 वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ६८ ॥

स्पष्टम् ।

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोक्ये रूपक-
 लक्षणप्रकाशे नाम तृतीयप्रकाशः समाप्तः ।

अयेदानो रसभेदः प्रदर्श्यते ।

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्वभावैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्यो-
पात्तैरभिनयोपदर्शितैर्वा श्रोत्रप्रेक्षकाणामन्तर्विपरिवर्तमानो
रत्यादिर्वक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानन्दसं-
विदात्मतामानीयमानो रसः । तेन रसिकाः सामाजिकाः ।
काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवदायुर्धृत-
मित्यादिव्यपदेशवत् ।

तत्र विभावः ।

ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकः ।

आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा ॥ २ ॥

एवमयमेवमिथमित्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशि-
ष्टरूपतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन
वा यो नायकादिरभिमतदेशकालादिर्वा स विभावः । यदुक्तं
विभाव इति विज्ञातार्थ इति । तांश्च यथास्वं यथावसरं
च रसेषूपपादयिष्यामः । अमीषां चाऽनपेक्षितवाङ्मयत्त्वानां
शब्दोपधानादेवाऽऽसादिततद्भावानां सामान्यात्मनां स्वस्वस-
म्बन्धित्वेन विभावितानां साक्षाद्भावकचेतसि विपरिवर्तमाना-
नामालम्बनादिभाव इति न वस्तुशून्यता । तदुक्तं भर्तृह-
रिणा ।

ब्रह्मोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

इति । षट्सहस्रीकृताऽप्युक्तम् । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा
निष्पद्यन्त इति ।

तत्राऽऽलम्बनविभावो यथा ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत् चन्द्रोऽमुकान्तिप्रदः

शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदमे मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

उद्दीपनविभावो यथा ।

अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधौतविम्बः

परिणतविमल्लिखि व्योम्नि कर्पूरगौरः ।

ञ्जुरजतशलाकास्यर्धभिर्भ्यस्य पादैर्

जगदमलमृणास्त्री पञ्चरस्यं विभाति ॥

अनुभावो विकारस्तु भावसंस्मृचनात्मकः ।

स्त्रायिभावाननुभावयतः सामाजिकान् सभूविचेपकटाक्षा-
दयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः । एते चाऽभिनयकाव्ययो-
रप्यनुभावयतां साक्षाद् भावकानुभवकर्मतयाऽनुभूयन्त इत्य-
नुभवनमिति चाऽनुभावाः रसिकेषु व्यपदिश्यन्ते । विकारो
भावसंस्मृचनात्मक इति तु लौकिकरसापेक्षया दृष्टं तु तेषां
कारणत्वमेव । यथा नमैव ।

उज्जृम्भाननमुल्लसत्कुचतटं लोलभ्रमद्भूलतं
 खेदाम्भःक्षपिताङ्गयष्टिविगलद्रोढं सरोमाञ्चया ।
 धन्यः कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिताः सस्पृहं
 मुग्धे दुग्धमहाब्धिफेनपटलप्रख्याः कटाक्षच्छटाः ॥

इत्यादि चत्वारसमुदाहरिष्यामः ।

हेतुकार्यात्मनोः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥ ३ ॥

तयोर्विभावानुभावयोर्लौकिकरसं प्रतिहेतुकार्यभूतयोः सं-
 व्यवहारादेव सिद्धत्वान् न पृथग् लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम् ।
 विभावानुभावौ लोकसंसिद्धौ लोकवाचानुगामिनौ लौकिकस्व-
 भावोपगतत्वाच्च न पृथग् लक्षणमुच्यत इति ।

अथ भावः ।

सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भावैस्त-
 द्भावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः । तदुक्तम् । अहो
 ज्ञानेन रसेन गन्धेन वा सर्वमेतद् भावितं वासितमिति । यत्
 तु रसान् भावयन् भावं इति । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्
 भाव इति च तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तकथनम् ।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणाः ।

पृथग् भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ॥ ४ ॥

परगतदुःखहर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं स-

त्वम् । यदाह । सत्त्वं नाम मनः प्रभवं तच् च समाहितम-
नस्त्वादुत्पद्यते । एतदेवाऽस्य सत्त्वं यतः खिन्नेन प्रहर्षितेन
चाऽश्रुरोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त-
एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भावसं-
सृचनात्मकविकाररूपत्वाच् चाऽनुभावा इति द्वैरूप्यमेषाम् ।

ते च ।

स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ।

अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन् निष्क्रियाङ्गता ।

प्रलयो नष्टसञ्ज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ५ ॥

यथा ।

*वेवद् सेअदवदनी रोमञ्चिअ गत्तिए ववद् ।

विल्लुल्लु तु वलअ लळ वाहोअल्लीए रणेत्ति ॥

मुहज सामलि होई खणे विमुच्छद् विअग्घेण ।

मुद्धा मुहल्ली तुअ पेम्मेण सावि ण धिज्जद् ॥

अथ व्यभिचारिणः । तत्र सामान्यलक्षणम् ।

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥ ६ ॥

* अपभ्रंशिकभाषया चेत्था उक्तिः सम्भाव्यते ।

वेपते स्वेदवदना रोमाञ्चं गात्रे वपति ।

विलोलस्ततो वलयो लघु बाज्वल्यां रणति ॥

मुखं श्यामजं भवति क्षणं विमूर्च्छति विदग्धेन ।

मुग्धा मुखवल्ली तव प्रेम्णा सापि न धैर्यं करोति ॥

स्लोकद्वयस्यास्यानतिसुगमत्वात् सन्दिग्धत्वाच्चास्य व्याख्या न समी-
चीना जाता ।

यथा वारिधौ सत्येव कल्लोत्ता उद्भवन्ति विक्षीयन्ते च
तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येवाऽऽविर्भावतिरोभावाभ्यामाभि-
मुख्येन चरन्तो वर्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः

ते च ।

निर्वेदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडतादर्षदैन्यौघचिन्तास्
त्रासेर्ष्यामर्षगर्वाः स्मृतिमरणमदाः सुप्तिद्राविवोधाः ।
प्रीडापस्सारमोक्षाः समतिरलसतावेगतर्कावहित्या
व्याधुन्मादौ विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते त्रयश्च ॥ ७ ॥
तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् ।

तत्र चिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्याच्छ्वासदीनताः ॥ ८ ॥

तत्त्वज्ञानान् निर्वेदो यथा ।

प्राप्ताः अथः सकलकामदुष्कास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सम्प्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

आपदो यथा ।

राज्ञो विपद् बन्धुवियोगदुःखं
देशच्युतिर्दुर्गममार्गखेदः ।
आस्त्राद्यतेऽस्याः कटुनिष्फलायाः
फलं मथैतच्चिरजीवितायाः ॥

ईर्ष्यातो यथा ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गयामटिकाविलुण्ठनपरैः पीनैः किमेभिर्भुजैः ।
न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तथाऽप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसभटान् जीवत्यहो रावणः ॥

वीरशृङ्गारसौख्यभिचारो निर्वेदो यथा ।

ये बाहवो न युधि वैरिकठोरकण्ठ-

पीठोच्छलद्रुधिरराजिविराजितांसाः ।

नाऽपि प्रियापृथुपयोधरपत्रभङ्ग-

सङ्क्रान्तकुङ्कुमरसाः खलु निष्फलास्तैः ॥

आत्मानुरूपं रिपुं रमणीं वाऽलभमानस्य निर्वेदादिय-
मुक्तिः । एवं रसान्तराणामप्यङ्गभाव उदाहार्यः ।

रसानङ्गः स्वतन्त्रो निर्वेदो यथा ।

कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि आखेटकं

वैराग्यादिव वचि साधु विदितं कस्माद् यतः श्रूयताम् ।

वामेनाऽच वटस्तमध्वगजगः सर्वात्मना सेवते

न च्छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्याऽपि मे ॥

विभावानुभावरसाङ्गानङ्गभेदादनेकशाखो निर्वेदो निदर्श-
नीयः ।

अथ स्तानिः ।

रत्याद्यायासदृच्छुद्भिर्ग्लानिर्निष्पाणतेह च ।

वैवर्ण्यकम्पानुत्साहक्षामाङ्गवचनक्रियाः ॥ ८ ॥

निधुवनकलाभ्यासादिश्रमदृच्छुद्धमनादिभिर्निष्पाणतारूपा

ग्लानिः । अस्यां च वैवर्ण्यकम्यानुत्साहादयोऽनुभावाः । यथा
माघे ।

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बा
रजनय इव निद्राक्लान्तनोसोत्पल्लाक्ष्यः ।
तिमिरमिव दधानाः स्तम्भिनः केशपाशान्
अवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥

शेषं निर्वेदवदूह्यम् ।

अथ शङ्का ।

अनर्थप्रतिभा शङ्का परकौर्यात् खदुर्नयात् ।
कम्पशोषाभिवोक्षादिरत्र वर्णस्वरान्यता ॥ १० ॥

तत्र परकौर्याद् यथा रत्नावल्याम् ।

द्विधा सर्वस्याऽसौ हरति विदिताऽस्मीति वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वाऽऽलापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखीषु स्मेरासु प्रकटयति वेलच्छमधिकम्
प्रिया प्रायेणाऽऽस्ते हृदयनिहितातङ्कविधुरा ।

खदुर्नयाद् यथा वीरचरिते ।

दूराद् दवीयो धरणीधराभं
यस्ताटकेयं दणवद् व्यधूनात् ।
हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः
स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥

अनया दिशाऽन्यदनुसर्तव्यम् ।

अथ अमः ।

अमः खेदोऽध्वरत्यादेः खेदोऽस्मिन् मर्दनादयः ।

अध्वतो यथोत्तररामचरिते ।

अलमलुलितमुग्धान्यध्वसञ्जातखेदा-

दक्षिणिलपरिरम्भैर्दत्तसंवाहनानि ।

परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यङ्गकानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥

रतिश्रमो यथा माघे ।

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं

दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

शश्रमुः श्रमजलाद्र्ललाट-

स्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥

इत्याद्युपेक्ष्यम् ।

अथ धृतिः ।

सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्यग्रभोगकृत् ॥ ११ ॥

ज्ञानाद् यथा भर्तृहरिशतके ।

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं च लक्ष्म्या

मम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।

स तु भवतु दरिद्रो यस्य दृष्ट्या विशाला

मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

शक्तितो यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तोभरः
 सम्यक्पालनपालिताः प्रश्रमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ।
 प्रद्योतस्य सुता वसन्तसमयस्त्वं चेतिनाम्ना धृतिं
 कामः काममुपैतयं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

इत्याद्युद्धाम् ।

अथ जडता ।

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
 अनिमिषनयननिरीक्षणदृष्टीभवाद्यस्तत्र ॥ १२ ॥

इष्टदर्शनाद् यथा ।

एवमालि निगृहीतसाध्वसं
 शङ्करो रक्षसि सेव्यतामिति ।
 सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
 नाऽस्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥

अनिष्टश्रवणाद् यथा । उदात्तराघवे । राक्षसः ।

तावन्तस्ते महात्मानो निहताः केन राक्षसाः ।

येषां नायकतां यातास्त्रिशिरःखरदूषणाः ॥

द्वितीयः । गृहीतधनुषा रामहतकेन । प्रथमः । किमेका-
 किनैव । द्वितीयः । अदृष्ट्वा कः प्रत्येति । पश्य तावतोऽस्मद-
 लस्य ।

सद्यश्चिह्नशिरःश्वभ्रमज्जत्कङ्ककुलाकुलाः ।

कबन्धाः केवलं जातास्तालोत्ताला रणाङ्गणे ॥

प्रथमः । सखे यद्येवं तदाऽहमेवंविधः किं करवाणीति ।

अथ हर्षः ।

प्रसन्नित्वत्वादिभ्यो हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदाः ।

प्रियागमनपुत्रजननोत्सवादिविभावैस्त्रेतः प्रसादो हर्षः ।

तत्र चाऽश्रुस्वेदगद्गदादयोऽनुभावाः । यथा ।

आयाते दयिते मरुत्सलधुवामुष्ये दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्या परितोषबाध्यकलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।
दत्त्वा पीलुषमीकरीरकवलान् स्नेनाञ्जलेनाऽऽदराद्
उन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभारायस्त्रयं रजः ॥

निर्वेदवदितरदुस्त्रेयम् ।

अथ दैन्यम् ।

दैर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं काष्ण्यामृजादिमत् ॥ १३ ॥

दारिद्र्यन्यङ्कारादिविभावैरनौजस्कृता चेत्तस्यो दैन्यम् । तत्र

च कृष्णातामलिनवसनदर्शनादयोऽनुभावाः । यथा ।

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्जुकमतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्ताऽपि नो ।
यन्नात् सञ्चिततैलबिन्दुषटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां सुतवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥

शेषं पूर्ववत् ।

अथौघ्यम् ।

दुष्टेऽपराधदैर्मुख्यकौर्यैश्चण्डत्वमुद्यता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४ ॥

यथा वीरचरिते जामदग्न्यः ।

उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषाद्

उद्दामस्यैकविंशत्यवधि विशसतः सर्वतो राजवंश्यान् ।

पित्र्यं तद्रक्तपूर्णं हृदयवनमहानन्दमन्दायमान-

क्रोधाग्नेः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्तेक्षितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् ।

यथा ।

पद्मायययिताश्रुबिन्दुनि करैर्मुक्ताफलस्यर्धिभिः

कुर्वन्त्या हरहासहारि हृदये हारावलीभूषणम् ।

बाले बालमृणालनालवलयालङ्कारकान्ते करे

विन्यस्याऽऽननमायताच्च सुकृती कोऽयं तया स्मर्यते ॥

यथा वा ।

अस्त्रमितविषयसङ्गा मुकुलितमयनोत्पला बद्धश्रिता ।

ध्यायति किमप्यलक्ष्यं बाला योगाभियुक्तेव ॥

अथ त्रासः ।

गर्जितादेर्मनःक्षोभस्त्रासोऽत्रोत्कम्पितादयः ॥ १५ ॥

यथा माघे ।

त्रस्यन्ती चलश्चफरीविघट्टितोरुर्

वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोरु

स्त्रीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥

अथाऽस्यथा ।

परोत्कर्षोक्षमाऽस्यथा गर्वदौर्जन्यमन्यजा ।

दोषोक्त्यवज्ञो भुक्कुटिमन्यक्रोधेङ्गितानि च ॥ १६ ॥

गर्वे यथा वीरचरिते ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत

द्रुह्यन् दाश्रयिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तथा कन्यथा ।

उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्मयनं चाऽऽत्मनः

स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो वृषः कथं मृष्यते ॥

दौर्जन्याद् यथा ।

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्त्वगुणार्जने

नहि परयशो निन्दाव्याजैरत्नं परिमार्जितम् ।

विरमसि न चेदिच्छादेषप्रसक्तमनोरथो

दिनकरकरान् पाणिच्छन्नैर्नुदन् श्रममेव्यसि ॥

मन्यजा यथाऽमरुशतके ।

पुरस्साग्या गोचस्त्वलनचकितोऽहं मतमुखः

प्रवृत्तो वैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं दैवदतकः ।

स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स तादृक् परिणतो

गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरुणी ॥

ततश्चाऽभिज्ञाय स्फुरदरुणगण्डस्थलरक्षा

मनस्विन्या रोषप्रणयरभसाद् गद्गदगिरा ।

अशो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याऽश्रुकलुषं

रूपा ब्रह्मास्तं मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥

अथाऽमर्षः ।

अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

तत्र खेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १७ ॥

यथा वीरचरिते ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा वेणीसंहारे ।

युष्मच्छासनलङ्घनान्मसि मया मग्नेन नाम स्थितं

प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।

क्रोधात्क्षान्धितशोणितारुणगदस्योच्छिद्मतः कौरवान्

अद्यैकं दिवसं ममाऽसि न गुरुर्नाऽहं विधेयस्तव ॥

अथ गर्वः ।

गर्वोऽभिजनलावण्यबलैश्वर्यादिभिर्मदः ।

कर्माण्याधर्षणाऽवज्ञा सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते ।

मुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तुत्रियं मे

विरमतु परिक्रम्यः कातरे क्षत्रियाऽसि ।

तपसि विततकीर्तेर्दर्पकण्डूलदोषः

परिचरणसमर्थो राघवः क्षत्रियोऽहम् ॥

यथा वा तत्रैव ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात् स्मृतिरत्र च ।

ज्ञातत्वेनार्थभासिन्यां भूषमुन्नयनादयः ।

यथा ।

मैनाकः किमयं हणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहृतं

शक्तिसख्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि ।

तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्

आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसां क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥

यथा वा मालतीमाधवे । माधवः । मम हि प्राक्तनोपल-
म्भसम्भावितात्मजन्मनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतापमा-
नस्तद्विशदृष्टैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोति वृत्तिसारूप्यतश्चेत्यन्यम् ।

लोनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च

प्रत्युप्तेव च वज्रसारघटितेवाऽन्तर्निखातेव च ।

सा नश्येत्सि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्च

चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥

अथ मरणम् ।

मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च च नोच्यते ॥ १६ ॥

यथा ।

सम्प्राप्तेऽवधिवासरे क्षणमनु तद्वर्त्मवातायनं
वारं वारमुपेत्य निष्क्रियतया निश्चित्य किञ्चित् चिरम् ।
सम्प्राप्येव निवेद्य केलिकुररीं सास्त्रं सखीभ्यः शिशोर्
माधव्याः सहकारकेण करुणः पाणिग्रहो निर्मितः ॥

इत्यादिवत् षट्काराश्रयालम्बनत्वेन मरणे व्यवसायमात्रमुप-
निबन्धनीयम् । अन्यत्र कामचारः । यथा वीरचरिते । पश्यन्तु
भवन्तस्माडकाम् ।

हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्र
संवेगतत्क्षणकृतस्फुरदङ्गभङ्गा ।
नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्यद्
उड्डुदध्वनदसृक्प्रसरा मृतैव ॥

अथ मदः ।

हर्षोत्कर्षो मदः पानात् स्खलदङ्गवचोगतिः ।
निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माघे ।

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृष्टि विकारविशेषाः ।
चक्रिरे भ्रमभ्रजोरपि वध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥

इत्यादि ।

अथ सुप्तम् ।

सुप्तं निद्रोद्भवं तत्र आसोच्छ्वासक्रिया परम् ॥ २० ॥

यथा ।

लघुनि दृणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवानां
नवकलमपलालस्रस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुषुप्तं हालिकदन्दमारात्
कुचकलशमहोभावद्वारे खस्तुषारः ॥

अथ निद्रा ।

मनःसम्मीलनं निद्रा चिन्तालस्यक्तमादिभिः ।
तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाक्षिमीलनोत्सन्नतादयः ।

यथा ।

निद्रार्धमीलितदृष्टो मदमन्थराणि
नाऽप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्याऽपि मे मृगदृष्टो मधुराणि तस्याम्
तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥

यथा च माघे ।

ग्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहृतः केनचिज् जागृहीति ।
मुञ्जरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥

अथ विबोधः ।

विबोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ॥ २१ ॥

यथा माघे ।

चिररतपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां
 चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
 अपरिचलितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणाम्
 अश्लिष्टलभुजचक्राक्षेपभेदं तरुण्यः ॥

अथ व्रीडा ।

दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावस्तमुन्नयेत् ।
 साचोक्तताङ्गावरणवैवर्ण्याधेमुखादिभिः ॥ २२ ॥

यथाऽमरुशतके ।

पटालग्रे पत्न्यो नमयति मुखं जातविनया
 हठाक्षेपं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निम्नतम् ।
 न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
 द्विधा ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥

अथाऽपस्मारः ।

आवेशो ब्रह्मदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधिः ।
 भूपातकम्पप्रखेदलालाफेनोद्गमादयः ॥ २३ ॥

यथा माधे ।

आस्निष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्
 लोलहुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
 फेनायमानं पतिमापगानाम्
 असावपस्मारिणमाश्रये ॥

अथ मोहः ।

मोहे विचित्तता भीतिदुःखावेशानुचिन्तनैः ।
तत्राऽज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शनादयः ॥ २४ ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तव्यसना मुहूर्तं
हृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥

यथा चोत्तररामचरिते ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहे निद्रा वा किमु विषविषयः किमु मदः ।
तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुर्वते ॥

अथ मतिः ।

भ्रान्तिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा किराते ।

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्य कारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥

यथा च ।

न पण्डिताः साहसिका भवन्ति
श्रुत्वाऽपि ते सन्तुलयन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति
स्वाद्यं प्रकुर्वन्ति परस्य चाऽर्थम् ॥

अथाऽऽलस्यम् ।

आलस्यं अमगर्भादेजह्यजृम्भासितादिमत् ॥ २५ ॥

यथा ममैव ।

चलति कथञ्चित् पृष्टा

यच्छति वचनं कथञ्चिदालीनाम् ।

आसितुमेव हि मनुते

गुरुगर्भभराक्षसा सुतनुः ॥

अथाऽऽवेगः ।

आवेगः सम्भ्रमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागाभियोगो
वातात् पांशुपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्वर्षजे पिण्डिताङ्गः ।
उत्पातात् स्रस्तताङ्गेष्वक्षितक्षितकृते शोकदर्षानुभावा
वक्त्रेर्धूमाकुलास्यः करिजमनु भयस्तम्भकम्पापसाराः ॥ २६ ॥

अभिसरो राजविद्रवादिः तद्धेतुरावेगः । यथा ममैव ।

आगच्छाऽऽगच्छ सज्जं कुरु वरतुरगं संनिधेहि द्रुतं मे

खड्गः काऽसौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमङ्गप्रविष्टम् ।

संरम्भोन्निद्रितानां क्षितिभृति गहनेऽन्योन्यमेवं प्रतीच्छन्

वादः खग्नाभिदृष्टे लयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥

इत्यादि ।

तनुत्राणं तनुत्राणं शस्त्रं शस्त्रं रथो रथः ।

इति शुश्रुविरे विष्वगुद्गटाः सुभटोक्तयः ॥

यथा वा ।

प्रारब्धां तरुपुत्रकेषु सहसा सम्यज्य सेकक्रियाम्
एतास्तापसकन्यकाः किमिदमित्यालोकयन्त्याकुलाः ।
आरोहन्त्युटजद्रुमांसं बटवो वाचंयमा अयमी
सद्यो मुक्तसमाधयो निजवृषीस्त्रेवोचपादं स्थिताः ॥

वातावेगो यथा ।

वाताहतं वसनमाकुलमुत्तरीयम् ।

इत्यादि ।

वर्षजो यथा ।

देवे वर्षत्यश्नपवनव्यापृता वक्त्रिहेतोर्
गेह्याद् गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः ।
नीध्रप्रान्तानविरलजलान् पाणिभिस्ताडयित्वा
सूर्यच्छत्रस्थमितश्चिरसो योषितः सञ्चरन्ति ॥

उत्पातजो यथा ।

पौलस्त्यपीनभुजसम्पदुदस्मान्-
कैलाससम्भ्रमविलोलदृशः प्रियायाः ।
अथांसि वो दिशतु निऋतकोपचिह्नम्
आलिङ्गनोत्पलकमासितमिन्दुमौखेः ॥

अहितकृतस्त्रनिष्टदर्शनश्रवणाभ्याम् । तद् यथा । उदात्त-
राघवे । चित्रमायः । ससम्भ्रमम् । भगवन् कुलपते रामभद्र
परित्रायतां परित्रायतामित्याकुलतां नाटयतीत्यादि । पुन-
श्चित्रमायः ।

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।

भीयते रक्षसाऽनेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ॥

रामः ।

वत्सस्थाऽभयवारिधेः प्रतिभयं मन्ये कथं राक्षसात्
चक्षुषैष मुनिर्विरौति मनसस्थाऽस्येव मे सम्भ्रमः ।
माहासीर्जनकात्मजामिति मुहुः स्नेहाद् गुरुधाचते
न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्भूढस्य मे निश्चयः ॥

इत्यन्तेनाऽनिष्टप्राप्तिकृतसम्भ्रमः ।

इष्टप्राप्तिकृतो यथाऽत्रैव । प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भ्रान्तो वानरः ।
वानरः । *महाराज एदं खु पवणनन्दनागमणेण पहरिसेत्यादि
देवस्य हि अत्राणन्दजणणं विअस्सिदं मज्जवणमित्यन्तम् ।

यथा वा वीरचरिते ।

एहोहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
सुखामि मूर्धनि चिरस्य परिध्वजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि
बन्धेऽथवा चरणपुष्करकदयं ते ॥

वक्त्रिजो यथा ऽमरुघ्नतके ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽश्रुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तस्तरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवाऽऽर्द्रापराधः स दहतु दुरितं शान्भवो वः शराग्निः ॥

* महाराजैतत् खलु पवननन्दनागमनेन प्रहर्षेत्यादि, देवस्य
हृदयानन्दजननं विदलितं मधुवनमित्यन्तं ।

यथा वा रत्नावल्याम् ।

विरम विरम वक्त्रे मुञ्च धूमाकुलत्वं

प्रसरयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रवालम् ।

विरहज्जतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः

प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोषि ॥

करिजो यथा रघुवंशे ।

सच्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं

भग्नोत्पत्यस्तरयं क्षणेन ।

रामापरिचाणविहस्तयोधं

सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥

करिग्रहणं व्यालोपलक्षणार्थम् । तेन व्याघ्रशूकरवानरा-

दिप्रभवा आवेगा व्याख्याताः ।

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोङ्गुलिनर्तकः ।

यथा ।

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं

सद्यः स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्वमा ।

मिथ्यैतन् मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्थानुजोऽसौ गुरुर्

मातातातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥

अथवा ।

कः समुचिताभिषेकादार्थं प्रच्यावयेद् गुणज्येष्ठम् ।

मन्ये ममैष पुण्यैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥

अथाऽवहित्यम् ।

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्याऽङ्गविक्रिया ।

यथा कुमारसम्भवे ।

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अथ व्याधिः ।

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २७ ॥

दिङ्मात्रं तु यथा ।

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुरुभ्योऽर्पिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीष्ववहितः ।

अथ श्वः परिनिर्वृतिं व्रजति सा श्वसैः परं खिद्यते

विश्रम्भो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥

अथोन्मादः ।

अप्रेक्षाकारितोन्मादः सन्निपातग्रहादिभिः ।

अस्तिन्नवस्था रुदितगीतद्वासासितादयः ॥ २८ ॥

यथा । आः चुद्रराचस तिष्ठ तिष्ठ क मे प्रियतमा-
मादाय गच्छसीत्युपक्रमे । कथम् ।

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।

अथमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकबिकषस्त्रिगधा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥

इत्यादि ।

अथ विषादः ।

प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्त्वसङ्गत्यः ।

निःश्वासेच्छासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ २९ ॥

यथा वीरचरिते । हा आर्ये ताडके किं हि नामैतत् ।

अम्बुनि मज्जन्यलाबूनि यावाणः स्रवन्ते ।

नन्वेष राक्षसपतेः खलितः प्रतापः

प्राप्नोऽद्भुतः परिभवे हि मनुष्यपोतात् ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रमाथे

दैव्यं जरा च निरुणद्धि कथं करोमि ॥

अथौत्सुक्यम् ।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसम्भ्रमैः ।

तत्रोच्छासत्त्वनिःश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ ३० ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

आत्मानमालोक्य च शोभमानम्

आदर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥

यथा वा तत्रैव ।

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छाद्

अनिमयदद्रि सुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥

अथ चापला ।

मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः ।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ ३१ ॥

यथा विकटनितम्बायाः ।

अन्यासु तावदुपमदर्शहासु मृङ्ग
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
बालामजातरजसं कलिकामकाले
व्यथं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥

यथा वा ।

विनिकषणरणत्कठोरदंष्ट्रा
क्रकचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्
सममधुनैव किमत्र मन्मुखानि ॥

अथवा । प्रस्तुतमेव तावत् सुविहितं करिष्य इति ।

अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभाव-
स्वरूपानुप्रवेशान् न पृथग् वाच्याः ।

अथ स्थायी ।

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥ ३२ ॥

सजातीयविजातीयभावान्तरैरतिरिक्ततत्वेनोपनिबध्यमानो
रत्यादिः स्थायी । यथा वृहत्कथायां नरवाहनदत्तस्य मद-
नमञ्जुषायामनुरागः । तत्तदवान्तरानेकनायिकानुरागैरतिरि-
क्ततः स्थायी । यथा च मास्यतीमाधवे । अशानाद्धे बीभ-
त्सेन मास्यनुरागस्याऽतिरिक्तारो मम हि प्राप्तनोपलब्धस-
न्धावितात्मजम्भनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतीयमान-
स्त्रद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरिक्ततत्त्वाद्वाः प्रियतमास्मतिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्तानस्तन्मयमिव करोत्यन्तर्दृष्टिर्वाक्यतश्चैतन्यमि-
त्यादिनोपनिबद्धः । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिनां
च समावेशो न विरोधी । तथाहि । विरोधः सहानवस्थानं
बाध्यबाधकभावो वा । उभयरूपेणाऽपि न तावत् तादात्म्यम-
स्यैकरूपत्वेनैवाऽऽविर्भावात् । स्थायिनां च विभावादीनां यदि
विरोधस्तच्चाऽपि न तावत् सहानवस्थानं रत्याद्युपरक्ते चे-
तसि स्वकूचन्यायेनाऽविरोधिनां व्यभिचारिणां चोपनिबन्धः
समस्तभावकस्वसंवेदनसिद्धः । यथैव स्वसंवेदनसिद्धस्तथैव काव्य-
व्यापारसंरम्भेणाऽनुकार्येष्टावेष्टमानः स्वचेतःसम्भेदेन तथावि-
धानन्दसंविदुन्मीलनहेतुः सम्पद्यते । तस्मान् न तावद् भावानां
सहानवस्थानम् । बाध्यबाधकभावस्तु भावान्तरैर्भावान्तरतिरि-
क्तारः । स च व्यभिचारिणां स्थायिनामविद्वद् व्यभिचारिभिः
स्थायिनोऽविद्वद्वास्तेषामङ्गत्वात् प्रधानविद्वदस्य चाऽङ्गत्वायोगा-
दानन्तर्यविरोधिलभ्यनेन प्रकारेणाऽपास्तं भवति । तथा च
मास्यतीमाधवे शृङ्गारानन्तरं बीभत्सोपनिबन्धेऽपि न किञ्चिद्

वैरस्यं तदेवमेव स्थिते विरुद्धरसैकावसम्भनस्यमेव विरोधे हेतुः ।
सत्त्वविरुद्धरसान्तरव्यवधानेनोपनिबध्यमानो न विरोधी । यथा ।

*अवज्जुणाज्जमहेस्सिअज्जुपरिमखुसुसुअन्धु ।

मुञ्जकन्तइ अगत्यणइअज्ज ण फिहइ गन्धु ॥

इत्यत्र बीभत्सरसस्याऽङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन षट्कारसमा-
वेशो न विरुद्धः प्रकारान्तरेणैकाग्र्यविरोधी परिहर्तव्यः ।
ननु यत्रैकतात्पर्येणेतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां च न्यग्भूतत्वे-
नोपादानं तत्र भवत्वङ्गत्वेनाऽविरोधः । यत्र तु समप्रधानत्वेना-
ऽनेकस्य भावस्योपनिबन्धनं तत्र कथम् । यथा ।

†एकतो रअइ पिआ अणत्तो समरत्तरणिग्घोषो ।

पेम्मेण रणरसेण अ भटस्स जेलाइअं हिअअं ॥

इत्यादौ रत्युत्साहयोः । यथा वा ।

मात्सर्यमुत्सार्यविचार्यकार्यम्

आर्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणाम्

उत स्मरस्मरविस्त्रासिनीनाम् ॥

इत्यादौ रतिप्रमयोः । यथा च ।

इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललाभैकवसतिः

स साऽयं दुष्टात्मा स्वसुरपहतं येन मम तत् ।

* नितान्तास्फुटत्वादस्य श्लोकस्य व्याख्या न लिखिता ।

† एकतो रोदिति प्रियाऽन्यतः समरतूर्यनिर्घोषः ।

प्रेम्णा रणरसेन च भटस्य दोषायितं हृदयं ॥

इतस्तीव्रः कामो गुह्ययमितः क्रोधदहनः

लतो वेषस्त्राऽयं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः॥

इत्यादौ तु रतिक्रोधयोः ।

अग्नैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरमोत्पल-

व्यक्रोत्तंसंभृतः पिमद्वृश्चिरसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

एताः शोणितपङ्कजकुङ्कुमजुषः सम्भूय कामैः पिबन्-

त्यस्थिलेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

इत्यादावेकाग्रचत्वेन रतिजुगुप्सयोः ।

एकं ध्याननिमीलनान् मुकुलितं चक्षुर्द्वितीयं पुनः

पार्वत्या वदन्मज्जस्रगतटे शृङ्गारभारालसम् ।

अन्यद् दूरविक्रष्टृषापमदनक्रोधानलोद्दोषितं

शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रचयं पातु वः ॥

इत्यादौ शमरतिक्रोधानाम् ।

एकेनाऽक्षणा प्रविततरुषा वीचते व्योमसंखं

भागोर्विम्बं सजलखुलितेनाऽपरेणाऽऽत्मकान्तम् ।

अङ्गच्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी

दौ सङ्कीर्णा रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

इत्यादौ रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येनोपनिबन्धस्तत् कथं

न विरोधः । अत्रोच्यते । अत्राऽप्येक एव स्थायी । तथाहि ।

एकतो रश्मिं पिशा इत्यादौ स्थायिभूतोत्साहव्यभिचारि-

लक्षणवितर्कभावहेतुसन्देहकारणतया कर्णसङ्ग्रामद्वययोस्-

पादानं वीरमेव पुष्पातीति भट्टस्येत्यनेन पदेन प्रतिपादि-

तम् । न च द्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावरहितयोरेकवाक्यभावो युज्यते । किञ्चोपक्रान्ते सङ्ग्रामे सुभटानां कार्यान्तरकरणेन प्रस्तुतसङ्ग्रामौदासीन्येन महदनौचित्यम् । अतो भर्तुः सङ्ग्रामैकरसिकतया शौर्यमेव प्रकाशयन् प्रियतमाकरुणो वीरमेव पुष्णाति । एवं मात्सर्यमित्यादावपि चिरप्रवृत्तरतिवासनाया हेयतयोपादानात् श्रमैकपरत्वमार्थाः समर्थादमित्यनेन प्रकाशितम् । एवमिदं सा लोलाचीत्यादावपि रावणस्य प्रतिपत्तनायकतया निशाचरत्वेन मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्कहेतुतया रतिक्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव । अग्नैः कल्पितमङ्गलप्रतिस्तरा इत्यादौ हास्यरसैकपरत्वमेव । एकं ध्याननिमीलनादित्यादौ श्रमोर्भावान्तरैरनाक्षिप्ततया श्रमस्यस्याऽपि योग्यन्तरशमाद् वैलक्षण्यप्रतिपादनेन श्रमैकपरतैव समाधिसमय इत्यनेन स्फुटीकृता । एकेनाऽदृष्टेत्यादौ तु समस्तमपि वाक्यं भविष्यद्विप्रलम्भविषयमिति न कश्चिदनेकतात्पर्यम् । यच्च तु श्लेषादिवाक्येष्वनेकतात्पर्यमपि तच्च वाक्यार्थभेदेन स्वतन्त्रतया चाऽर्थद्वयपरतेत्यदोषः । यथा ।

स्नाय्याश्लेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गलोलाजित-

त्रैलोक्यां चरणारविन्दलखितेनाऽऽक्रान्तलोको हरिः ।

बिभ्राणां मुखमिन्दुसुन्दररुचं चन्द्रात्मचतुर्दधत्

स्थाने चां स्वतनोरपश्यदधिकां सा हस्मिणी वोऽवतात् ॥

इत्यादौ । तदेवमुक्तप्रकारेण रत्याद्युपनिबन्धे सर्वत्राऽविरोधः ।

यथा वा श्रूयमाणरत्यादिपदेष्वपि वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं
तथाऽप्ये दर्शयिष्यामः ।

ते च ।

रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः ।

श्रममपि कैचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥ ३३ ॥

इह श्रान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः ।
तत्र केचिदाहुः । नाऽस्यैव श्रान्तो रसः । तस्याऽऽचार्येण
विभावाद्यप्रतिपादनात् स्तब्धताकरणात् । अन्ये तु वस्तुतस्त-
स्याऽभावं वर्णयन्ति । अनादिकास्तत्प्रवाहाद्यातरागदेषयोदृष्टे-
त्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु वीरबीभत्सादावन्तर्भावं वर्णयन्ति ।
एवं वदन्तः श्रममपि नेच्छन्ति । यथातथाऽस्तु । सर्वथा
नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्माभिः श्रमस्य निषिध्य-
ते । तस्य समस्तव्यापारप्रविलयरूपस्याऽभिनयायोगात् । यत्
तु कैश्चिन् नागानन्दादौ श्रमस्य स्थायित्वमुपवर्णितं तत् तु
मलववत्यनुरागेणाऽप्रबन्धप्रवृत्तेन विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्त्याऽ-
विरुद्धम् । न ह्येकानुकार्यविभावास्तन्मनौ विषयानुरागापरा-
गावुपलब्धौ । अतो दयावीरोत्साहस्यैव तत्र स्थायित्वम् । तत्रैव
शृङ्गारस्याऽङ्गत्वेन चक्रवर्तितावाप्तेस्तु फलत्वेनाऽविरोधादीप्ति-
तमेव च सर्वत्र कर्तव्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य विजिगीषोर्ना-
स्तरीयकत्वेन फलं सम्पद्यत इत्यावेदितमेव प्राक् । अतो-
ऽष्टावेव स्थायिनः । ननु च रसनाद् रसत्वमेतेषां मधुरादी-

नामिवोक्तमाचार्यैः । निर्वेदादिष्वपि तत् प्रकाममस्तीति ते-
ऽपि रसा इत्यादिना रसान्तराणामप्यन्यैरभ्युपगतत्वात् स्थायि-
नोऽप्यन्ये कल्पिता इति अवधारणानुपपत्तिः ।

अत्रोच्यते ।

निर्वेदादिरताद्रूप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।

वैरस्यायैव तत्पोषस्तेनाऽष्टौ स्थायिनो मताः ॥ ३४ ॥

विरुद्धाविरुद्धाविच्छेदितस्य निर्वेदादीनामभावादस्थायि-
त्वम् । अतएव ते चिन्तादिखल्वन्यभिचार्यन्तरिता अपि परि-
पोषं नीयमाना वैरस्यमावहन्ति । न च निष्कलावसानत्वमेते-
षामस्थायित्वनिबन्धनं हास्यादीनामप्यस्थायित्वप्रसङ्गात् । पा-
रम्येण तु निर्वेदादीनामपि फलवत्त्वात् । अतो निष्कलत्व-
मस्थायित्वे प्रयोजकं न भवति । किन्तु विरुद्धैरविरुद्धैर्भावैर-
तिरस्कृतत्वम् । न च निर्वेदादीनामिति न ते स्थायिनः ।
ततो रसत्वमपि न तेषामुच्यते । अतोऽस्थायित्वादेवैतेषामर-
सता । कः पुनरनेषां काव्येनाऽपि सम्बन्धः । न तावद् वाच्य-
वाचकभावः खल्वद्वैरनावेदितत्वात् । न हि शृङ्गारादिरमेषु
काव्येषु शृङ्गारादिशब्दा रत्यादिशब्दा वा श्रूयन्ते । येन
तेषां तत्परिपोषस्य वाऽभिधेयत्वं स्यात् । यच्चाऽपि च श्रूय-
न्ते तच्चाऽपि विभावादिद्वारकमेव रसत्वमेतेषां न खल्वशब्दा-
भिधेयत्वमात्रेण । नाऽपि खल्वलक्षकभावस्तस्मान्नान्याभिधायि-
नस्तु लक्षकस्य पदस्याऽप्रयोगात् । नाऽपि लक्षितलक्षणया

तत्प्रतिपत्तिः । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ । तत्र हि स्वार्थे
 स्तोतोऽलक्षणे घोषस्याऽवस्थानासम्भवात् स्वार्थे स्तललङ्घतिर्गङ्गा-
 शब्दः स्वार्थं विना भूतार्थोपलक्षितं तटमुपलक्षयति । अत्र
 तु नायकादिशब्दाः स्वार्थेऽस्तललङ्घतयः कथमिवाऽर्थान्तर-
 मुपलक्षयेयुः । को वा निमित्तप्रयोजनाभ्यां विना मुख्ये
 सत्युपचरितं प्रयुञ्जीत । सिंहे माणवक इत्यादिवत् । अतएव
 गुणवृत्त्याऽपि नेयं प्रतीतिः । यदि वाच्यत्वेन रसप्रतिपत्तिः
 स्यात् तदा केवलवाच्यवाचकभावमात्रव्युत्पन्नचेतसामप्यरसिकानां
 रसास्वादो भवेत् । न च काष्पनिकत्वमविमानेन सर्वसद्दयानां
 रसास्वादोद्भूतेः । अतः केचिदभिधालक्षणागौणीभ्यो वाच्या-
 न्तरपरिकल्पितशक्तिभ्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकत्वलक्षणं शब्दव्यापारं
 रसालङ्कारवस्तुविषयमिच्छन्ति । तथाहि । विभावानुभाव-
 व्यभिचारिमुखेन रसादिप्रतिपत्तिरूपजायमाना कथमिव वाच्या
 स्यात् यथा कुमारसम्भवे ।

विवृण्वती शैलसुताऽपि भावम्

अङ्गैः स्फुटहासकदम्बकल्पैः ।

साचीकृता चादतरेण तस्यै

मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

इत्यादावनुरागजन्यावस्थाविशेषानुभाववद् गिरिजालक्षणावि-
 भावोपवर्णनादेवाऽशब्दाऽपि शृङ्गारप्रतीतिरुदेति । रसान्तरे-
 व्यप्ययमेव न्यायः । न केवलं रसेष्वेव यावद् वस्तुमात्रेऽपि ।
 यथा ।

* भ्रम धर्माच्च वीर्यद्वे सो सुणहे अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणइकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ॥

इत्यादौ निषेधप्रतिपत्तिरशब्दाऽपि व्यञ्जकशक्तिमूलैव । तथा-
ऽलङ्कारेष्वपि ।

स्त्रावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्रोरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

सोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्यादिषु चन्द्रतुल्यं तन्वीर्यद्वेनारविन्दमित्याद्युपमासलङ्कार-
प्रतिपत्तिर्यञ्जकत्वनिबन्धनीति । न चाऽसावर्थापत्तिजन्या । अ-
नुपपद्यमानार्थापेक्षाभावात् । नाऽपि वाक्यार्थत्वं व्यङ्ग्यस्य द्विती-
यकचाविषयत्वात् । तथाहि । भ्रम धार्मिकेत्यादौ पदार्थविष-
याभिधालक्षणप्रथमकचातिक्रान्तक्रियाकारकसंसर्गात्मकविधि-
विषयवाक्यार्थकचातिक्रान्तद्वितीयकचाक्रान्तो निषेधात्मा व्यङ्ग्य-
लक्षणेऽर्थो व्यञ्जकशक्त्यधीनः स्युटमेवाऽवभासते । अतो नाऽसौ
वाक्यार्थः । ननु च द्वितीयकचाविषयत्वमश्रूयमाणपदायतात्प-
र्येषु विषं भुङ्क्तेत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु प्रतीयत एव
वाक्यार्थः । न चाऽत्र व्यञ्जकत्ववादिनाऽपि वाक्यार्थत्वं नेष्यते
तात्पर्यादन्यत्वाद् ध्वनेः । तत्र स्वार्थस्य द्वितीयकचायामवि-

* भ्रम धार्मिक विअब्धः स आऽय मारितत्तेन ।

गोदावरीनदीकच्छकुडङ्गवासिणा दरोसिंहेन ॥

आन्तस्य द्वितीयकचाभावात् । सैव निषेधकचा तत्र द्वितीय-
कचाविधौ क्रियाकारकसंसर्गानुपपत्तेः । प्रकरणात् पितरि
वक्तारि पुत्रस्य विषभक्षणनियोगाभावात् । रसवद् वाक्येषु च वि-
भावप्रतिपत्तिस्त्वक्षणद्वितीयकचायां रसानवगमात् । तदुक्तम् ।

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामिदम् ।

वाक्यं विगाहते तत्र न्याय्या तत्परताऽस्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम् ।

तत् प्रसर्पति तत्र स्यात् सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ॥

इत्येवं सर्वत्र रसानां व्यङ्ग्यत्वमेव । वस्त्वलङ्कारयोस्तु कश्चिद्
वाच्यत्वं कश्चिद् व्यङ्ग्यत्वम् । तत्राऽपि यत्र व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन
प्रतिपत्तिस्तत्रैव ध्वनिरन्यत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् । तदुक्तम् ।

यत्राऽर्थः शब्दो वा यमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

यक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति स्वरिभिः कथितः ॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राऽङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥

यथा । उपोढरागेणेत्यादि । तस्य च ध्वनेर्विवक्षितवाच्या-
विवक्षितवाच्यत्वेन द्वैविध्यम् । अविवक्षितवाच्योऽप्यत्यन्ततिरस्कृत-
स्वार्थोऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्यस्येति द्विधा । विवक्षितवाच्यस्य असं-
ख्यचिह्नक्रमः क्रमद्योत्यस्येति द्विविधः । तत्र रसादीनामसंख्य-
चिह्नक्रमे ध्वनित्वं प्राधान्यप्रतीतौ सत्यामङ्गत्वेन प्रतीतौ रसवद-
लङ्कार इति ।

अत्रोच्यते ।

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।

वाक्यार्थः कारकैर्युक्ता स्थायी भावस्तथेतरेः ॥ ३५ ॥

यथा लौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु गामभाजेत्यादिश्रूयमाणक्रियेषु च द्वारं द्वारमित्यादिषु स्वशब्देपादानात् प्रकरणादिवशाद् बुद्धिसंनिवेशिनी क्रियैव कारकोपपत्ता वाक्यार्थस्तथा काव्येष्वपि स्वशब्देपादानात् कश्चित् प्रीत्यै नवोढा प्रियेत्येवमादौ कश्चित् च प्रकरणादिवशान् नियताविहितविभावाद्यविनाभावाद् वा साक्षाद् भावकचेतसि विपरिवर्तमानो रत्यादिः स्थायी स्वस्वविभावानुभावव्यभिचारिभिस्तत्तच्छब्दोपजीतैः संस्कारपरम्परया परं प्रौढिमानोद्यमानो रत्यादिवाक्यार्थः । न चाऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वं नास्तीतिवाच्यम् । कार्यपर्यवसायित्वात् तात्पर्यशक्तेः । तथाहि पौहवेयमपौहवेयं वाक्यं सर्वं कार्यपरम् । अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुक्ततादिवाक्यवत् काव्यशब्दानां चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तिविषययोः प्रयोजनान्तरानुपलब्धेः स्वानन्दोद्भूतिरेव कार्यत्वेनाऽवधार्यते । तदुद्भूतिनिमित्तत्वं च विभावादिसंस्पृष्टस्य स्थायिन एवावगम्यते । अतो वाक्यस्याऽभिधानशक्तिस्तेन तेन रसेनाऽऽकृत्यमाणा तत्तत्त्वार्थापेक्षितावान्तरविभावादिप्रतिपादनद्वारा स्वपर्यवसायितामानीयते । तच्च विभावादयः पदार्थस्थानीयास्तत्संस्पृष्टो रत्यादिर्वाक्यार्थः । तदेतत् काव्यवाक्यम् । यदोषं ताविमौ पदार्थवाक्यार्थौ । न चैवं सति गीतादिवत् सुखजनकत्वेऽपि

वाच्यवाचकभावानुपयोगः । विशिष्टविभावादिसामयिविदुषा-
मेव तथाविधरत्यादिभावनावतामेव खादोद्भूतेष्वद्वेनाऽति-
प्रसङ्गेऽपि निरस्तः । ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणे परिकल्पि-
ताभिधादिशक्तिवन्नेव समस्तवाक्यार्थावगतेः शक्त्यन्तरपरिक-
ल्पनं प्रयासः यथाऽवोचाम काव्यनिर्णये ।

तात्पर्यानतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

किमुक्तं स्यादश्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥

विषं भक्ष्यं पूर्वा यस्मैव परसुतादिषु ।

प्रसङ्गते प्रधानत्वाद् ध्वनित्वं केन वार्यते ॥

ध्वनिस्तेत् स्वार्थविश्रान्तं वाक्यमर्थान्तराश्रयम् ।

तत्परत्वं त्वविश्रान्तौ तन् न विश्रान्त्यसम्भवात् ॥

एतावत्येव विश्रान्तिस्वात्पर्यस्येति किं कृतम् ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुल्यतम् ॥

भ्रमधार्मिकविश्रान्तमिति भ्रमिकृतास्यदे ।

निर्व्यावृत्ति कथं वाक्यं निषेधमुपसर्पति ॥

प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूर्णाद् यदि ।

वक्तुर्विवक्षितप्राप्तेरविश्रान्तिर्न वा कथम् ॥

पौरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षा परतन्त्रता ।

वक्त्रभिप्रेततात्पर्यमतः काव्यस्य युज्यते ॥

इति । अतो न रसादीनां काव्येन सह व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः ।

किं तर्हि भाव्यभावकसम्बन्धः काव्यं हि भावकम् । भाव्याः

रसादयः । ते हि स्वतो भवन्त एव भावकेषु विशिष्टविभा-

वादिमता काव्येन भाव्यन्ते न चाऽन्यत्र शब्दान्तरेषु भाव्य-
भावकलक्षणसम्बन्धाभावात् काव्यशब्देऽपि तथा भाव्यमिति
वाच्यम् । भावनाक्रियावादिभिस्तथाऽङ्गीकृतत्वात् । किञ्च
मा चाऽन्यत्र तथास्त्वन्यव्यतिरेकाभ्यामिह तथाऽवगमात् ।
तदुक्तम् ।

भावाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात् तस्मादमो भावा विज्ञेया नाव्ययोक्तृभिः ॥

इति । कथं पुनरगृहीतसम्बन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थाय्यादिप्रतिपत्ति-
रिति चेत् लोके तथाविधचेष्टायुक्तस्त्रीपुंसादिषु रत्याद्यवि-
नाभावदर्शनादिहाऽपि तथोपनिबन्धे सति रत्याद्यविनाभूत-
चेष्टादिप्रतिपादकशब्दश्रवणादभिधेया विनाभावेन लाक्षणिकी
रत्यादिप्रतीतिः । यथा च काव्यार्थस्य रसभावकत्वं तथाऽग्रे
वक्ष्यामः ।

रसः स एव स्थायत्वाद् रसिकस्यैव वर्तनात् ।

नाऽनुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्याऽतत्परत्वं ॥ ३६ ॥

द्रष्टुः प्रतीतिर्ग्रीडेर्यारागद्वेषप्रसङ्गतः ।

लौकिकस्य स्वरमणीसंयुक्तस्यैव दर्शनात् ॥ ३७ ॥

काव्यार्थोपप्लावितो रसिकवर्ती रत्यादिः स्थायीभावः स
इति प्रतिनिर्दिश्यते । स च स्थायतां निर्भरानन्दसंविदात्मता-
मापाद्यमानो रसो रसिकवर्तीति वर्तमानत्वान् नाऽनुकार्यरा-
मादिवर्ती वृत्तत्वात् तस्य । अथ शब्दोपहितरूपत्वेनाऽवर्तमा-

नस्याऽपि वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । तथाऽपि तदवभा-
सस्याऽस्मदादिभिरनुभूयमानत्वादसत्समतैकास्वादं प्रति विभा-
वत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । किञ्च न
काव्यं रामादीनां रसोपजनाय कविभिः प्रवर्त्यते । अपितु
सहृदयानामन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्वसंवेद्य एव ।
यदि चाऽनुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्यात् ततो नाटकादौ
तद्दर्शने लौकिक इव नायके शृङ्गारिणि स्वकान्तासंयुक्ते दृ-
श्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेत्
न रसानां स्वादः सत्पुरुषाणां च सञ्जेतरेषां तत्सूयानुरा-
गापहारेष्वादयः प्रसज्येरन् । एवं च सति रसादीनां व्यञ्ज-
नत्वमपास्तम् । अन्यतो लब्धसत्ताकं वस्त्वन्येनाऽपि व्यज्यते । प्रदी-
पेनेव घटादि । न तु तदानीमेवाऽभिव्यञ्जकत्वाभिमतैरापाद्य
स्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावे-
दितमेव ।

ननु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च
सीतादीनां च देवीनां विभावत्वेनाऽविरोधः उच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ३८ ॥

न हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्यात्वा प्राति-
स्त्रिकीं रामादीनामवस्थां इतिहासवदुपनिबध्नन्ति । किं तर्हि

सर्वलोकसाधारणाः स्तोत्रेवाकृतसन्निधयो धीरोदात्ताद्यवस्थाः
कचिदाश्रयमात्रदायिन्यो दधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसचेतवः ।

तत्र सीतादिशब्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः स्त्री-
मात्रवाचिनः किमिवाऽनिष्टं कुर्युः । किमर्थं तर्ह्युपादीयन्त
इति चेदुच्यते ।

क्रीडतां मृन्मयैर्यदद् बालानां हिरदादिभिः ।

स्वोत्साहः स्वदत्ते तद्वज्रोत्प्लवणामर्जुनादिभिः ॥ ३८ ॥

एतदुक्तं भवति । नाऽत्र लौकिकशृङ्गारादिवत् स्थादि-
विभावादीनामुपयोगः । किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौ-
किकरसविलक्षणत्वं नाव्यरसानाम् । यदाह । अष्टौ नाव्य-
रसाः स्मृता इति ।

काव्यार्थभावनान्नादो नर्तकस्य न वार्यते ।

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रसवान् भवति । तदानीं
भोग्यत्वेन स्वमहिम्नादेरग्रहणात् काव्यार्थभावनया तस्मादा-
दिवत् काव्यरसान्नादोऽस्याऽपि न वार्यते ।

कथं च काव्यात् स्वादोद्भूतिः किमात्मा चाऽभाविति व्यु-
त्पाद्यते ।

स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः ॥ ४० ॥

विकाशविस्तरलोभविज्ञेयैः स चतुर्विधः ।

शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ॥ ४१ ॥

हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरूपानां त एव हि ।

अतस्तत्त्वान्यता तेषामत एवाऽवधारणम् ॥ ४२ ॥

काव्यार्थेन विभावादि संसृष्टस्याध्यात्मकेन भावकचेतसः
सम्भेदेऽन्योन्यसंचलने प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रबलतर-
स्वानन्दोद्भूतिः स्वादः । तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रति-
निधितविभावादिकारणजन्यत्वेन सम्भेदेन चतुर्धा चित्तभूमयो
भवन्ति । तद् यथा । शृङ्गारे विकासो वीरे विस्मरो बीभत्से
क्षोभो रौद्रे विक्षेप इति तदन्येषां चतुर्णां हास्याद्भुतभयाव-
ककरणानां स्वसामग्रीलभ्यपरिपोषाणां त एव चत्वारो वि-
कासाद्याद्येतसः सम्भेदाः । अतएव ।

शृङ्गाराद्धि भवेद्भास्यो रौद्राच् च कश्चो रसः ।

वीराच् चैवाऽद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच् च भयानकः ॥

इति । हेतुहेतुमद्भाव एव सम्भेदापेक्षया दर्शितो न कार्यका-
रणभावाभिप्रायेण तेषां कारणान्तरजन्यत्वात् ।

शृङ्गारानुक्तिर्या तु स हास्य इति कीर्तितः ।

इत्यादिना विकासादिसम्भेदेकत्वस्यैव स्फुटोत्तरणादवधारण-
मप्यतएवाऽष्टाविति सम्भेदानां भावात् । ननु च युक्तं शृङ्गार-
वीरहास्यादिषु प्रभेदात्मकेषु वाक्यार्थसम्भेदादानन्दोद्भव
इति । करुणादौ तु दुःखात्मकत्वे कथञ्चिवाऽसौ प्रादुष्यात् ।
तथाहि । तच्च करुणात्मककाव्यश्रवणाद् दुःखाविर्भावोऽनुपाता-
दयञ्च रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति । न चैतदानन्दात्मकत्वे सति
बुध्यते । सत्यमेतत् । किन्तु तादृश एवाऽसावानन्दः सुखदुःखा-

त्मको यथा प्रहरणादिषु सम्भोगावस्थार्था कुट्टमिते स्त्रीणाम-
न्यस्य लौकिकात् कर्षणात् काव्यकर्षणः । तथा ह्यत्रोत्तरो-
त्तरा रसिकानां प्रवृत्तयः । यदि वा लौकिककर्षणवद्
दुःखात्मकत्वमेव ह्यस्यात् तदा न कश्चित् तच्च प्रवर्तेत । ततः
कारुण्यैकरसानां रामायणादिमहाप्रबन्धानामुच्छेद एव भवे-
दश्रुपातादयस्येति वृत्तवर्णनाकर्षणेन विनिपातितेषु लौकिक-
वैकल्यदर्शनादिवत् प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न विरुध्यन्ते । त-
स्माद् रसान्तरवत् कर्षणस्याऽप्यानन्दात्मकत्वमेव ।

ननु श्रान्तरसस्याऽनभिधेयत्वाद् यद्यपि नाव्येऽनुप्रवेशो
नाऽस्ति तथाऽपि सूक्ष्मातीतादिवस्त्रनां सर्वेषामपि शब्दप्रति-
पाद्यताया विद्यमानत्वात् काव्यविषयत्वं न निवार्यते । अत-
स्तदुच्यते ।

शमप्रकर्षो निर्वाच्यो मुदितादेस्तदात्मता ।

शान्तो हि यदि तावत् ।

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रसस्तु शान्तः कथितो मुनोद्भैः

सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥

इत्येवंलक्षणस्तदा तस्य मोक्षावस्थायामेवाऽऽत्मस्वरूपापत्ति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तस्य च स्वरूपेणाऽनिर्वचनीयता ।
तथाहि श्रुतिरपि स एष नेति नेत्यन्यापोहरूपेणाऽऽह न

च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सङ्गदयाः स्वादयितारः सन्त्यथ
तदुपायभूतो मुदितामैचीकरूपोपेक्षादिखल्लक्षणस्य च । व-
काशविस्सारसोभविषेपरूपतैवेति । तदुक्तैव शान्तरसास्वादो
निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयावान्तरकाव्यव्यापारप्रदर्शनपूर्वकः
प्रकरणेनोपसंहारः प्रतिपाद्यते ।

पदार्थैरिन्दुनिर्वेदरोमाञ्चादिस्वरूपकैः ।

काव्याद् विभावसञ्चार्यनुभावप्रख्यतां गतैः ॥ ४३ ॥

भावितः खदते स्थायी रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशेषैश्चन्द्राद्यैरुद्दीपनवि-
भावैः प्रमदाप्रवृत्तिभिरालम्बनविभावैर्निर्वेदादिभिर्व्यभिचारि-
भावै रोमाञ्चाश्रुभ्रूक्षेपकटाक्षाद्यैरनुभावैरवान्तरव्यापारतया
पदार्थभूतैर्वाक्यार्थः स्थायीभावो विभावितो भावरूपतामा-
नीतः खदते स रस इति प्राक्प्रकरणे तात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्यन्ते । तत्राऽऽचार्येण स्थायिनां रत्यादीनां
शृङ्गारादीनां च पृथग् लक्षणानि विभावादिप्रतिपादनेनो-
दितानि । अत्र तु ।

लक्षणैक्यं विभावैक्यादभेदाद् रसभावयोः ॥ ४४ ॥

क्रियत इति वाक्यशेषः ।

तत्र तावत् शृङ्गारः ।

रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।
 प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनेरन्योन्यरक्तयोः ।
 प्रहृष्यमाणा शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ४५ ॥

इत्थमुपनिबध्यमानं काव्यं शृङ्गारास्त्रादाय प्रभवतीति ।
 कव्यपदेशपरमेतत् ।

तत्र देशविभावो यथोत्तररामचरिते ।
 स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन
 प्रतिविहितसपत्न्यां सुखयोस्तान्यहानि ।
 स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा
 स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥

कलाविभावो यथा ।

हस्तैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
 पादन्यासैर्लघुमुपगतस्तम्भचलं रसेषु ।
 शाखायोनिर्मुदुरभिनयः षड्विकल्पोऽनुवृत्तैर्
 भावे भावे नुदति विषयान् रागबन्धः स एव ॥

यथा च ।

व्यक्तिर्यज्ञनधातुजा दशविधेनाऽप्यत्र लब्धाऽमुना
 विसृष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधाऽयं लयः ।
 गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण गतयस्त्रिखोऽपि सम्पादितास्
 तत्त्वोचानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥

कालविभावो यथा कुमारसम्भवे ।

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
स्कन्धात् प्रभृत्येव सपत्न्यानि ।
पादेन चाऽपेक्षत सुन्दरीणां
सम्पर्कमासिञ्चितनूपुरेण ॥

इत्युपक्रमे ।

मधु दिरेफः कुसुमैकपात्रे
पयो प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं
मृगोमकण्डूयत कृष्णसारः ॥

वेषविभावो यथा तत्रैव ।

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्
आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं
वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ति ॥

उपभोगविभावो यथा ।

चक्षुर्लुप्तमधीकणं कवलितसाम्बूलरागोऽधरे
विश्रान्ता कबरी कपोलफलके लुप्तेव गात्रद्युतिः ।
जाने सम्प्रति मानिनि प्रणयिना कैरप्युपायक्रमैर्
भग्नो मानमहातरुस्तरुणिते चेतःस्थलीवर्धितः ॥

प्रमोदात्मा रतिर्यथा मासतोमाधवे ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्धेवाऽन्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विज्ञोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जगन्नेकः स एव महोत्सवः ॥

युवतिविभावो यथा मासविकाग्निमित्रे ।

दीर्घाक्षं शरदिभ्युक्तान्निवदनं बाहू नतावंसयोः
सङ्क्षिप्तं निविडो नोन्नतस्तनुरुरः पार्श्वे प्रसृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरासाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुं यथैव मनसः स्पृष्टं तथाऽस्या वपुः ॥

यूनोर्विभावो यथा मासतीमाधवे ।

भूयो भूयः सविधनगरीरय्यया पर्यटकं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुक्त्वातायनस्या ।
साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मासतीमाधवं यद्
गाढोत्कण्ठाकुलितललितैरङ्गकैस्साम्यतीति ॥

अन्योन्यानुरागो यथा तत्रैव ।

यान्था मुञ्जर्वलितकन्धरमाननं तद्
आवृत्तवृत्तव्रतपत्रनिभं वहन्था ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पञ्चजाह्न्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

मधुराङ्गविचेष्टितं यथा तत्रैव ।

स्मितविकसितानामुल्लसद्भूषितानां
मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुलितानां
विविधमहमभूवं वाचमाख्योक्तितानाम् ॥

ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाऽष्टौ
त्रिंशत् त्रयो ये व्यभिचारिणश्च ।
एकोनपञ्चाशदमी हि भावाः
युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ।
आलस्यमौघ्यं मरणं जुगुप्सा
तस्याऽऽश्रयाद्वैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४६ ॥

अयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणस्याऽष्टौ स्थायिन अष्टौ सात्त्विकाश्चे-
त्येकोनपञ्चाशत् । युक्त्याऽङ्गत्वेनोपनिबध्यमानाः षट्कारं समा-
दयन्त्यालस्यौघ्यजुगुप्सामरणादीन्येकालम्बनविभावाश्रयत्वेन सा-
क्षादङ्गत्वेन चोपनिबध्यमानानि विरुध्यन्ते । प्रकारान्तरेण चा-
ऽविरोधः प्राक् प्रतिपादित एव ।

विभागस्तु ।

अयोगो विप्रयोगश्च सम्भोगश्चेति स त्रिधा ।

अयोगविप्रयोगविशेषत्वाद् विप्रलम्भश्चेतत् सामान्याभिधा-
यित्वेन विप्रलम्भशब्द उपचरितवृत्तिर्माभूदिति न प्रयुक्तः ।
तथाहि । दत्त्वा सङ्केतमप्राप्तेऽवध्यतिक्रमे साध्येन नाधिकान्त-
रानुसरणाच्च च विप्रलम्भशब्दस्य मुख्यप्रयोगो वञ्चनार्थत्वात् ।

तत्राऽयोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद् वा विप्रकर्षादसङ्गमः ॥ ४७ ॥

योगोऽन्योन्यस्वीकारस्तदभावस्त्वयोगः । पारतन्त्र्येण वि-
प्रकर्षाद् दैवपिचाद्यायत्नत्वात् सागरिकामालत्योर्वत्सराज-

माधवाभ्यामिव दैवाद् गौरीशिवयोरिवाऽसमागमोऽयोगः ।

दशावस्थः स तत्राऽऽदावभिलाषोऽथ चिन्तनम् ।

स्मृतिर्गुणकथोद्देशप्रलापोन्मादसञ्चाराः ।

जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोत्तरम् ॥ ४८ ॥

अभिलाषः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।

दृष्टे श्रुते वा तत्राऽपि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥ ४९ ॥

साक्षात् प्रतिकृतिस्वप्नच्छायामायासु दर्शनम् ।

श्रुतिर्व्याजात् सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥ ५० ॥

अभिलाषो यथा शाकुन्तले ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

विस्मयो यथा ।

सुनावालोक्तं तन्वज्ज्ञाः शिरः कम्पयते युवा ।

तथोरन्तरनिर्मग्नं दृष्टिमुत्पाटयन्निव ॥

आनन्दो यथा विद्वशास्त्रभञ्जिकायाम् ।

सुधावद्भुजासैरुपवनचकोरैः कवलितां

किरन् ज्योत्स्नामच्छां खलिलफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपप्राकारायं प्रहिणु नयने तर्कय मनाग्

अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः ॥

साधसं यथा कुमारसम्भवे ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्

निक्षेपणाय पदमुद्धतमुदहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतमया न ययौ न तस्यौ ॥

यथा वा ।

व्याहता प्रतिवचो न सन्दधे

गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी

सा तथाऽपि रतये पिनाकिनः ॥

सानुभावविभावास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ।

गुणकीर्तनं तु स्पष्टत्वात् न व्याख्यातम् ।

दशावस्थत्वमाचार्यैः प्रायो वृत्त्या निदर्शितम् ।

महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनन्तता ॥ ५१ ॥

दिष्मात्रं तु ।

दृष्टे श्रुतेऽभिलाषाच्च किं नैतत्सुक्यं प्रजायते ।

अप्राप्तौ किं न निर्वदो ग्लानिः किं नाऽतिचिन्तनात् ॥ ५२ ॥

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम् ।

अथ विप्रयोगः ।

विप्रयोगस्तु विज्ञेयो कृद्विचक्षणयोर्दिधा ।

मानप्रवासभेदेन मानोऽपि प्रणयेर्ययोः ॥ ५३ ॥

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोगः । तस्य द्वौ भेदौ मानः प्रवासश्च ।
मानविप्रयोगोऽपि द्विविधः प्रणयमान ईर्यामानश्चेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपावसितयोर्द्वयोः ।

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयस्तद्भङ्गो मानः प्रणयमानः । स
च द्वयोर्नायकयोर्भवति । तत्र नायकस्य यथोत्तररामचरिते ।

अस्मिन्नेव खतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुङ्कुलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं समन्ध्रमविस्मितम्

त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितश्चिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता

ववतु भवतस्त्यक्षस्यैतद् विलक्षमवस्थितम् ॥

उभयोः प्रणयमानो यथा ।

*पणअकुविआण दोण्हवि अलिअपसुत्ताण माण्हन्ताणं ।

णिच्चलणिहट्टणीसासदिसअखाण को मल्लो ॥

* प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसूतयोर्मानवतोः ।

निखलनिहट्टनिश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः ॥

स्त्रीणामीर्याकृतो मानः कोपोऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।

श्रुते वाऽनुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५४ ॥

उत्त्वप्रायितभोगाङ्गोत्रस्खलनकल्पितः ।

त्रिधाऽऽनुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ५५ ॥

ईर्यामानः पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरसङ्गिनि स्त्रकान्ते
उपलब्धे सत्यन्यासङ्गः श्रुतो वाऽनुमितो दृष्टो वा स्यात् ।

तत्र श्रवणं सखीवचनात् तस्या विश्वास्यत्वात् । यथा ममैव ।

सुभ्रु त्वं नवनीतकल्पहृदया केनाऽपि दुर्मन्त्रिणा

मिथ्यैव प्रियकारिणां मधुमुखेनाऽस्मासु चण्डीकृता ।

किं त्वेतद् विमृश क्षणं प्रणयिनामेणाच्चि कस्ये हितः

किं धात्रीतनया वयं किमु सखी किंवा किमस्मात्सुहृत् ॥

उत्त्वप्रायितो यथा रुद्रस्य ।

निर्मग्नेन मयाऽस्मसि स्मरभरादालोषमालिङ्गिता

केनाऽलीकमिदं तवाऽद्य कथितं राधे मुधा ताम्यसि ।

इत्युत्त्वप्रपरम्परासु श्रयणे श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः

सव्याजं श्रितिलोकितः कमलया कण्ठग्रहः पातु वः ॥

भोगाङ्गानुमितो यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्वशूकेन

स्वगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥

गोत्रस्खलनकल्पितो यथा ।

*कलीगोत्रस्त्वलणे विकुप्ये केनैवं अत्राणन्ती ।

दुष्ट उच्यते परिहासं जात्रा सचं विश्वं परुषा ॥

दृष्टो यथा श्रीमञ्जस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवीं समम्भ्रमविस्मितम्

त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितश्चिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहता-

ववतु भवतस्त्यचस्यैतद् विलचमवस्थितम् ॥

एषाम् ।

यथोत्तरं गुरुः षड्भिरूपायैस्तमुपाचरेत् ।

साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ ५६ ॥

तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।

दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ ५७ ॥

सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षाऽवधीरणम् ।

रभसत्रासच्छर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् ।

कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ॥ ५८ ॥

तत्र प्रियवचः साम यथा ममैव ।

स्मितज्यात्तद्भाभिस्ते धवलयति विश्वं मुखशशी

दृशस्ते पीयूषद्रवमिव विमुञ्चन्ति परितः ।

वपुस्ते लावण्यं किरति मधुरं दिक्षु तदिदं

कुतस्ते पारुष्यं सुतनु हृदयेनाऽद्य गुणितम् ॥

*कलीगोत्रस्त्वलणे विकुप्यति केतवमजानन्ती ।

दुष्टं परं परिहासं जाया सख्यमिव प्ररदिता ॥

[यथा वा ।

इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन
कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।
अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः
कान्ते कथं रचितवानुपस्रेण चेतः ॥]

नायिकासखीसमावर्जनभेदो यथा ममैव ।

कृतेऽप्याज्ञाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो
धृताः स्मिता हस्ते विद्यजसि रूषं सुभ्रु बज्रजः ।
प्रकोपः कोऽप्यन्यः पुनरयमसीमाऽद्य गुणितो
वृथा यच्च स्निग्धाः प्रियसहचरोणामपि गिरः ॥

दानं व्याजेन भूषादेर्यथा माघे ।

मुञ्जरूपहसितामिवाऽस्त्रिणादैर्
वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
अधिरजनि गतेन धास्त्रि तस्याः
श्रुत कलिरेव मर्द्दांस्तथाऽद्य दत्तः ॥

पादयोः पतनं नतिर्यथा ।

*णैउरकोडिविलग्नं चिकुरं ददन्नस्तु पादपडिन्नस्तु ।

हिअन्नं माणपउत्थं उओअं त्ति च्चिअ कहेइ ॥

उपेक्षा तदवधीरणं यथा ।

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं
नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।

* नूपुरकोटिविलग्नं चिकुरं दयितस्य पादपतितस्य ।

हृदयं मानपदोत्थमुन्मुक्तमित्येव कथयति ॥

आनयेनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥

रभसचासहर्षादे रसान्तरात्कोपभ्रंशो यथा ममेव ॥

अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्च
चिरं ध्यात्वा सद्यः कृतकृतकसंरम्भनिपुणम् ।
दूतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्नास्य सहसा
कृताक्षेपां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥

अथ प्रवासविप्रयोगः ।

कार्यतः सम्भ्रमाच्छापात् प्रवासो भिन्नदेशता ।
द्वयोस्तत्राऽश्रुनिःश्वासकार्श्यलम्बालकादिता ॥ ५८ ॥
स च भावी भवन् भूतस्त्रिधाऽऽद्यो बुद्धिपूर्वकः ।

आद्यः कार्यजः समुद्रगमनसेवादिकार्यवशप्रवृत्तौ बुद्धि-
पूर्वकत्वात् भूतभविष्यद्वर्तमानतया त्रिविधः ।

तत्र यास्यत्प्रवासो यथा ।

*होन्तपद्मिअस्स जाआ आउच्छणजीअधारणरहस्सं ।

पुच्छन्ती भमइ घरं घरेसु पिअविरहसहिरीआ ॥

गच्छत्प्रवासो यथाऽमहश्नतके ।

[प्रहरविरतौ मध्ये वाऽङ्गस्ततोऽपि परेऽथवा

दिनकृति गते वाऽस्तं नाथ त्वमद्य समेक्ष्यसि ।

इति दिनश्नतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो

हरति गमनं बालाऽऽलापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥

*भविष्यत्प्रियस्य याया आयुःक्षयजीवधारणरहस्यं ।

पुच्छन्ती अमति मृदाद्गृहेषु प्रियविरहसङ्गीका ॥

यथा वा तत्रैव ।]

देशैरन्तरिता ज्ञतैश्च सरितामुर्वीभृतां कामैर्
यत्नेनाऽपि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
उद्दीवस्वरणार्धरुद्धवसुधः कृत्वाऽऽग्रपूर्णे दृष्टौ
तामाशां पथिकस्तथाऽपि किमपि ध्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥
गतप्रवासो यथा मेघदूते ।

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मङ्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्मयीमाद्रीं नयनमलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्
भूयो भूयः स्वयमपि हृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥

आगच्छदागतयोस्तु प्रवासाभावादेव्यत्रवासस्य च गतप्र-
वासाविशेषात् त्रैविध्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सच्चसोत्पन्नो दिव्यमानुषविस्मवात् ।

उत्पातनिर्घातवातादिजन्यविस्मवात् परचक्रादिजन्यविस्म-
वाद् वाऽबुद्धिपूर्वकत्वादेकरूप एव सम्भ्रमजः प्रवासः । यथो-
र्वशीपुरुषवसोर्विक्रमोर्वश्याम् । यथा च कपालकुण्डलापहृतायां
मालत्यां मालतीमाधवयोः ।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छापजः सन्निधावपि ॥ ६० ॥

यथा कादम्बर्यां वैशम्पायनस्येति ।

मृते त्वेकत्र यत्राऽन्यः प्रलपेच्छोक एव सः ।

व्याश्रयत्वान् न शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः ॥ ६१ ॥

यथेन्दुमतीमरणादजस्य करुण एव रघुवंशे । कादम्बर्यां
तु प्रथमं करुण आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार
एवेति ।

तच्च नायिकां प्रति नियमः ।

प्रणयायोगयोरुत्का प्रवासे प्रेषितप्रिया ।

कलहान्तरितेर्थायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ६१ ॥

अथ सम्भोगः ।

अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स सम्भोगो मुदाऽन्वितः ॥ ६२ ॥

यथोत्तररामचरिते ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगाद्

अविरलितकपोलं जल्पितोरक्रमेण ।

सपुलकपरिरम्भवापृतैकैकदोष्णोर्

अविदितगतयामा राचिरेव व्यरंसीत् ॥

अथवा । प्रिये किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोदो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिमूढेन्द्रियगणे

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुहते ॥

यथा च ममैव ।

स्वावस्थासृतवर्षिणि प्रतिदिशं कृष्णाग्ररश्मामले

वर्षाणामिव ते पयोधरभरे तन्वङ्गि दूरोऽस्मते ।

नासावन्मनोऽक्षकेतकतनुर्भूपचगर्भोऽसत्-
पुष्पश्रीस्त्रिलोकः सहस्रमलकैर्धृक्कैरिवाऽऽपीयते ॥

चेष्टास्तत्र प्रवर्तन्ते लीलाद्या दश योषिताम् ।

दाक्षिण्यमार्दवप्रेम्णामनुरूपाः प्रियं प्रति ॥ ६४ ॥

ताश्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेच्च चाटुकृत् कान्तः कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।

न ग्राम्यमाचरेत् किञ्चिन् नर्मभ्रंशकरं न च ॥ ६५ ॥

ग्राम्यः सञ्योगः रङ्गे निषिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति
पुनर्निषिध्यते । यथा रत्नावल्याम् ।

सृष्टस्त्वयैष दयिते स्मरपूजाव्यापृतेन हस्तेन ।

उद्भिन्नापरमृदतरकिसलय इव लल्यतेऽशोकः ॥

इत्यादि । नायकनायिकाकैशिकीवृत्तिनाटकनाटिकास्तत्र-
णाद् युक्तं कविपरम्परावगतं स्वयमौचित्यसम्भावनानुगुणेना-
मेचितं चाऽनुसन्धानः सुकविः शृङ्गारमुपनिबध्नीयात् ।

अथ वीरः ।

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-

मोहाविषादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।

उत्साहभूः स च दयारणदानयोगात्

त्रेधा किलाऽत्र मतिगर्वधृतिप्रदर्षाः ॥ ६६ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावितः करुणायुद्धदानाद्यैरनुभा-
वितो गर्वधृतिदर्षामर्षस्मृतिमतिवितर्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साहः

स्थायी स्वदते भावकमनोविस्तरानन्दाय प्रभवतीत्येष वीरः ।
तत्र दद्यावीरो यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । युद्धवीरो
वीरचरिते रामस्य । दानवीरः परशुरामबलिप्रभृतीनाम् ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः ।

इति ।

सर्वग्रन्थिविमुक्तसन्धिविकसदक्षः स्फुरत्कौस्तुभं
निर्घन्नाभिसरोजकुङ्कुलकुटोगम्भीरसामध्वनि ।
पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं
पायाद् वः क्रमवर्धमानमहिमाश्चयं मुरारेर्वपुः ॥

यथा च ममैव ।

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः ।

बलिरेष स येनाऽस्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥

विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसन्धेयम् । प्रतापगुणावर्जना-
दिना वीराणामपि भावात् त्रैधं प्रायोवादः । प्रखेदरक्त-
वदननयनादिक्रोधानुभावरहितो युद्धवीरोऽन्यथा रौद्रः ।

अथ बीभत्सः ।

बीभत्सः क्षमिपूतिगन्धिवमथुप्रायैर्जुगुप्सैकभूर्
उद्देगो रुधिरान्त्रकीकसवसामांसादिभिः क्षोभणः ।
वैराग्याज् जघनस्तनादिषु घृणाशुद्धोऽनुभावैर्वृता
नासावक्त्रविकूणनादिभिरिहाऽऽवेगार्तिशङ्कादयः ॥ ६७ ॥

अत्यन्ताह्वयैः क्षमिपूतिगन्धिप्रायविभावैरुद्धूतो जुगुप्सास्या-
धिभावपरिपोषणलक्षण उद्देगी बीभत्सः । यथा मासतीमाधवे ।

उक्तयोक्तव्यं कृत्तिं प्रथममथ पृथूष्कोपभृषांसि मांसा-
न्यसस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुखभान्युपपूतीनि जग्ध्वा ।

आर्तः पर्यस्त्रिनेत्रः प्रकटितदन्तः प्रेतरङ्गः करङ्गाद्
अङ्गुल्यादस्त्रिसंस्त्रं स्पष्टगतमपि क्रव्यमव्ययमस्ति ॥

रुधिरान्त्वसाकीकसमांसादिविभावः शोभणो बीभत्सः ।

यथा वीरचरिते ।

अग्नप्रोतवृक्षत्कपासनखकङ्कूरकाणत्कङ्कण-

प्रायप्रेक्षितभूरिभूषणरवैराघोषघनत्वन्मरम् ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्ममघनप्राग्भारघोरोत्तसद्-

व्यासोत्तस्तनभारभैरववपुर्बन्धोद्धतं धावति ॥

रम्येष्वपि रमणीयजघनस्तनादिषुवैराग्याद् घृणाशुद्धो बी-

भत्सः । यथा ।

लाक्षां वक्त्रासवं वेत्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ ।

मांसास्त्रिकूटं जघनं जनः कामयद्वातुरः ॥

न चाऽयं ज्ञान्त एव विरक्तो यतो बीभत्समानो विरज्यते ।

अथ रौद्रः ।

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रोऽनुजः

शोभः स्वाधरदंशकम्पभ्रुकुटिस्त्रेदास्यरागैर्युतः ।

शस्त्रोत्तासविकत्यनांसधरणोघातप्रतिज्ञाग्रहैर्

अचाऽमर्षमदौ क्षुतिश्चपलतास्रयौग्यवेगादयः ॥ ६८ ॥

मात्सर्यविभावो रौद्रो यथा वीरचरिते ।

त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो
 यद्वा स्त्रजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।
 उद्येष भोस्तव तपस्तपसा दहामि
 पञ्चाक्षरस्य सदृशं परशुः करोति ॥

वैरिवैक्यतादिर्यथा वेषीसंहारे ।

स्वाचागृहानलविषाक्षसभाप्रवेशैः
 प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
 आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
 खस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

इत्येवमादिविभावैः प्रखेदरक्तवदननयनाद्यनुभावैः अमर्षा-
 दिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः । परशुरामभीमसे-
 नदुर्योधनादिव्यवहारेषु वीरचरितवेषीसंहारादेरनुगन्तव्यः ।

अथ हास्यः ।

विकृताकृतिवाम्बुधैरात्मनोऽथ परस्य वा ।

हासः स्यात् परिपोषोऽस्य हास्यस्त्रिप्रकृतिः स्मृतः ॥ ६८ ॥

आत्मस्थान् विकृतवेषभाषादीन् परस्थान् वा विभावानव-
 लम्बमानो हासस्तत्परिपोषात्मा हास्यो रसो ह्यधिष्ठानो भवति ।
 स चोत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदात् षड्विधः ।

आत्मस्थो यथा रावणः ।

जातं मे पक्षेण भस्मरजसा तच्च चन्दनोद्भूतं
 हारो वचसि यश्चक्षुचमुचितं क्लृष्टा जटाः कुम्भजाः ।

इद्राक्षैः सकलैः सरत्नवलयं चिचांशुकं वल्कलं
सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः ॥

परस्मै यथा ।

भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं विना
किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।
वेष्ट्या द्रव्यरुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहेऽपि भवतो दासस्य काऽन्या गतिः ॥

स्मितमिह विकासिनयनं किञ्चिन्नख्यदिजं तु हसितं स्यात् ।
मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकम्पमिदमुपहसितम् ॥ ७० ॥
अपहसितं सास्त्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ।
द्वे द्वे हसिते चैषा ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥ ७१ ॥

उत्तमस्य स्वपरस्वविकारदर्शनात् स्मितहसिते मध्यमस्य
विहसितोपहसितेऽधमस्योऽपहसितातिहसिते । उदाहृतयः स्वय-
मुत्प्रेक्ष्याः । व्यभिचारिणश्चाऽस्य ।

निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्च्छाश्च सहचारिणः ।
अतिलोकैः पदार्थैः स्याद् विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः ॥ ७२ ॥
कर्माऽस्य साधुवादाश्रुवेपथुस्वेदगद्गदाः ।
दर्षवेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ७३ ॥

लोकसीमातिवृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाश्च-

नुभावपरिपुष्टेः विस्मयः स्थायिभावो चर्चावेगादिभावितो
रसोऽद्भुतः । यथा ।

दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्धृतश्च
टङ्कारध्वनिरार्थबालचरितप्रस्तावनाजिण्डिमः ।
द्राक् पर्याप्तकपालसम्पुटमिलद्रुह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्यिण्डितचण्डिमा कथमसौ नाऽद्याऽपि विस्माम्यति ॥

इत्यादि ।

अथ भयानकः ।

विकृतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।

सर्वाङ्गवेपथुस्वेदशोषवैचित्त्यलक्षणः ।

दैन्यसम्भ्रमसम्भोदचासादिस्तत्सद्बोदरः ॥ ७४ ॥

रौद्रशब्दश्रवणाद् रौद्रसत्त्वदर्शनाच्च भयस्याधिभाव-
प्रभवो भयानको रसः । तच्च सर्वाङ्गवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः ।
दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः । भयानको यथा प्रागुदाहृतः ।

शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य कुञ्जीभूय शनैः शनैः ।

यथायथागतेनैव यदि शक्नोषि गम्यताम् ॥

यथा च रक्षावस्त्राम् । नष्टं वर्षवरैरित्यादि । यथा च ।

स्वगेहात् पन्थानं तत उपचितं काननमथो

गिरिं तस्मात् सान्द्रद्रुमगहनमस्मादपि गुह्यम् ।

तदन्वङ्गान्यङ्गैरभिनिविशमानो न गणय-

त्यरातिः कालीये तव विजययाचा चकितधीः ॥

अथ करुणः ।

इष्टनाशादनिष्टाप्रौ शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।

निःश्वासेच्छासरुदितस्तम्भप्रलपितादयः ॥ ७५ ॥

स्वापापस्मारदैर्न्याधिमरणालस्यसम्भ्रमाः ।

विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ ७६ ॥

इष्टस्य बन्धुप्रभृतेर्विनाशादनिष्टस्य तु बन्धनादेः प्राप्या
शोकप्रकर्षजः करुणः । तमन्विति तदनुभावनिश्वासादि-
कथनम् । व्यभिचारिणस्य स्वापापस्मारादयः । इष्टनाशात्
करुणो यथा कुमारसम्भवे ।

अयि जीवितनाथ जीवशी-

त्यभिधायेत्यितया तथा पुरः ।

ददृशे पुरुषाकृतिः क्षितौ

हरकोपानलभस्म केवलम् ॥

इत्यादि रतिप्रत्याप । अनिष्टावाप्तेः सागरिकाया बन्धनाद्
यथा रक्षावस्थाम् ।

प्रीतिभक्त्यादयो भावा मृगयाक्षादयो रसाः ।

दर्शोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान् न कीर्तिताः ॥ ७७ ॥

स्पष्टम् ।

षट्त्रिंशद्गुणानादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।

लक्ष्यसन्ध्यन्तराङ्गानि सालङ्कारेषु तेषु च ॥ ७८ ॥

विभूषणं चाऽक्षरसंहतिश्च

शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।

इत्येवमादीनि षट्चिंशत्काव्यलक्षणानि । साम भेदः प्रदानं
चेत्येवमादीनि सन्ध्यन्तराष्ट्रेकविंशतिरूपमादिष्विवाऽलङ्कारेषु
दर्शोत्साहादिष्वन्तर्भावान् न पृथगुक्तानि ।

रस्यं जुगुप्सितमुदारमथाऽपि नोचम्
उग्रं प्रसादि गहनं विवृतं च वस्तु ।
यदाऽप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं
तन् नाऽस्ति यन् न रसभावमुपैति लोके ॥ ७९ ॥
विष्णोः सुतेनाऽपि धनञ्जयेन
विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठी-
वैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुसुनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोकै
रसविचारो नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः ॥

अथ भारतीयनाट्यशास्त्रे ।

अष्टादशाऽध्यायः ।

कथयिष्याम्यहं विप्रा दशरूपविकल्पनम् ।

नामतः कर्मतस्मैव तथा चैव प्रयोगतः ॥ १ ॥

नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।

भाषः समवकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥ २ ॥

ईदामृगश्च विज्ञेयो दशमे नाट्यलक्षणे ।

एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३ ॥

सर्वेषामेव काम्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।

आभ्यो विनिःसृतं स्रोतद् दशरूपं प्रयोगतः ॥ ४ ॥

जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्मृता यामत्वमागताः ।

यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यभेदा भवन्ति हि ॥ ५ ॥

यामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ ।

सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धौ तथा त्विमौ ॥ ६ ॥

ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।

सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं नानावस्थान्तराश्रयम् ॥ ७ ॥

भाषः समवकारश्च तथेदामृग एव च ।

उत्सृष्टकाङ्को व्यायोगो वीथी प्रहसनं डिमः ॥ ८ ॥

कैश्चिकीवृत्तिहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥ ९ ॥

प्रख्यातवस्तुविषये प्रख्यातोदात्तनायकम् ।
 राजर्षिवंशचरितं तथा दिव्याश्रयोपेतम् ॥ १० ॥
 नानाविभूतियुक्तं वृद्धिविज्ञासादिभिश्चैव ।
 अङ्कप्रवेशकाव्यं भवति हि तत् तोटकं नाम ॥ ११ ॥
 नृपतीनां यच्च चरितं नानारसभावसंश्रितं बहुधा ।
 सुखदुःखोत्पत्तिकृतं भवति हि तन् नाटकं नाम ॥ १२ ॥
 अस्याऽवस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य विम्वप्रस्तारात् ।
 कर्तव्यो हस्तज्ज्ञैः स तु सम्यङ् नाटके विधिवत् ॥ १३ ॥
 अङ्क इति कृदिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तो यस्मात् तस्माद् भवेदङ्कः ॥ १४ ॥
 यथाऽर्थस्य समाप्तिर्यच्च च बीजस्य भवति संहारः ।
 किञ्चिदवलग्नविन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः ॥ १५ ॥
 ये नायका निगदितास् तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
 नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥ १६ ॥
 नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 नैकरसाम्बरविहितो हाऽङ्क इति स विदितव्यस्तु ॥ १७ ॥
 क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽध्वविद्रवोदाहौ ।
 अद्भुतसंश्रयदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥ १८ ॥
 युद्धं राज्यस्य भ्रंशो मरणं समरस्य रोधनं चैव ।
 प्रत्यक्षराणि तु नवाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि ॥ १९ ॥
 अङ्के प्रवेशके वा प्रकरणमाश्रित्य नाटकं वाऽपि ।
 भवतः कर्तव्यः स्याद् यस्तच्च स नायकः ख्यातः ॥ २० ॥

अवसरणमेव कार्यं सङ्गिर्वा गृहणमेव वा नित्यम् ।
 बह्वभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद् वाऽपि ॥ २१ ॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्कोऽथ बीजमाश्रित्य ।
 आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥ २२ ॥
 एकाङ्केन कदाचिद् बह्वनि कार्याणि योजयेद् धीमान् ।
 आवश्यकावरोधे न तत्र कार्याणि कार्याणि ॥ २३ ॥
 रङ्गे तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्क्रामः ।
 बीजार्थयुक्तिमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम् ॥ २४ ॥
 ज्ञात्वा दिवसावस्थां चणयाममुद्धर्तस्त्रयोपेतम् ।
 विभजेत् सर्वमशेषं पृथक् पृथक् कार्यमङ्केषु ॥ २५ ॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोत्पद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद् विधेयं हि ॥ २६ ॥
 सविरहितनायकैकं कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
 परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ २७ ॥
 अङ्कच्छेदं कृत्वा नामकृतं वर्षसञ्चितं वाऽपि ।
 तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं च न तु कश्चित् ॥ २८ ॥
 यः कश्चित् कार्यवशाद् गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
 तत्राऽप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्ववत् तज्ज्ञैः ॥ २९ ॥
 अङ्कान्तरानुसारी सञ्ज्ञेपार्थमधिकृत्य विहितोऽयम् ।
 प्रकरणनाटकविषयोपदेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३० ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३१ ॥

कासोत्थानगतिरसवत्यासारसकामविषयाणाम् ।
 आर्याभिधानसूतः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥ ३२ ॥
 वक्ताश्रयमप्यर्थं सङ्क्षिप्तेऽर्थे तु सन्धिषु च ।
 वज्रचूर्णपाददृत्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥ ३३ ॥
 यत्राऽर्थस्य समाप्तिर्न भवत्यङ्के प्रयोगवाञ्छयात् ।
 विष्कम्भः स्वल्पकथः प्रवेशकैः सोऽभिधातव्यः ॥ ३४ ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि विज्ञेयः ।
 मध्यमपाचः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ ३५ ॥
 न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
 यत् तत्र कार्यपुरुषास्तत्वारः पञ्चधा ते स्युः ॥ ३६ ॥
 व्यायोगेष्टाष्टगसमवकारडिमसञ्चितानि कार्याणि ।
 दशभिर्द्वादशभिर्वा षोडशभिर्वाऽपि पुरुषैः स्युः ॥ ३७ ॥
 गोपुच्छाग्रं काव्यं कर्तव्यं बन्धमासाद्य ।
 ये चोदान्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥ ३८ ॥
 सर्वेषां काव्यानां गानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
 निवर्हणं कर्तव्यं नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्जैः ॥ ३९ ॥
 नाटकलक्षणमेतन् मया समासेन प्रकीर्तितम् ।
 विविधं प्रकरणमतः परमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ४० ॥
 यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरं नायकं चैव ।
 श्रौत्यान्तिकं प्रकुरुते तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥ ४१ ॥
 यदनायकहार्थकार्यं प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।
 प्रकरणमिति तद् विद्याद् बीजं बीजार्थसंयुक्तम् ॥ ४२ ॥

यन् नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं समाश्रयोपेतम् ।
तत् प्रकरणेऽपि कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ॥ ४१ ॥
विप्रवणिकसचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
चरितं यन् नैकविधं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४४ ॥
मोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
बाह्यजनसंयुक्तं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४५ ॥
दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्थुपचारकरणोपेतम् ।
मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ ४६ ॥
सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसर्ववाहानाम् ।
गृहवार्ता यच्च भवेन् न तत्र वेशाङ्गना कार्या ॥ ४७ ॥
यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमर्हति ।
तचाऽप्यकुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत् तच्च ॥ ४८ ॥
यदि प्राकरणयुक्ता* वेशकुलस्त्रीकृतोपचारं स्यात् ।
अविद्वतभाषाचारं तच्च तु पाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४९ ॥
प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दश परास्तथा चैव ।
अङ्गाः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥ ५० ॥
मध्यमपुरुषैर्निर्णयं योज्यो विष्कम्भकोऽपि तत्तज्ज्ञैः ।
संस्कृतवचनानुगतः सङ्क्षिप्तार्थः प्रवेशकवत् ॥ ५१ ॥
शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ ५२ ॥

* प्राकरणयुक्तेति सम्भवपाठः ।

अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियामभिवीक्ष्य ।
 सङ्क्षेपात् सन्धीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ॥ ५३ ॥
 अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिः कार्यः ।
 प्रख्यातस्मितरो वा नाटोऽज्ञाश्रिते काव्ये ॥ ५४ ॥
 स्त्रीप्रयोगश्चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 वज्रगीतनृत्यवाद्यरतिसम्भोगात्मिका चैव ॥ ५५ ॥
 राजोपचारयुक्ता शृङ्गाराभिनयभावनाटिका ज्ञेया ।
 प्रकरणनाटकनाटोलक्षणमुक्तं मया समासेन ॥ ५६ ॥
 वक्ष्याम्यतः परं लक्षणयुक्ता समवकारम् ।
 देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकस्यैव ॥ ५७ ॥
 अङ्कस्तथा त्रिकपटः त्रिविद्रवः स्यात् त्रिशृङ्गारः ।
 द्वादशनायकवज्रलो द्वाष्टादशनायिकासमाप्यस्य ॥ ५८ ॥
 वक्ष्याम्यस्याङ्कविधिं यावत्यो नाटिका यत्र ।
 अङ्कस्तु सप्तसहस्रः सविद्रवः सकपटः सवीथीकः ॥ ५९ ॥
 द्वादशनाडीविहितः प्रथमः कार्यकृतोपेतः ।
 कार्यस्तथा द्वितीयः समाश्रितो नाटिकासप्तस्य ॥ ६० ॥
 वस्तुसमापनविहितो त्रिनाडिकः स्यात् तृतीयस्तु ।
 नाडीसङ्ज्ञा ज्ञेया मानं काव्यस्य यन् मुहूर्तार्धम् ॥ ६१ ॥
 तन् नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्केषु संयोज्यम् ।
 अङ्कान्ते सम्बन्धः कर्तव्ये काव्यबन्धमासाद्य ॥ ६२ ॥
 अर्थं हि समवकारे द्वाप्रतिबन्धमिच्छन्ति ।
 युद्धजलसम्भवो वा द्वाग्निगजेन्द्रसम्भवो वाऽपि ॥ ६३ ॥

नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ।
 वस्तुगतिक्रमविहितो दैववशाद् वा परप्रयुक्तो वा ॥ ६४ ॥
 सुखदुःखोत्पत्तिकृतस्त्रिविधः कपटाश्रयो ज्ञेयः ।
 त्रिविधस्याऽत्र विधिज्ञैः पृथक् पृथक् काव्ययोगविहितार्थः ॥ ६५ ॥
 त्रिविधकृतशृङ्गारो ज्ञेयो धर्मार्थकामेषु ।
 यत्र तु धर्मसमापकमात्महितं भवति साधनं बद्धधा ॥ ६६ ॥
 व्रतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥ ६७ ॥
 अर्थसोच्छायोगाद् बद्धधा चैवाऽर्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
 सम्यक्प्रयोगविषयेष्वर्थार्थिकान्यानि च चारयति यत्र ॥ ६८ ॥
 कन्याविलोभनं वै प्राप्य स्त्रीपुंसयोस्तु रहः ।
 रम्यं वा निभृतं वा विज्ञेयः कामशृङ्गारः ॥ ६९ ॥
 उष्णिग् वाऽनुष्टुब् वा छन्दःसु च यानि बन्धकुटिलानि ।
 वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥ ७० ॥
 एवं कार्यस्तज्ज्ञैर्नानारससंश्रयः समवकारे ।
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लवणमीहामृगस्याऽपि ॥ ७१ ॥
 दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुक्तः ॥
 सुविहितवस्तुप्रहितो विप्रत्ययकारकस्यैव ॥ ७२ ॥
 उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोषयितकाव्यबन्धश्च ।
 सङ्क्षोभविद्रवकृतः सम्फोटककृतस्तथैव ॥ ७३ ॥
 स्त्रीभेदनापहरणे प्रमदेनाऽप्राप्तस्तु शृङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यस्यतुरङ्गविभूषितस्यैव ॥ ७४ ॥
 यद् व्यायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसास्यैव ।

ईहागेऽपि ते स्युः केवलानेचस्तयोगः ॥ ७५ ॥

अत्र तु बधेक्षितानां बन्धो ह्युदयो भवेद्धि पुरुषालाम् ।

किञ्चिद् व्याजं कृत्वा तेषां युद्धं समचितव्यम् ॥ ७६ ॥

ईहान्दगस्य लक्षणमित्युक्तं चतुरस्रमिदं समासयोगेन ।

डिमलक्षणं तु भूयो लक्षणयुक्ता प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥

प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।

षट्त्रिंशत्लक्षणयुक्तश्चतुरङ्गो वै डिमः कार्यः ॥ ७८ ॥

भट्टङ्गारहास्यवर्जितः श्रेष्ठैरग्नैः समायुक्तः ।

दीप्तरसकाव्ययोनिर् नानाचिचो डिमः कार्यः ॥ ७९ ॥

निर्घातचन्द्रसूर्योपरागसोष्कावपातसंयुक्तः ।

युद्धनियुद्धनिबद्धसम्प्लोटस्तत्र कर्तव्यः ॥ ८० ॥

माथेन्द्रजासबज्जलबज्जपुरुषोत्थानभेदसंयुक्तः ।

देवभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥ ८१ ॥

षोडशनायकबज्जलः साप्तत्यारभटिसंयुक्तः ।

कार्यो डिमः प्रचक्षात् तज्ज्ञैर्नानाअयविशेषः ॥ ८२ ॥

व्यायोगः सुविधिज्ञैः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः ।

स्तीजनयुक्तस्तु डिमस्तेकाद्वक्तृताया चैव ॥ ८३ ॥

बहवस्तत्र तु पुरुषा न्यायकतो यथा समवकारे ।

न च तत्प्रवणस्तेकाङ्कः संविधातव्यः ॥ ८४ ॥

नरदिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धम् ।

युद्धनियुद्धाधर्षणसम्प्लोटकृतश्च कर्तव्यः ॥ ८५ ॥

एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तरसकाव्ययोनिः ।

वक्ष्याम्यतः परमं लक्षणमुक्तृष्टिकाङ्गस्य ।
 प्रख्यातवस्तुविषयोऽप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ॥ ८६ ॥
 दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शेषैरन्यैर्भवेत् पुष्पिः ।
 कण्ठरसप्रायकृतो निवृत्तबद्धोद्धतप्रहारस्तु ॥ ८७ ॥
 स्त्रीपरिदेवनवज्जलो निर्वेदितवाक्यभाषस्य ।
 नातिव्यायतवेष्ट सात्त्वत्यारभटिकैश्चिकीर्षीभिः ॥ ८८ ॥
 कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं चोत्कृष्टिकाङ्गस्तु ।
 यद् दिव्यनायकचमं कार्यं सङ्ग्रामयुद्धवधयुक्तम् ॥ ८९ ॥
 तद् भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ।
 कस्माद् भारतमिष्टं वर्षेऽन्येषु नित्यकष्टं हि ॥ ९० ॥
 हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काश्चनी चैव ।
 उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्तु ॥ ९१ ॥
 तेषु हि सर्वेषु सदा नो दुःखं नाऽपि वा शोकः ।
 यत् तेषामधिवासाः पुराणवाद्देषु सर्वतः कथिताः ॥ ९२ ॥
 सम्भोगक्षेत्रेषु भवेत् कर्मारम्भास्तथा श्चस्मिन् ।
 प्रहसनमिति विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं तथा च सङ्कीर्णम् ॥ ९३ ॥
 तस्य व्याख्यास्याम्यहं पृथक् पृथक् लक्षणविशेषान् ।
 भगवन्तापसविप्रैरन्यैरपि ह्यस्यवादसम्पन्नम् ॥ ९४ ॥
 नीचजनसंयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ।
 अविहृतभाषाचारं विशेषभावोपहासरचितपदम् ॥ ९५ ॥
 नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ।
 वेष्टानपुंसकविटैर्वानिकदासीजनेन वा कीर्णम् ॥ ९६ ॥

अनिवृत्तवेषपरिच्छेदचेष्टितकरणैश्च सम्पन्नम् ।
 लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यस्य दम्भसंयोगः ॥ ९७ ॥
 स प्रहसने न योज्यो धूर्तजनविवादसंयुक्तः ।
 उद्वात्यकादिभिरिदं वीर्यङ्गैर्मिश्रितं भवति मिश्रम् ॥ ९८ ॥
 भाणस्य विधानमतो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ।
 आत्मानुभूतशंसी परसंस्तववर्णनाविशेषश्च ॥ ९९ ॥
 द्विविधाप्रियो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकपात्रश्च ।
 परवचनमात्मसंस्थं प्रतिवचनैः सोत्तरैर्यथितवाक्यम् ॥ १०० ॥
 धूर्तविटसम्प्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकस्यैव ।
 वस्तुसमाहः कार्यः सततं काव्ये बुधैर्भाणः ॥ १०१ ॥
 वीथो स्यादेकाङ्का द्विपात्रद्वार्या तथैकद्वार्या वा ।
 अधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात् प्रकृतिभिस्त्रिभिः ॥ १०२ ॥
 सर्वरसभावयुक्ता विज्ञेया वीथिका ज्ञथैतस्याः ।
 अङ्गानां वक्ष्येऽहं लक्षणमधुना यथोद्देशम् ॥ १०३ ॥
 उद्वात्यकावस्त्रगिते अवस्थान्दितकं तथा ।
 असत्प्रलापश्च तथा प्रपञ्चो नास्तिकाऽपि या ॥ १०४ ॥
 *वाक्केत्यधिवचनं चैव क्लृप्तं व्याहार एव च ।
 मृदवं त्रिगतं चैव ज्ञेयं गण्डमथाऽपि वा ॥ १०५ ॥
 पदानि च गतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
 योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्वात्यकमुच्यते ॥ १०६ ॥

* वागित्यत्र पुस्तके पतितं ।

यथाऽन्यस्मिन् समावेशे कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
 परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नास्माऽवलगितं बुधैः ॥ १०७ ॥
 आक्षिप्य कश्चिदेवाऽर्थं शुभाशुभसमुत्थितम् ।
 यद् वादबुद्धिनैपुण्यात् तदवस्यन्दितं भवेत् ॥ १०८ ॥
 असम्बद्धं तु यद् वाक्यमसम्बद्धं यदुत्तरम् ।
 असत्प्रलापस्तं चैव वीथ्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥
 यदसस्तम्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः परस्परतः ।
 एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननः प्रपद्यस्तु ॥ ११० ॥
 हास्येनोपगतार्था प्रहेलिका नास्तिकेति विज्ञेया ।
 एकद्विप्रतिवचनां तां केलीं नाम जानीयुः ॥ १११ ॥
 परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्यत्र ।
 अन्यार्थविशेषकमधिबलमिति बज्जविधैर्ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥
 अन्यार्थमेव वाक्यं कलमिति सन्धानहास्यरोषकरम् ।
 प्रत्यक्षवृत्तिकथितो व्याहारो हास्यलेशार्थः ॥ ११३ ॥
 यद्गुणदोषीकरणं दोषगुणीकरणमेव च
 यैर्हेतुभिरुपपन्नार्थैस्तन् मृदवं नामविज्ञेयम् ॥ ११४ ॥
 यथाऽनुदात्तवचनं त्रिधा विभक्तं भवेत् प्रयोगे तु ।
 हास्यरससम्प्रयुक्तं तत् त्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥ ११५ ॥
 संरम्भसम्भ्रमयुतं विवादयुक्तं तदापवादकृतम् ।
 बज्जवचनापेक्षकतं गण्डमिति वदन्ति तत्त्वज्ञाः ॥ ११६ ॥
 अन्यान्यपि सास्यविधावङ्गानि तु नाटकोपयोगानि ।
 अस्माद् विनिःसृतानि तु भाषा इवैकप्रयोज्यानि ॥ ११७ ॥

गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकत्रिमूढाख्यं सैन्धवं चेद् विमूढकम् ॥ ११८ ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।
 साख्ये दध्रविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् ॥ ११९ ॥
 आसनेषूपविष्टैर्यत् तन्मीभाण्डोपहृतम् ।
 गाद्यनैर्गायते ब्रूयन् तद् गेयपदमुच्यते ॥ १२० ॥
 बद्धचारीसमायुक्तं पञ्चपाणिकलानुगम् ।
 वत्सपुष्केन वा युक्तं स्थितपाद्यं विधीयते ॥ १२१ ॥
 आसीनमासनस्थस्य सर्वतोद्यविवर्जितम् ।
 अप्रसारितगात्रं च चिन्ताशोकान्वितं च यत् ॥ १२२ ॥
 नृत्तं तु द्विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च ।
 स्त्रियः पुंवश्च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥ १२३ ॥
 प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहता ।
 *स्त्रियः स्त्रियेषु न सञ्जन्ते ह्यपि विक्रियकारिषु ॥ १२४ ॥
 अनिष्ठुरस्रच्छणपदं समवृत्तैरवं कृतम् ।
 नाद्यं पुरुषभावाद्यं त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥ १२५ ॥
 रूपवाद्यादिसंयुक्तमव्यक्तकरणाश्रयम् ।
 पाद्यहीनं स्वभावोक्त्या विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥ १२६ ॥
 मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरस्रपदक्रमम् ।
 स्पष्टभावरसोपेतं नानार्थं च विमूढकम् ॥ १२७ ॥
 उत्तमोत्तमकं विद्यादनेककरणान्वितम् ।

* स्त्रियः प्रियेषु सञ्जन्ते ह्यपि विप्रियः इति समीचीनः पाठः ।

विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च खीलाभावविभूषितम् ॥ १२८ ॥
 कोपप्रसादजननमधिपेजनाश्रयम् ।
 उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥ १२९ ॥
 भाणामुक्तितिलास्यं विज्ञेयं लेकपाति स्मार्थत्वात् ।
 प्रकरवदुप्तकाव्यं संस्तवयुक्तं द्विविधभावात् ॥ १३० ॥
 एतेषां स्याद्विधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।
 तदिहैव तु यस्मिन् प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु ॥ १३१ ॥
 इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः ।
 पुनरस्य शरीरगतं सन्धिविधौ लक्षणं वक्ष्ये ॥ १३२ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपकलक्षणं नामाऽध्यायो
 ऽष्टादशः ॥ * ॥

अथैकौनविंशतितमोऽध्यायः ।

इतिवृत्तं हि नाट्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
 पञ्चभिः सन्धिभिस्तस्य विभागः सम्प्रलक्षितः ॥ १ ॥
 इतिवृत्तं द्विधा चैव बुधस्तु परिकल्पयेत् ।
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथाऽपरम् ॥ २ ॥
 यत्कार्यं हि फलप्राप्त्या सभर्थं परिकल्प्यते ।
 तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ३ ॥
 कवेः प्रयत्नान् नेदृणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
 कल्प्यते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षात् फलस्य तु ॥ ४ ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
 तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ज्ञानुषङ्गिकम् ॥ ५ ॥
 संसाध्ये फलसाध्ये तु व्यापारः कारकस्य यः ।
 तस्याऽऽनुपूर्व्याद् विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥ ६ ॥
 प्रारम्भस्य प्रयत्नस्य तथा प्राप्तेऽस्य सम्भवः ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्य पञ्चमः ॥ ७ ॥
 औत्सुक्यं बन्धभात्रस्य यो बीजस्य निबध्यते ।
 महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इव्यते ॥ ८ ॥
 अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
 परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः सम्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥
 ईषत् प्राप्तिर्यदौचित्यं फलस्य परिकल्प्यते ।
 भावमात्रेण तां प्राज्जविधिज्ञाः प्राप्तिरसम्भवम् ॥ १० ॥
 रूपक्रियाफलप्राप्तिर्यदा भावेन पश्यति ।
 नियतां तां फलप्राप्तिं खगुणां परिचक्षते ॥ ११ ॥
 अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
 इति योगे भवेद् यत्र फलयोगः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 इतिवृत्तादिकार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।
 यथाऽनुक्रमते तास्तु पञ्चावस्था भवन्ति हि ॥ १३ ॥
 तासां स्वभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
 विन्ध्यात् स एकभावेन फलहेतुः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥
 यद् वृत्तं हि समारम्भं पुरस्तादाविकारिकम् ।
 तदारम्भादिकर्तव्यं कलान्तं च यदा भवेत् ॥ १५ ॥

पूर्णसन्धि तु तत् कार्यं हीनसन्ध्यपि वा पुनः ।
 नियमात् पञ्चसन्धिः स्याद्धीनसन्ध्यथ कारणात् ॥ १६ ॥
 चतुर्थस्यैकलोपेन दिलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
 द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इव्यते ॥ १७ ॥
 प्रासङ्गिके परार्थत्वान् न ह्येष नियमो भवेत् ।
 यद् वृत्तं सम्भवेत् किञ्चित् तद् योज्यमविरोधतः ॥ १८ ॥
 इतिवृत्ते यथाऽधस्तात् पञ्चारम्भादिकाः स्मृताः ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च तदा बीजादिका अपि ॥ १९ ॥
 अर्थप्रकृतयः पञ्च ससन्धिषु प्रकीर्तिताः ।
 बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥ २० ॥
 खल्वपमात्रं समुत्सृष्टं बज्रधा यद् विसर्पति ।
 फलावसानं यच्चैवं बीजं तदिह कीर्तितम् ॥ २१ ॥
 प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् ।
 यावत् समाप्तिं कार्यस्य स बिन्दुरिति कीर्तितः ॥ २२ ॥
 यद् वृत्तं हि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्तिता ॥ २३ ॥
 फलं ब्रूहि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्प्येत पारार्थ्यं केवलं बुधैः ॥ २४ ॥
 अनुबन्धविहीनानां यथावदिति निर्दिशेत् ।
 यदाधिकारिकं कार्यं पूर्वमेव प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥
 यदर्था यः समारम्भस्तत् कार्यं परिकीर्तितम् ।
 एतेषां यस्य येनाऽर्थो यतश्च गुण इव्यते ॥ २६ ॥

तत्प्रधानं तु कर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ।
 एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां तु यो भवेत् ॥ २७ ॥
 प्रधानार्थानुयायित्वादनसन्धिः प्रकीर्त्यते ।
 आगर्भादाविमर्शाद् वा पताका विनिवर्तते ॥ २८ ॥
 कस्माद् यस्माद् निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ।
 यत्राऽन्यस्मिंश्चिन्त्यमाने तस्मीनोऽन्यः प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ।
 सहसैवाऽर्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपकारतः ॥ ३० ॥
 पताकास्थानमित्याद्यमलङ्कारार्थसंयुतम् ।
 वचः सातिशयस्त्रिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम् ॥ ३१ ॥
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकल्पितम् ।
 अर्थोपचेपणं यत्र स्त्रीनं सविनयं भवेत् ॥ ३२ ॥
 स्त्रिष्टं प्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ।
 द्वयर्थो वचनविन्यासः संस्त्रिष्टः काव्ययोजितः ॥ ३३ ॥
 उपपत्त्या युतं यत् तच् चतुर्थं समुदाहृतम् ।
 चतुःपताकापरमं नाटके काव्यमिष्यते ॥ ३४ ॥
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं तत् प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।
 मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च ॥ ३५ ॥
 तथा निवर्हणं चैव नाटके पञ्च सन्धयः ।
 पञ्चभिः सन्धिभिर्युक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ॥ ३६ ॥
 शेषाप्रधानसन्धीनामनुयाह्यास्तु सन्धयः ।
 यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ॥ ३७ ॥

काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ।
 बीजस्योद्घाटनं यत्तु दृष्टं नष्टमिव क्वचित् ॥ ३८ ॥
 मुखन्यस्तस्य सर्वस्य तद् वै प्रतिमुखं स्मृतम् ।
 उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च ॥ ३९ ॥
 पुनस्याऽन्वेषणं यच्च स गर्भं इति सञ्ज्ञितः ।
 गर्भान् निर्भिन्नबीजार्यो विकल्पनकृतोऽपि वा ॥ ४० ॥
 क्रोधव्यसनजो वाऽपि स विमर्श इति स्मृतः ।
 समानयनमर्थानां व्याख्यानां तु सबीजिनाम् ॥ ४१ ॥
 नानाभावोत्तराणां च भवेन् निबर्हणं च तत् ।
 एते तु सन्धयो ज्ञेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ४२ ॥
 तथा प्रकरणस्याऽपि श्लेषाणां च निबोधत ।
 डिमः समवकारस्य चतुःसन्धी प्रकीर्तितौ ॥ ४३ ॥
 न तयोर्विमर्शस्तु स्यान् न च वृत्तिस्तु कैशिकी ।
 व्यायोगेहामृगौ वाऽपि सदाकार्यौ त्रिसन्धिकौ ॥ ४४ ॥
 गर्भाविमर्शौ न स्यातां तयोर्वृत्तिश्च कैशिकी ।
 द्विसन्धि तु प्रहसनं वीथ्यङ्गौ भाष एव च ॥ ४५ ॥
 मुखनिबर्हणे तेषां कर्तव्ये कैशिकीं विना ।
 एवं तु सन्धयः कार्यौ दशरूपप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥
 पुनरेषां तु सन्धीनामङ्गकल्पान् निबोधत ।
 सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रवेशमनुपूर्वशः ॥ ४७ ॥
 सम्यङ्गुणप्रयुक्तानि तान्यङ्गान्यवबोधयेत् ।
 दृष्टस्याऽर्थस्य रचना वृत्तान्तस्याऽनुपचयः ॥ ४८ ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुप्तानां चैव गूहनम् ।
 आश्चर्यवदविख्यातं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ॥ ४८ ॥
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमं भवेत् ।
 काव्यं यदपि हीनार्थं सम्यगङ्गैः समन्वितम् ॥ ५० ॥
 दीप्तत्वात् तु प्रयोगस्य ज्ञेयमेति न संशयः ।
 छदात्तमपि यत् काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ॥ ५१ ॥
 हीनत्वाद् विप्रयोगस्य नैव तद् रञ्जयेन् मनः ।
 तस्मात् सन्धिप्रदेशेषु यथायोगं यथारसम् ॥ ५२ ॥
 कविताङ्गानि कार्याणि प्रदेशांस्तु निबोधत ।
 शामभेदप्रदानं च दण्डस्य बध एव च ॥ ५३ ॥
 प्रत्युत्पन्नमतिलं च गोचरस्त्वस्त्रितमेव च ।
 सादृश्यं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ॥ ५४ ॥
 आजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्वधारणम् ।
 दूतो लेखस्तथा स्तम्भश्चिन्नं मन्द इति द्विधा* ॥ ५५ ॥
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां प्रदेशास्त्वेकविंशतिः ।
 एते विशेषाः सन्धिजाः स्युः सन्धेर्यस्त्वर्ययोगतः ॥ ५६ ॥
 पाद्याङ्गान्यथ योगेन सन्ति तानि निबोधत ।
 इतिपाद्य उपक्षेपः परिन्यासो विस्मोभनम् ॥ ५७ ॥
 युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।
 उद्भेदः करणं भेदो दादशाङ्गानि वै मुखे ॥ ५८ ॥

* मद इति द्विजा इति श्लो० १०८ पठ्यते ।

तथा प्रतिमुखे चैव वक्ष्याम्यङ्गानि नामतः ।
 विलासः परिसर्पश्च विधूतं श्रमनं तथा ॥ ५६ ॥
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा च प्रगणं पुनः ।
 निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ॥ ६० ॥
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ।
 एवमङ्गानि बीजस्य सम्प्रसिद्धिकराणि च ॥ ६१ ॥
 एतानि वै प्रतिमुखे गर्भे चैव निबोधत ।
 अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ६२ ॥
 सङ्ग्रहस्याऽनुमानं च प्रार्थना क्षिप्रमेव च ।
 तोटकाधिवस्त्रे चैव ह्युद्देगो विद्रवस्तथा ॥ ६३ ॥
 एतान्यङ्गानि वै गर्भेऽथ विमर्शे निबोधत ।
 अपवादस्य सम्फोटो हि द्रवः शक्तिरेव च ॥ ६४ ॥
 प्रसङ्गो व्यवसायश्च विरोधश्च प्रकीर्तितः ।
 प्ररोचना विचक्षणमादानं ह्रस्वनं तथा ॥ ६५ ॥
 व्याहारस्याऽपि द्युतिश्च विमर्शेऽङ्गान्यमूनि च ।
 सन्धिर्विवेधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ६६ ॥
 कृतिः प्रसादानन्दो च समयस्योपगूहनम् ।
 आभाषणं पूर्वभावः काव्यसंहार एव च ॥ ६७ ॥
 प्रशस्तिरिति संहारे सन्ध्यङ्गानि चतुर्दश ।
 सत्त्वौ निबर्हणाख्ये तु कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६८ ॥
 एतेषां त्वर्थसम्बद्धं पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 काव्यस्याऽर्थसमुत्पत्तिरूपक्षेप इति सूतः ॥ ६९ ॥

यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ।
 भविष्यदस्तुकथनं परिन्यासं प्रचक्षते ॥ ७० ॥
 गुणनिर्वर्णनं तज्ज्ञैर्विलोभनमिति स्मृतम् ।
 सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥ ७१ ॥
 सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ।
 बीजार्थस्योपगमनं तत् समाधानमुच्यते ॥ ७२ ॥
 सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद् विधानमिति स्मृतम् ।
 कुतश्चलितरावेशो विज्ञेया परिभावना ॥ ७३ ॥
 बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः ।
 प्रकृतार्थसमारम्भः करणं नाम तद् भवेत् ॥ ७४ ॥
 सङ्गार्थभेदनार्थो यः स भेद इति कीर्तितः ।
 सम्भोगो रतिसम्पन्नो विलास इति कीर्तितः ॥ ७५ ॥
 दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इति स्मृतः ।
 हतस्याऽनुनयस्याऽऽदौ विधूतं ह्यपरिग्रहः ॥ ७६ ॥
 तस्योपगमनं यत् तु भ्रमनं नाम तद् भवेत् ।
 क्रीडाविलोभनार्थं तु हास्यं नर्म इति स्मृतम् ॥ ७७ ॥
 उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत् प्रगणनं पुनः ।
 या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स च कीर्तितः ॥ ७८ ॥
 क्रुद्धस्याऽनुनयो यस्तु भवेत् तत्पर्युपासनम् ।
 विशेषवचनं यत् तु तत् पुष्पमिति सञ्ज्ञितम् ॥ ७९ ॥
 विरुद्धवचनप्राच्यं वज्रमित्यभिधीयते ।
 उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥ ८० ॥

चातुर्वर्णाभिगमनं वर्णसंहार इव्यते ।
 एतत्प्रतिमुखेऽङ्गानि अथ गर्भस्तु खचणम् ॥ ८१ ॥
 कपटाग्रयं यद् वाक्यमभूताहरणं विदुः ।
 तत्त्वार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥ ८२ ॥
 चित्रार्थसमवायो यः तद् रूपमिति कीर्तितम् ।
 यत् तु सातिग्रयं वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ ८३ ॥
 तत्त्वोपलब्धिर्वाक्यस्य क्रम इत्यभिधीयते ।
 सामदानार्थसंयुक्तः सङ्ग्रहः परिकीर्तितः ॥ ८४ ॥
 रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।
 कार्यानुनयपूर्वस्तु नियोगः प्रार्थना भवेत् ॥ ८५ ॥
 गर्भस्योद्भेदनं यत् तु तदुपस्थितमुच्यते ।
 संरम्भवचनप्राथं तोटकं लिङ्गं सञ्ज्ञितम् ॥ ८६ ॥
 कपटेनाऽभिसन्धानं ज्ञेयं चाऽधिबलं बुधैः ।
 भयं नृपारिदस्तूत्यमुद्देगः परिकीर्तितः ॥ ८७ ॥
 शङ्काभयत्रासकृतो द्रव एव हि विद्रवः ।
 गर्भाङ्गलक्षणं प्रोक्तं विमर्शेऽथ निबोधत ॥ ८८ ॥
 दोषप्रख्यापनं यत् स्यादपवादस्तु स स्मृतः ।
 रोषग्रथितवाक्यं तु सम्प्रोटः परिकीर्तितः ॥ ८९ ॥
 गुरुव्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयो हि द्रवस्तु सः ।
 विरोधप्रश्नमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 प्रसङ्गस्यैव विज्ञेयो वाक्यैराधर्षयोजितैः ।
 व्यवसायस्तु कर्तव्यः प्रतिज्ञाहेतुसंश्रयः ॥ ९१ ॥

उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति सञ्ज्ञितः ।
 प्ररोचना च विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शनी ॥ ८२ ॥
 अनुमानार्थसंयुक्तं विन्ध्याद् विचक्षणं तथा ।
 बीजकार्योपगमनमादानमिति कीर्तितम् ॥ ८३ ॥
 अवमानादिजनितसंशोदशृङ्खलनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षकथनं यत् तु स व्याहार इति स्मृतः ॥ ८४ ॥
 साधिचेपं वचो यत्र तद् द्युतिरिति सञ्ज्ञितम् ।
 लक्षणं विमर्शाङ्गानां संहारे तु निबोधत ॥ ८५ ॥
 मुखबीजोपगमनं सन्धिरित्यभिधीयते ।
 कार्यस्याऽन्वेषणं यत् तु विबोध इति स स्मृतः ॥ ८६ ॥
 उपचेपस्तु कार्याणां ग्रथनं नाम तद् भवेत् ।
 अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥ ८७ ॥
 परिवादकृतं यत् स्यात् तदाहुः परिभाषणम् ।
 लब्धस्याऽर्थस्य ज्ञमनं ह्यतिरित्यभिधीयते ॥ ८८ ॥
 शुश्रूषाद्युपसम्पन्ना प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।
 समागमस्तु योऽर्थानाम् आनन्दः स तु कीर्तितः ॥ ८९ ॥
 दुःखापनयनं चैव समयः स निगद्यते ।
 अन्वग्भूतस्तु सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपगूहनम् ॥ ९० ॥
 दानमानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतम् ।
 पूर्वभावस्तु विज्ञेयः सङ्गिः कार्योपदेशकः ॥ ९० १ ॥
 वरप्रसादसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इव्यते ।
 देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात् प्रसाधनम् ॥ ९० २ ॥

यथा सन्धिस्तु कर्तव्यान्धेतान्यङ्गानि रूपके ।
 कविभिः काव्यकुशलैरसभावमपेक्ष्य तु ॥ १०३ ॥
 सन्धिभ्राणि कदाचित् तु द्वित्रियोगेन वा पुनः ।
 कार्यं काव्यमवस्थां च ज्ञात्वा कार्याणि सन्धिषु ॥ १०४ ॥
 एतेषामेव चाङ्गानां सम्बद्धान्यर्थयोगतः ।
 सन्ध्यन्तराणि वक्ष्यामि तथैवापक्षेपकाणि च ॥ १०५ ॥
 सामभेदप्रदानं च दण्डश्च वध एव च ।
 प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोत्रस्वलितमेव च ॥ १०६ ॥
 साहसं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ।
 *ओजः संवरणं भ्रान्तिस्तथा हेलवधारणम् ॥ १०७ ॥
 दूतो लेखस्तथा खग्नश्चित्रं मद इति द्विजाः ।
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषास्त्वेकविंशतिः ॥ १०८ ॥
 विष्कम्भशूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
 अङ्गावताराङ्कमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥ १०९ ॥
 मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रसञ्चारः ।
 विष्कम्भकस्तु संस्कृतपुरोहितामात्यकञ्चुकिभिः ॥ ११० ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ १११ ॥
 अन्तर्जवनिकासंघैः शून्यादिभिरनेकधा ।
 अर्थोपक्षेपणं यत्तु क्रियते सा हि चूलिका ॥ ११२ ॥

* वृज इत्यादर्शस्थितं ।

अङ्गान्तरानुसारी सङ्केपार्थमधिकृत्य बिन्दूनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ १११ ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाऽप्युदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११२ ॥
 अङ्गान्तरेऽथवाऽङ्के निपतति यस्मिन् प्रयोगमासाद्य ।
 बीजार्थयुक्तियुक्तो ज्ञेयो द्वाङ्गावतारोऽसौ ॥ ११५ ॥
 विस्मिष्टमुखमङ्गस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यदुपचिष्यते पूर्वं तदङ्गमुखमुच्यते ॥ ११६ ॥
 दृत्तिदृत्त्यङ्गसम्बन्धपदार्थप्रकृतिचयम् ।
 पञ्चावस्थाभिनिष्पन्नैः पञ्चभिः सन्धिभिर्युतम् ॥ ११७ ॥
 सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।
 षट्त्रिंशत्तच्छणोपेतं गुणालङ्कारभूषितम् ॥ ११८ ॥
 महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
 महापुरुषसञ्चारं साध्याचारं जनप्रियम् ॥ ११९ ॥
 सुस्मिष्टसन्धिसंयोगं सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात् तु नाटकम् ॥ १२० ॥
 अवस्था या हि लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
 नानापुरुषसञ्चारा नाटके सा भवेदिह ॥ १२१ ॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न तत्कर्म समायोगो नाटके यन् न दृश्यते ॥ १२२ ॥
 योऽयं स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
 साङ्गाभिनयसंयुक्तो नाटके संविधीयते ॥ १२३ ॥

देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद् भवेत् ॥ १२४ ॥
 यस्मात् स्वभावं संहृत्य साङ्गोपाङ्गमतिक्रमैः ।
 प्रयुज्यते जायते च यस्मात् तन् नाटकं स्थातम् ॥ १२५ ॥
 सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
 नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥ १२६ ॥
 यान्येकशिल्पजातानि एकरूपकृतानि च ।
 तानि शेषाणि रूपाणि प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ १२७ ॥
 लोकस्य भावं सम्प्रेक्ष्य नराणां च बलावकम् ।
 सम्भोगं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥ १२८ ॥
 श्लोके प्रणश्यति प्रायो भवन्त्यविबुधा नराः ।
 ये चाऽपि हि भविष्यन्ति येऽप्यल्पमुतबुद्धयः ॥ १२९ ॥
 बुद्धयः कर्मशल्यानि वैचक्षण्यं बलानि च ।
 सर्वाण्येतानि यदा लोकः विना नाद्यं प्रणश्यति ॥ १३० ॥
 तदेवं लोकभावानां प्रथमोऽक्षयथा क्रमम् ।
 मृदुशब्दं यथार्थं च तज्ज्ञैः कार्यं तु खण्डनम् ॥ १३१ ॥
 चेक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्यबन्धा भवन्ति ये ।
 वेष्टा इव न भान्ति व कमण्डलुधरैर्दिजैः ॥ १३२ ॥
 दशरूपविधानं हि मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह खण्डनम् ॥ १३३ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे अङ्गविकल्पो नाम एकोनविंशति-
 तमोऽध्यायः ॥ ० ॥

अथ विंशतितमोऽध्यायः ।

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।
 तथा वस्तुङ्गवं चैव काम्यानां च विकल्पनम् ॥ १ ॥
 एकार्णवं जगत् कृत्वा भगवानच्युतो यदा ।
 श्रुते स्म नागपर्यङ्के लोकान् सङ्क्षिप्य मायया ॥ २ ॥
 अथ वीर्यबलोल्लासतावसुरौ मधुकैटभौ ।
 तर्जयामासतुर्देवं तरसा युद्धकाङ्क्षिणौ ॥ ३ ॥
 निजबाहुविष्टौ तौ भूतभावनमक्षयम् ।
 जानुभिर्मुष्टिभिश्चैव योधयामासतुः प्रभुम् ॥ ४ ॥
 बज्रभिः परस्परैर्वाक्यैरन्योन्यस्यर्धयान्वितौ ।
 ज्ञानाविच्छेपवचनैः कल्पयन्ताविवोदधिम् ॥ ५ ॥
 तयोरनेकरूपाणि वक्त्रांसि वदतोस्तदा ।
 श्रुत्वा आकम्पितमना द्रुहिणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 किमियं भारती वृत्तिर्वाग्भिरेव प्रवर्तिता ।
 उत्तरोत्तरसम्बन्धान् नन्विमौ निधनं जय ॥ ७ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।
 कार्यहेतोर्मया ब्रह्मन् भारतीयं विनिर्मिता ॥ ८ ॥
 वदतां वर भूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति ।
 अहमेतौ निहन्यद्य इत्युक्त्वा वचनं हरिः ॥ ९ ॥
 शुद्धैरविकृतैरङ्गैः साङ्गहारैस्तदा षष्ठम् ।
 योधयामास तौ दिव्यौ बाहुयुद्धविशारदौ ॥ १० ॥

भूमिसंस्थानसंयोगैः पदन्यासैर्हरेस्तदा ।
 अतिभारोऽभवद् भूमेर्भारती तेन निर्मिता ॥ ११ ॥
 वलितैः शार्ङ्गधनुषा तीव्रदीप्ततरैरथ ।
 सत्त्वाधिकैरसम्भ्रान्तैः सात्त्वती च विनिर्मिता ॥ १२ ॥
 विविधैरङ्गहारैश्च देवो लीलासमुद्भवैः ।
 बबन्ध यच्छिखापाशं कैशिकी तत्र निर्मिता ॥ १३ ॥
 संरम्भावेगबद्धलैर्नानाचारीसमन्वितैः ।
 नियुद्धकरणैरङ्गैरुत्पन्नाऽऽरभटी ततः ॥ १४ ॥
 यां यां देवः समाचष्टे क्रियां वृत्तिसमुद्भवाम् ।
 तास्तदर्थानुगैर्जल्पैर्द्रुहिणः प्रत्यपूजयत् ॥ १५ ॥
 यदा हतौ तावसुरौ हरिणा मधुकैटभौ ।
 ततोऽब्रवीत् पद्मयोनिर्नारायणमरिन्दमम् ॥ १६ ॥
 अहो विचित्रैर्ललितैः स्फुटैः सुविश्रदैरपि ।
 अङ्गहारैः कृतं देव त्वया दानवनाशनम् ॥ १७ ॥
 तस्मादयं सर्वलोके नियुद्धः समयः शुभः ।
 सर्वशस्त्रविमोक्षेषु न्यायसञ्ज्ञो भविष्यति ॥ १८ ॥
 न्यायसमुत्थितैश्चित्रैरङ्गहारैर्विभूषितम् ।
 यस्माद् युद्धं कृतं ह्येतत् तस्मान् न्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥
 ततो वेदेषु निक्षिप्त्वा द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनरिष्टसृजातेन नानाचारीसमाकुले ॥ २० ॥
 पुनर्न्यायप्रयोगेन नानाभावसमन्विताः ।
 वृत्तिसञ्ज्ञा वृता ह्येताः काव्यबन्धसमाश्रिताः ॥ २१ ॥

वलितैस्तस्य देवस्य ययं यद्यादृशं कृतम् ।
 ऋषिभिस्तद्गुप्ती वृत्तिः कृता याऽप्यङ्गसम्भवा ॥ १२ ॥
 नाट्यवेदसमुत्पन्ना वाचां याऽभिनयान्विताः ।
 मया काव्यकृतं हेतोः प्रक्षिप्ता द्रुहिणाञ्जना ॥ १३ ॥
 ऋग्वेदे भारती चिप्ता यजुर्वेदे च सात्वती ।
 कैशिकी सामवेदे च शेषा चाऽथर्वणी तथा ॥ १४ ॥
 या वाक्प्रधाना मृवरप्रयोद्धा
 स्त्रीवर्जिता संस्कृतपाञ्चयुक्ता ।
 स्तनामधेयैर्भवैः प्रयुक्तां
 तां भारतीं कृत्तिमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥
 भेदास्तस्यास्तु विज्ञेयास्तत्तारो द्रवमागता ।
 प्ररोचना मुखं चैव वीथी प्रदसनस्तथा ॥ १६ ॥
 अजाभ्युदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
 सर्वपापप्रशमनी पूर्वरत्नप्ररोचिनी ॥ १७ ॥
 नटी विदूषको वाऽपि पारिपार्श्वक एव वा ।
 सूत्रधारेण सहिताः संज्ञापं यच्च कुर्वते ॥ १८ ॥
 चित्रैर्वाक्यैः सकार्यैस्त्यैर्विष्णुजैरनपायि वा ।
 उद्घात्यकं कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥ १९ ॥
 प्रवृत्तकावलगिते चामुखाङ्गानि यच्च वै ।
 उद्घात्यकावलगिते वीर्यङ्गे तु मघोदिते ॥ २० ॥
 शेषाणां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वञ्च ।
 सूत्रधारस्य वाक्यं वा यच्च वाक्यार्थमेव च ॥ २१ ॥

गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातः प्रकीर्तितः ।
 प्रयोगेऽत्र प्रयोगं तु सूत्रभट्ट यत्र योजयेत् ॥ ३२ ॥
 ततश्च प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ।
 कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रभट्ट यत्र वर्णयेत् ॥ ३३ ॥
 तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् ।
 एषामन्यतमं स्थिष्टं योजयित्वाऽर्थयुक्तिभिः ॥ ३४ ॥
 पात्रयन्त्रैरसम्बाधं प्रकुर्यादामुखं ततः ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुखं विविधाश्रयम् ।
 लक्षणं पूर्वमुक्तं तु वीथ्याः प्रवृत्तस्य च ॥ ३५ ॥
 इत्यष्टार्थविकल्पा वृत्तिरियं भारती मया प्रोक्ता ।
 सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्ता प्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥
 सा सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता
 न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।
 हर्षोत्कटा संहतजोकभावा
 सा सात्त्वती नाम भवेत् तु वृत्तिः ॥ ३७ ॥
 वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोत्थानवचनप्रकरणेषु ।
 सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥ ३८ ॥
 वीराङ्गुतरौद्ररसा विज्ञेया क्षण्यकरणप्रवृत्तारा ।
 उद्धतपुरुषप्राया परस्परार्धर्षणा चैव ॥ ३९ ॥
 उत्थापक उपरिवर्त्तकस्य संस्थापकस्य सङ्घात्यः ।
 चलारश्चैव भेदा विज्ञेया नाभ्यतत्त्वज्ञैः ॥ ४० ॥
 अहमुत्पन्नाऽप्येवं तं तावद् दर्शयामासः शक्तिम् ।

इति संहर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्पापको ज्ञेयः ॥ ४१ ॥
 उत्थानसमारोहानयानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् ।
 अन्यानर्थान् भजते स चाऽपि परिवर्तको ज्ञेयः ॥ ४२ ॥
 सामवीजानिरामर्षोऽपि स्नापो सत्तापको नाम ।
 मन्त्रार्थकार्यशक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद् वा ॥ ४३ ॥
 सङ्घातभेदजननं तज्ज्ञैः सङ्घातको ज्ञेयः ।
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं सात्त्वती मया प्रोक्ता ॥ ४४ ॥
 कैशिक्यास्त्वथ लक्षणमतः परं सम्प्रवक्ष्यामि ।
 या स्रष्टुर्णनेपथ्यविशेषचिन्ता
 स्त्रीपुंसयुक्ता बज्रनृत्यगोता ।
 कामोपभोगप्रभवोपचारा
 तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ ४५ ॥
 नर्म नर्मस्फुञ्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
 कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥ ४६ ॥
 आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।
 हास्यप्रवचनबज्रलं नर्म त्रिविधं विजानीयात् ॥ ४७ ॥
 ईर्ष्याक्रोद्धतप्रायं सोपालम्भवचनानुविद्धं च ।
 आत्तेपोपचेपकृतं सविडालम्भं स्मृतं नर्म ॥ ४८ ॥
 नवसङ्गमसम्भोगो रतिसमुदायवेषवाक्यसंयुक्तः ।
 ज्ञेयो नर्मस्फुञ्जो ह्यवसानभयानकस्यैव ॥ ४९ ॥
 विविधानां भावानां स्वैर्लवैर्भूषितो बज्रविशेषः ।
 असमयाच्चित्रसो नर्मस्फोटोऽथ विज्ञेयः ॥ ५० ॥

विज्ञानगुणसम्भावादिभिर्नायको गुणैर्यत्र ।
 प्रच्छन्नैर्यवहरते कार्यवशान् नर्मगर्भाऽसौ ॥ ५१ ॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं कैशिकी मया प्रोक्ता ।
 अत ऊर्ध्वमुद्धतरसामारभटीं सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ५२ ॥
 आरभटप्रायगुणा तथैव बज्रकपटवच्चनोपेता ।
 दम्भानृतवचनवती त्वारभटी नाम विज्ञेया ॥ ५३ ॥
 प्रस्तावपातसुतलङ्घितानि
 क्छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
 चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं
 तां तादृशीमारभटीं वदन्ति ॥ ५४ ॥
 सङ्क्षिप्तकान्नपातौ च वस्तुत्यापनमथाऽपि सम्फोटः ।
 एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां तु सम्प्रवक्ष्यामि ॥ ५५ ॥
 अन्वर्थशिल्पयुक्तो बज्रपुस्तोत्यापनचित्रनेपथ्यः ।
 सङ्क्षिप्तवस्तुविज्ञो ज्ञेयः सङ्क्षिप्तको नाम ॥ ५६ ॥
 भयहर्षसमुत्थानं विद्रवविनिपातसंभ्रमावरणम् ।
 चिप्रप्रवेशनिर्गममवपातमिमं विजानीयात् ॥ ५७ ॥
 सर्वरससमासकृतं सविद्रमविद्रवाश्रयं चाऽपि ।
 पञ्चाद् विभाषते यत् तद् वस्तुत्यापनं नाम ॥ ५८ ॥
 संरम्भसम्प्रयुक्तो बज्रयुद्धनियुद्धकपटनिर्भेदः ।
 शस्त्रप्रहारबज्रलः सम्फोटो नाम विज्ञेयः ॥ ५९ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाश्वमातरः ।
 रसप्रयोगमासां च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ६० ॥

हास्यशृङ्गारकण्ठैः वृत्तिः स्थात् कैशिकी रसैः ।
 सात्त्वती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥ ६१ ॥
 भयानके सवीमत्से रौद्रे चाऽऽरभटी भवेत् ।
 भारती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥ ६२ ॥
 वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्तो वागङ्गसत्त्वप्रभवो यथावत् ।
 आहार्यमेवाऽभिनयप्रयोगं वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं च भूयः ॥ ६३ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये वृत्तिविकल्पो नाम
 विंशतितमोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतीनां च लक्षणम् ।
 नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 समासतस्तु विविधा प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
 स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमा मध्यमाधमाः ॥ २ ॥
 नाट्ये चत्वार एवैते नायकाः परिकीर्तिताः ।
 मध्येत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥ ३ ॥
 धीरोद्भूतो धीरललितो धीरोदात्तस्तथैव च ।
 धीरप्रशान्तश्चैवेति नायका नाटकाश्रिताः ॥ ४ ॥
 देवा धीरोद्भूता ज्ञेयाः सुधीरललिता नृपाः ।
 सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा वणिजस्यैव प्रोक्ता धीरप्रशान्तकाः ।
 एते तु नायका ज्ञेयाः काव्यबन्धेषु सर्वदा ॥ ६ ॥
 नायिकास्यैव वक्ष्यामि चतस्रः पुनरेव हि ।
 दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ॥ ७ ॥
 एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ।
 धीरास्तु ललितास्यैव उदात्ता निम्नतास्तथा ॥ ८ ॥
 दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ।
 उदात्ता निम्नता चैव भवेत् तु कुलजाङ्गना ॥ ९ ॥
 गणिका शिष्यकारी च उदात्तलक्षिते स्मृते ।
 प्रेम्णा चैव हि विज्ञेया सङ्कीर्णा प्रकृतावपि ॥ १० ॥
 नपुंसकस्य विज्ञेयः सङ्कीर्णोऽधम एव च ।
 शकारस्यैव चेटस्य ये चाऽन्येऽप्यधमा मराः ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णास्ते च विज्ञेया नाटके हि द्विजोत्तमाः ।
 एते ज्ञेयाः प्रकृत्या तु पुरुषस्त्रीनपुंसकाः ॥ १२ ॥
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीललक्षणेः ।
 सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 तच्च राजोपचारो यो भवेदाभ्यन्तरस्तु सः ।
 तस्माद् राजोपचारेषु पुनरभ्यन्तराश्रयम् ॥ १४ ॥
 स्त्रीविभागं प्रवक्ष्यामि उपचारं तथैव च ।
 महादेवी तथा देवी स्वामिनी स्थायिनी तथा ॥ १५ ॥
 भोगिनी शिष्यकारी च नाटकीयाऽथ नर्तकी ।
 अनुचारी तथाऽऽयुक्ता तथा च परिचारिका ॥ १६ ॥

तथा सञ्चारिणी चैव तथा प्रेङ्गणकारिका ।
 महत्तरा प्रतीहारी कुमारी स्वविरा तथा ॥ १७ ॥
 अयुक्तिकास्तु भूपानामेष आभ्यन्तरो गणः ।
 तत्र मूर्द्धावसिक्ता च कुलशीलविभूषिता ॥ १८ ॥
 समतुल्यवयस्या च मध्यस्था क्रोधवर्जिता ।
 अभीष्टा नृपशौलशा समदुःखसुखास्यदा ॥ १९ ॥
 शान्तिस्त्रय्ययनैर्निर्णयं भर्तृमङ्गलकाङ्क्षिणी ।
 पतिव्रता चमायुक्ता अन्तःपुरहिते रता ॥ २० ॥
 एभिर्गुणैश्च संयुक्ता महादेवी प्रकीर्तिता ।
 एभिरेव गुणैर्युक्ता बहुमानविवर्जिता ॥ २१ ॥
 गर्विता राजपुत्री स्याद् रतिसम्भोगतत्परा ।
 बाला नित्योज्ज्वलगुणा प्रतिपद्येस्वसूचिनी ॥ २२ ॥
 द्यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवीत्यभिधीयते ।
 रूपिणी पद्मिनीजातिः सावधाना नृपाङ्गना ॥ २३ ॥
 सेनापतिरमात्यानी दण्डिनी तत्पराश्रये ।
 नतथा नामतश्चैव स्वामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २४ ॥
 शीलरूपगुणैर्या तु संयुक्ता नृपवत्सभा ।
 स्वामिसत्कारसम्पन्ना स्वामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २५ ॥
 रूपद्यौवनसम्पन्ना कर्कशा खलिता तथा ।
 रतिसम्भोगकुशला *प्रतिपद्येस्वसूचिनाम् ॥ २६ ॥

* प्रतिपद्येस्वसूचिनीति समुचितः पाठः ।

दत्ताऽऽकुटा द्युदात्ता च गन्धमाद्योज्ज्वला तथा ।
 नृपतिश्चन्द्रदत्ता च सर्वदेर्द्याविवर्जिता ॥ २७ ॥
 उपस्थिता प्रमत्ता च त्यक्तालस्या क्षनिष्ठुरा ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिनी कथिता तथा ॥ २८ ॥
 सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नाऽत्युद्धता तथा ।
 मध्यस्था निम्बता चान्ता भोगिनीति हि सा स्मृता ॥ २९ ॥
 नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा ।
 गन्धशिल्पविभागज्ञा लेख्यालेख्यविशारदा ॥ ३० ॥
 शयनाग्रनयानज्ञा चतुरा मधुरा तथा ।
 दत्ता चिन्ता स्फुटाऽतीव्रा निम्बता शिल्पकारिका ॥ ३१ ॥
 ग्रहमोक्षलयज्ञा च रसभावविभाविका ।
 परभावेक्षितज्ञा च आचार्यानुगता तथा ॥ ३२ ॥
 चतुराऽभिनयज्ञा च ऊहापोहविशारदा ।
 निपुणा भाण्डवाद्येषु नाटकीया प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥
 नानावाद्यप्रयोगज्ञा नृत्यगीतविचक्षणा ।
 सदा प्रगल्भा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा ॥ ३४ ॥
 समानता च नारीषु रूपयौवनकान्तिषु ।
 न दृश्यते गुणैर्युक्ता नर्तकी सा प्रकीर्तिता ॥ ३५ ॥
 सर्वावस्थाप्रचारेषु अनुगच्छति सा नृपम् ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ॥ ३६ ॥
 भाण्डागारे नियुक्ता च आयुधागार एव च ।
 शेषधीफलमूलेषु वाजेषु स्नातृता तथा ॥ ३७ ॥

गन्धाभरणवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च ।
 वक्त्र्येषु नियुक्ता या आयुक्ता इति सा ख्यता ॥ ३८ ॥
 ह्यत्रगय्यासने युक्ता तथा व्यञ्जनकर्मणि ।
 संवाहने च गर्वे च तथा चैव प्रसाधने ॥ ३९ ॥
 तथाऽऽभरणसंयोगे माख्यसङ्ग्रहणे तथा ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ॥ ४० ॥
 नानाकलादिचारिण्यस्तथोपवनसञ्चराः ।
 देवतायतनक्रीडाप्रासादपरिसञ्चराः ॥ ४१ ॥
 यत्रेषु च नियुक्ता यास्तथा च विविधाश्रये ।
 सञ्चारिकास्तु विज्ञेया नान्यज्ञैरपचारतः ॥ ४२ ॥
 प्रेङ्खणैः कामसंयुक्तैर्गुह्यागुह्यसमुत्थितैः ।
 याऽतियुक्ता बुधैः सा तु ज्ञेया प्रेङ्खणकारिका ॥ ४३ ॥
 सर्वान्तःपुररक्षायामाग्नीः स्वस्थयनादिभिः ।
 या नित्यमभिमन्दन्ति ज्ञेयास्तास्तु महत्तराः ॥ ४४ ॥
 सन्धिविग्रहसम्बन्धं नानाकार्यसमुत्थितम् ।
 निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतिहार्यस्तु ताः ख्यताः ॥ ४५ ॥
 अप्राप्तरतिसम्भोगा असम्भ्रान्ता अनुद्गटाः ।
 निम्बता याः सलज्जास्तु ताः कुमार्य इति ख्यताः ॥ ४६ ॥
 पूर्वराजनयाभिज्ञाः सर्वराजसु पूजिताः ।
 पूर्वराजोपचारज्ञा वृद्धास्ता इति कीर्तिताः ॥ ४७ ॥
 समाशासकत्वं तासां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः ।
 या निषेज्या नियोगेषु प्रयोगेषु तथैव हि ॥ ४८ ॥

अनुद्भूता ह्यसम्भ्रान्ताः स्ववेषाचारनिष्ठुराः ।
 चान्ता दान्ताः सुशीलाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ४६ ॥
 आकाशा निष्ठताश्चैव स्त्रीदोषैश्च विवर्जिताः ।
 ता नियोगे नियोक्तव्या वनिता मदवर्जिताः ॥ ५० ॥
 यत् स्थानं नपुंसकं नाम तृतीया प्रकृतिस्तु सा ।
 सा ह्यन्तःपुरसञ्चारे योज्या पार्थिववैश्वनि ॥ ५१ ॥
 स्नातकाः कञ्चुका ये च तथा वर्षधराश्च ये ।
 ये स्थायिकाश्च निर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ॥ ५२ ॥
 अपुमांसस्तु पुरुषा ये च स्त्रीभोगवर्जिताः ।
 एते तन्तःपुरचराः कार्या नित्यं हि नाटके ॥ ५३ ॥
 वस्त्रन्ते स्नातकं कुर्यादार्यमाचारसंयुतम् ।
 प्रेरणे चार्थसंयुक्ते कञ्चुकीयान् नियोजयेत् ॥ ५४ ॥
 तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ।
 उपस्थाधिकनिर्मुण्डाः स्त्रीणां प्रेषणकारणे ॥ ५५ ॥
 मानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिकाः ।
 सर्ववृत्तान्तयोगज्ञं नाव्यागारे नियोजयेत् ॥ ५६ ॥
 ये तल्पसत्त्वाः कुशलाः क्लीषाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
 जात्या न दुष्टाः कार्ये तु ते वै वर्षधराः स्मृताः ॥ ५७ ॥
 नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ।
 निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ॥ ५८ ॥
 ये विद्यासत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ।
 ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ ५९ ॥

एतदेव दशविधं प्रोक्तमन्तःपुरं मया ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि वाच्यं पुरुषसञ्चरम् ॥ ६० ॥
 राजा सेनापतिश्चैव कुमारे मन्त्रिणस्तथा ।
 सचिवाः प्राङ्निवाकाश्च प्रयोगाधिकृतास्तथा ॥ ६१ ॥
 एते चाऽन्ये च बहवः सभास्तारा नृपस्य तु ।
 विभागमेवं वक्ष्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ६२ ॥
 शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 दक्षः प्रगल्भः अतिमान् विक्रान्तो धृतिमान् शुचिः ॥ ६३ ॥
 दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः प्रियवानपि ।
 लोकपालव्रतधरः शूरो धीरः क्षमान्वितः ॥ ६४ ॥
 उत्थितश्चाऽप्रमत्तश्च दृढस्त्वर्थशास्त्रवित् ।
 नानानयप्रचारश्च ऊहापोहविचक्षणः ॥ ६५ ॥
 परभावेङ्गितश्च षाड्गुण्येनाऽप्यलङ्कृतः ।
 नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रयोजकः ॥ ६६ ॥
 स्थानवृद्धिचयश्च पररम्भे विचक्षणः ।
 कृतज्ञोऽव्यसनी चैव गुणैरेतैर्भवेन् नृपः ॥ ६७ ॥
 शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियंवदः ।
 पररम्भविधिज्ञो यो यात्राकालविशेषवान् ॥ ६८ ॥
 अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
 देशवित् कालवित् चैव भवेत् सेनापतिर्गुणैः ॥ ६९ ॥
 कुलीनो बुद्धिसम्पन्नः अतिनीतिविशारदः ।
 स्वदेश्याद्यानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ ७० ॥

अमात्या मन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 व्यवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो वज्रश्रुताः ॥ ७१ ॥
 मध्यस्था धार्मिका रक्ताः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
 क्षान्ता दान्ता जितक्रोधा मोद्धताः समदर्शिनः ॥ ७२ ॥
 ईदृशाः प्राङ्निवाकाश्च स्थाया धर्मायनेष्वपि ।
 उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तास्तथा जितकृमाः ॥ ७३ ॥
 स्त्रिगधाः क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
 नयज्ञा विनयज्ञाश्च ऊहापोहविचक्षणाः ॥ ७४ ॥
 नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 हृहस्यतिमतादेषां गुणानां प्रविभावकम् ॥ ७५ ॥
 विज्ञेयश्चाऽपि कर्मज्ञैः सभास्तारादिकल्पनम् ।
 अत्रोच्यते यथा नाय्यमाहार्यगुणसंश्रयम् ॥ ७६ ॥
 कथं राजगुणाः कार्या नटैरल्पपरिच्छदैः ।
 अत्रोच्यते यदा लोके नाय्यधर्माः प्रवर्तिताः ॥ ७७ ॥
 तदैव सर्वं सम्पन्नं नाय्यमेतन् मया कृतम् ।
 वर्णकैश्चादितस्तत्र भूषणैश्चाऽप्यलङ्कृतः ॥ ७८ ॥
 गाम्भीर्योदार्यसम्पन्नो राजवत् तु भवेन् नटः ।
 सप्तदीपाद्याश्चैव मध्यमेको नटो भवेत् ॥ ७९ ॥
 वर्णकैश्चादितेनेह कार्यं त्वयि विचेष्टितम् ।
 आचार्यबुद्ध्या शास्त्रा च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतः ॥ ८० ॥
 राजवद् भरतस्तस्माद् राजाऽपि नटवद् भवेत् ।
 यथा नटस्तथा राजा यथा राजा तथा नटः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यां भावसम्पत्तिः समलोलाङ्गसौष्टवा ।
 यथाऽऽचार्योपदेशेन रङ्गशोभी भवेन् नटः ॥ ८२ ॥
 एवं स्वभावतो राजा नित्यमेवोद्धतो भवेत् ।
 दिव्यानां यः परीवारः पार्थिवानां भवेदिह ॥ ८३ ॥
 नाटके सम्प्रयोक्तव्यो वेषभाषाक्रियान्वितः ।
 यादृशं यस्य यद् रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ॥ ८४ ॥
 वेषे वेषविधानेन कर्तव्यं च प्रभुं पुनः ।
 एवं राजोपचारेषु कार्यः पुरुषसङ्ग्रहः ॥ ८५ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषलक्षणम् ।
 नानाशीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ॥ ८६ ॥
 प्रयोक्तव्याः पृथग् भावैर्विज्ञेया प्रकृतिर्बुधैः ।
 नानाशिल्पादिसम्पन्ना ज्ञानवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ ८७ ॥
 लोके तु ये विज्ञेयज्ञा धर्माधर्मविचक्षणाः ।
 शास्त्रेतिहासकुशलाः शीलवृत्तव्यवस्थिताः ॥ ८८ ॥
 अहिंसासत्त्वसम्पन्नाः प्रकृत्या तूत्तमाः स्रुताः ।
 लोकौपचारतत्त्वज्ञाः शिल्पशास्त्रविचक्षणाः ॥ ८९ ॥
 मध्यप्रायगुणोपेताः प्रकृत्या मध्यमाः स्रुताः ।
 रुक्षवाक्या दुराचारा निःसत्ताः स्वल्पबुद्धयः ॥ ९० ॥
 क्रोधना घातकाश्चैव *कृतज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
 वृथारम्भप्रसन्नाश्च अत्किञ्चिद् वादनाल्पकाः ॥ ९१ ॥

* कृतज्ञा इति कृतज्ञा इति वा पाठो युक्तः ।

पिशुनाः पापनिरताः स्त्रीलौक्याः कलहप्रियाः ।
 मान्यामान्यविशेषाणामनभिज्ञाश्च तत्कराः ॥ ६२ ॥
 अभिर्दोषैश्च संयुक्ताः प्रकृत्यैवाऽधमाः स्मृताः ।
 एवं तु शीलतो ज्ञेया प्रकृतिस्त्रिविधा बुधैः ॥ ६३ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तृणां तु तद्गुणान् ।
 तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः । अस्याऽऽदित एव तावत्तत्त्व-
 ज्ञता अहीनो वाक्संस्कारस्तथा गीतकास्त्रिविधागज्ञता स्वर-
 वादित्रतत्त्ववेदनं च ।

चतुरातोद्यकुशलः शस्त्रकर्मप्रतिष्ठितः ।
 नाना च खण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थवित् तथा ॥ ६४ ॥
 वेद्योपचारनिपुणः काव्यशास्त्रविचक्षणः ।
 नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ ६५ ॥
 नाव्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।
 कन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ ६६ ॥
 यद्गनचतत्त्वज्ञो देशव्याहारतत्त्ववित् ।
 पृथिवीद्वीपवर्षाणां पर्वतानां जनस्य च ॥ ६७ ॥
 प्रमाणचरितज्ञश्च राजवंशप्रसूतिवित् ।
 श्रोता शास्त्रार्थकार्याणां श्रुत्वा चैवाऽवधारकः ॥ ६८ ॥
 अवधार्योपदेष्टा च श्रेयोक्तावोपदेशने* ।
 एवङ्गुणस्तथाऽऽचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥ ६९ ॥
 स्वाभाविकान् गुणान्सर्वे गदतो मे निबोधत ।

* श्रेयोवक्तोपदेशने इति भवितुमर्हति ।

स्यतिमान् मतिमान् धीर उदारः स्त्रिरवाक् शुचिः ॥ १०० ॥

अरोगो मधुरः चान्तो दान्तश्चैव प्रियंवदः ।

मध्यदोषविनिर्मुक्तः सत्यवाग् दक्षिणस्तथा ॥ १०१ ॥

अलुप्तः प्रतिमन्ता च स्वाभाविकगुणा अमी ।

सूत्रधारगुणैरेव किञ्चिदूनेः समन्वितः ॥ १०२ ॥

मध्यमप्रकृतिस्तज्जैर्विश्लेषः पारिपार्श्वकः ।

उज्ज्वलो रूपवाञ्छैव दृष्टोपकरणक्रियः ॥ १०३ ॥

मेधावी च विधानज्ञः स्वकर्मकुशलो वृद्धः ।

सूत्रधारगुणैर्युक्ताः सर्व एव प्रयोगिणः ॥ १०४ ॥

वेष्टोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।

ऊहापोहचमो वाग्मी चतुरस्र विटो भवेत् ॥ १०५ ॥

शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो दैशिकेषु च ।

उज्ज्वलवस्त्राभरणः क्रुद्धात्यनिमित्ततः प्रसीदति च ॥ १०६ ॥

अधमो मागधभाषी भवति ब्रकारो बज्जविकारः ।

वामनो दन्तुरः कुलो दिजन्ता विह्वताननः ॥ १०७ ॥

स्वस्वद्वतिः पिङ्गलाक्षः संविधेयो विदूषकः ।

कलाप्रियो बज्जकथो विरूपो गन्धसेवकः ॥ १०८ ॥

मान्यामान्यविशेषज्ञः खेटो क्षेवंविधः स्यतः ।

एवं गुणैश्च संयुक्तो यत्नजैश्चेतरैस्तथा ॥ १०९ ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां च प्रकृतिं पुनः ।

मितभाषा विदग्धा च सखज्जा चाऽप्यनिहुरा ॥ ११० ॥

कुलशीलगुणोपेता गुरुणां शासने रता ।

गान्धीर्यधैर्यसम्यग्ना उत्तमा प्रकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥
 नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नाव्ययोगविचक्षणम् ।
 कलोपयोगे चाऽऽर्या तु ब्रूयूषाऽभिरता सदा ॥ ११२ ॥
 लीलया भावहावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ।
 माधुर्येण च संयुक्ता चतुःषष्टिकलान्विता ॥ ११३ ॥
 तत्रोपचारकुशला स्तोदोषैः परिवर्जिता ।
 प्रियवादी प्रियकथा स्फुटा दत्ता जितश्रमा ॥ ११४ ॥
 एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ।
 रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणसम्यग्ना ॥ ११५ ॥
 विशदा स्निग्धा मधुरा पेशलशुभरक्तकण्ठा च ।
 भाण्डाद्यैश्च चुम्बिता लयतालज्ञा रसैश्च सम्यग्ना ॥ ११६ ॥
 एवंविधगुणयुक्ता कर्तव्या नायिका तज्ज्ञैः ।
 समागतासु नारीषु वयोरूपवतीषु च ॥ ११७ ॥
 नटविश्वासमायुक्ता सहस्रेष्वपि नर्तकी ।
 अस्नानहासिनी रक्षा अविद्वग्गतिचेष्टिता ॥ ११८ ॥
 दीर्घरोषा च दीना च तथा चाऽनिभृतोद्धटा ।
 सर्वदोषाभिसंयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥ ११९ ॥
 एवंविधा प्रकर्तव्या प्रकृष्टा प्रकृतिर्बुधैः ।
 एवमेताः प्रकृतयो विज्ञेया नाव्यसंश्रयाः ॥ १२० ॥
 कृतवेषाभिजात्याश्च सर्वा एव प्रयोक्तृभिः ।
 अतज्जङ्घं प्रवक्ष्यामि लक्षणं भूमिकास्तपि ॥ १२१ ॥
 इति श्रीभारतीये महानाट्यशास्त्रे प्रकृत्यध्यायो नाम चतु-
 स्त्रिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

